

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Владана Б. Путник

**АРХИТЕКТУРА СОКОЛСКИХ ДОМОВА У
КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА И
КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ**

докторска дисертација

Београд, 2014

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Vladana B. Putnik

**ARCHITECTURE OF SOKOL HOUSES IN THE
KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES
AND THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014

Ментор:

др Александар Кадијевић, редовни професор Филозофског факултета
Универзитета у Београду

Чланови комисије:

др Ненад Макуљевић, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у
Београду

др Мирјана Ротер-Благојевић, ванредни професор Архитектонског факултета
Универзитета у Београду

професор др Александар Игњатовић, ванредни професор Архитектонског
факултета Универзитета у Београду

др Олга Манојловић-Пинтар, научни сарадник Института за новију историју
Србије

Датум одбране:

Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији

Резиме

Соколски покрет је настао 1862. године у Прагу у оквиру тадашње Хабзбуршке монархије као вид буђења чешке националне свести кроз спортске активности. Идејни творац овог концепта био је Мирослав Тирш, а заједно са њим су оснивачи били Јиндрих Фигнер и Емануел Тонер. Соколство је пропагирало либералистичку филозофију и јачање националног идентитета путем физичких вежби, у првом реду гимнастике и атлетике. Одређени вид пропаганде је такође био заступљен, попут реченице: „Све што је чешко је такође и соколско.“ Поред Чеха, соколски концепт су преузели и други словенски народи који су живели у оквиру територије Хабзбуршког царства, касније Аустроугарске. Своја друштва су током друге половине деветнаестог века оснивали Пољаци, Словаци, Словенци, Хрвати и Срби. Иако је највећа активност и развијеност Сокола била у Аустроугарској, њихов утицај се јавио и у Краљевини Србији, али и у другим земљама које су имале емигранте словенског порекла, као што су биле Сједињене Америчке Државе, Бразил, Француска, па чак и Кина.

Популарност Соколског покрета међу словенским народима свакако је допринела јачању панславизма и жеље за независношћу од германизоване културе Аустроугарске, као и за уједињењем. Исход Првог светског рата омогућио је уравно стварање Чехословачке, јединствене Пољске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Период између два светска рата може се с правом сматрати златним периодом Соколства, када је оно имало државну подршку и досегло највећу популарност поставши део масовне културе. Разлог је лежао управо у препознавању значаја Сокола за државне идеологије и пропагирању тих вредности путем бројних соколских манифестација.

Нераскидив део изучавања феномена Соколства јесте и архитектура која је настала за потребе овог покрета, а то су пре свега били соколски домови и соколане, а затим и соколска слетишта, односно стадиони. Соколски домови пројектовани су као мултифункционални објекти, уједно спортски и културни

центри. Основна и најзначајнија просторија сваког соколског дома била је гимнастичка сала која је служила и као позоришна и биоскопска сала, али често и као плесна дворана. Начин на који су соколски домови пројектовани широм словенских држава омогућио је да се они и данас користе у исте сврхе.

Први соколски домови настали су током друге половине деветнаестог и почетка двадесетог века, али је свакако највећи број њих подигнут током међуратног периода. У Краљевини СХС, касније Југославији, саграђено је око 270 соколских домова, од којих изванредан број њих спада у врхунска остварења југословенске архитектуре. Први објекти соколских друштава подигнути су у духу академизма и еклектицизма, да би се архитекти током треће деценије полако окретали ка варијантама националног стила, које су остале заступљене све до почетка Другог светског рата и поред доминације модернизма током четврте деценије. Иако су постојале евидентне разлике у токовима архитектуре у регионима Краљевине Југославије, може се закључити да су соколски домови веома добро одражавали развој целокупне архитектонске сцене.

Осим стилске анализе, разматрана је и идеолошка димензија соколских домова, који су свакако допринели ширењу идеје Соколства и југословенства. Концепцијска, али и стилска сличност соколских домова са народним домовима у Немачкој и Турској, или пак фашистичким домовима у Италији, може тумачити кроз сличне системе културне политике, што свакако није значило и истоветност у политичким ставовима. Такође је посебно истражен утицај политичких догађаја на интензитет градње соколских домова, њихову промоцију у друштву, али и сукоб са Римокатоличком црквом. Девастација бројних соколских домова као последица јачања десничарских и фашистичких организација пред крај четврте деценије такође представља значајно поглавље у историји Соколства и соколске архитектуре на територији Краљевине Југославије.

Соколска архитектура заузима истакнуто место у историји југословенске архитектуре, јер осликава један значајан сегмент културне климе Краљевине Југославије. Кроз велики број појединачних пројекта соколских домова могу се веома прецизно уочити тенденције архитеката лишене утицаја моћног

инвеститора или државе, која је само делимично имала удела у формирању визуелне културе Соколства.

Кључне речи: архитектура, Соколски покрет, соколски домови, Краљевина Југославија

Научна област: историја уметности

Ужа научна област: историја архитектуре новијег доба

УДК број:

Architecture of Sokol Halls in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Yugoslavia

Summary

The Sokol movement was created in 1862 in Prague, which was then a part of Austrian Empire, as a form of awakening Czech national awareness through sport activities. The creator of this concept was Miroslav Tyrš, together with Jindřich Fügner and Emanuel Tonner. The Sokol movement condoned a liberalist philosophy and strengthening the national identity though physical exercise, primarily gymnastics and athletics. A certain form of propaganda was present, such as the sentence: "Everything which is Czech is also Sokol." Besides Czechs, the Sokol concept was adopted by other Slavic peoples who lived in Austrian Empire, later Austro-Hungary. During the second half of nineteenth century Poles, Slovaks, Slovenes, Croats and Serbs founded their Sokol societies. Although the largest activity and development of Sokols has been in Austro-Hungary, their influence appeared in the Kingdom of Serbia, but also in other countries which had Slavic emigrants, such as the United States of America, Brazil, France and even China.

The popularity of Sokol movement among Slavic peoples has certainly contributed the strengthening of pan-Slavism and the desire for independence from germanised culture of Austro-Hungary, as well as for consolidation. The epilogue of WWI de facto enabled the creation of Czechoslovakia, united Poland and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The period between the two World Wars can be rightfully be considered the golden age of Sokol movement, when it had the support of the states and gained the most popularity becoming a part of mass culture. The reason behind it consisted in recognizing the importance of Sokols for the promotion of State ideology and promoting its values through various Sokol manifestations.

The inseparable part of studying the phenomenon of Sokol movement is also the architecture built for its purpose, above all Sokol Halls and gymnasiums, and then Sokol stadiums. Sokol Halls were designed as multifunctional objects, both sport and cultural centres. The basic and most important space of every Sokol Hall was the gymnasium, which was also used as a theatre, cinema, but also often as a dancing hall. The way that Sokol Halls were designed in all Slavic countries enabled them to have the same purpose today.

The first Sokol Halls were created during the second half of the nineteenth and the beginning of the twentieth century, however the largest number of them has been erected during the interwar period. In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, later Yugoslavia, about 270 Sokol Halls were built, among which a certain number of them can be considered the highlights of Yugoslav architecture. First objects of Sokol societies were designed in the style of academism and eclecticism, only to be slowly replaced during the 1920s by variations of national style, which remained present up until the beginning of WWII, even though modernism was dominant during the 1930s. Although there were apparent differences in the courses of architecture in different regions in the Kingdom of Yugoslavia, it can be concluded that Sokol Halls very well reflected the development of the entire architectural field.

Apart from stylistic analysis, the ideological dimension of Sokol Halls was also considered, since they contributed the spreading Sokol and Yugoslav ideas. The conceptual, but also stylistic similarity of Sokol Halls and National Halls in Germany and Turkey, or Fascist Halls in Italy, can be interpreted through similar systems of cultural politics, which certainly did not imply the same political tendencies. The influence of political events on the intensity of constructing Sokol Halls, their promotion in society, but also the conflict with the Catholic Church was also very conspicuous. The devastation of numerous Sokol Halls as a consequence of strengthening the right-winged and fascist organizations by the end of 1930s also represents an important chapter in the history of Sokol movement and its architecture on the territory of the Kingdom of Yugoslavia.

The Sokol architecture takes an important place in the history of Yugoslav architecture, because it reflects one significant part of Yugoslavia's cultural climate. The

architects' tendencies deprived of powerful investor's or state's influence can be distinguished very precisely through a large number of particular projects of Sokol Halls, since the state only partly influenced the forming of Sokol visual culture.

Садржај

Уводно разматрање	8
Преглед коришћене грађе и извора за потребе истраживања архитектуре соколских домова	15
Преглед досадашњих истраживања на пољу соколске архитектуре у Краљевини Југославији	19
Појава и развој соколског покрета у Европи током 19. века.....	26
Соколски покрет у Чешкој, Словачкој, Пољској и Русији	31
Соколски покрет у Словенији, Хрватској и Краљевини Србији	34
Естетика и архитектонска типологија соколског дома.....	39
Соколски домови у Чехословачкој, Пољској и Русији	53
Соколски домови у југословенским земљама пре стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.....	64
Соколски домови у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији	75
Соколски домови на територији Србије	78
Соколски домови на територији Хрватске	152
Соколски домови на територији Словеније	178
Соколски домови на територији Босне и Херцеговине	203
Соколски домови на територији Македоније	227
Соколски домови на територији Црне Горе.....	235
Утицај политичких догађаја на развој соколске архитектуре.....	241
Утицај идеологије и пропаганде на југословенску соколску архитектуру.....	257
Соколска архитектура у контексту целокупног градитељског развоја Краљевине Југославије	269
Закључак.....	276
Извори и литература.....	283

Уводно разматрање

*Једно племе, једна крв, једна мисао, једна воља од истока до запада, од југа до севера. Свуда браће, свуда сестре!*¹

Наведена реченица Енглберта Гангла,² једног од кључних личности Соколског покрета на југословенској територији можда најсажетије говори о суштини Соколства. Соколски покрет је, пре свега, представљао симбиозу спортске организације и националног покрета, пруживши тиме прилику да се сви чланови састану независно од конфесионих, класних или националних разлика, иако је традиција словенских народа постављена у први план као идеја водиља. Концепт „националне душе“³, који се јавио заједно са буђењем националне свести у деветнаестом веку, на одређени начин је произвео организацију каква је била соколска. Идеја национализма почивала је на емоционалном идентификовању појединаца са њиховом нацијом, добијајући на тај начин и политичку моћ.⁴ Низ друштвених и политичких околности утицали су на настајање Соколства, али и на његово ширење и популарност од чешког ка осталим словенским народима. Оваква идеолошка поставка где је спорт и култ тела стављен у центар национално-политичког покрета није био први нити усамљен случај у историји човечанства. Међутим, у уводном разматрању издвојено је свега пар истакнутијих и значајнијих примера из прошлости који су идејно претходили Соколском покрету.

Корени спорта сежу до Античке Грчке и Олимпијских игара, први пут одржаних 776. године пре нове ере. Олимпијске игре представљале су најстарији панхеленски фестивал, који је уједно био и религијске природе, одржаван на „светој“ територији, у подножју планине Олимп. Целокупан концепт модерног спорта, који је почео да се развија у деветнаестом веку је базиран на античким Олимпијским играма, почевши од оживљавања спортских дисциплина, па до

¹ Englbert Gangl, „Zmaga - svoboda“, *Sokol: glasilo slovenske sokolske zveze* 1 (1919), 3.

² Енглберт Гангл (1873–1950), просветни радник и један од најактивнијих руководиоца соколства у Словенији и Краљевини Југославији.

³ Gistav Le Bon, *Psihologija gomila*, Саџак - Београд: Gradac K, 2007, 52 - 53.

⁴ Eric Hobsbawm, *The Age Of Empire: 1875-1914*, New York: Vintage Books, 1989, 143-144.

изградње спортских објеката попут стадиона.⁵ Међутим, иако се соколски принцип развитка тела и духа суштински базирао на античким принципима, то свакако није било једино наслеђе прошлости које је усвојено, јер је поред неговања спорта Соколство неговало војничку дисциплину и честу визуелну демонстрацију моћи, што није било карактеристично за антички свет у ужем смислу.

Латинска изрека *Prolusio ad victorias*.⁶ налазила се на медаљи искованој поводом прве смотре војске Луја XIV 1665. године. Тај догађај је обележио зачетак ритуалâ типичних за дисциплински поредак⁷ и јавну демонстрацију моћи државе (или народа), као што су то у другој половини деветнаестог века и првој половини двадесетог века били соколски слетови, али и други слетови које су тоталитарни режими преузели од Сокола. Концепт „збратимљеног и удруженог народа“ као одлучујућег фактора у креирању историје је поставио још Жан Жак Русо.⁸ Гистав Ле Бон је крајем деветнаестог века уочио да на машту гомиле утичу упечатљиве и јасне слике којима није потребно додатно објашњење.⁹ Из ове теорије су се развили масовни церемонијали и светковине претежно војног карактера који су брзо постали најефектније средство изражавања политичке религије.¹⁰ Војнички карактер соколског покрета огледао се и у тенденцији Сокола да помогну војсци, што се нарочито развило у међуратном периоду, како су се Соколи у Првом светском рату показали као изузетно способни у улози војника. Као што се Соко изједначавао са Чехом или Југословеном, тако се изједначавао и са војником, па се чак сматрало да је бољи од обичног војника,¹¹ јер је обученији у теорији и пракси и са израженијим родољубљем.

⁵ Graham Scambler, *Sport and Society: History, Power and Culture*, Berkshire: McGraw-Hill Professional Publishing, 2005, 8 - 13.

⁶ „Вежбом до победе.“ (прев. аут.)

⁷ Мишел Фуко, *Надзирати и кажњавати: Настанак затвора*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1997, 183 - 184.

⁸ Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, Beograd: Dosije, Signature, 1997, 253.

⁹ Gistav Le Bon, *Psihologija gomila*, Čačak - Beograd: Gradac K, 2007, 42 - 43.

¹⁰ Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, Beograd: Dosije, Signature, 1997, 253; Erik Hobsbom, „Masovna proizvodnja tradicija: Evropa, 1870-1914“, u Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2011, 395.

¹¹ *Соколски гласник* 2 (год. I, 1919), 46 - 47.

Крајем осамнаестог века, под утицајем немачке интелектуалне елите, Европу је захватио талас романтичарског откривања „народâ“. Ова културна ренесанса омогућила је основ многим националним препородима и покретима.¹² Они су били свесни значаја ритуала, церемоније и мита, као и прихватања спорта као масовног култа.¹³ Феномену Соколства претходило је оснивање Турнера (Turner) 1811. године, немачког гимнастичког удружења, које је настало као реакција на Наполеонову окупацију. Оснивач овог удружења, познатији као „отац гимнастике/турнера“ (Turnvater), је био немачки филозоф и педагог Фридрих Лудвиг Јан (Friedrich Ludwig Jahn).¹⁴ Његова замисао је била да путем гимнастике покуша да ојача физичку и моралну снагу немачке нације пошто је пала под француску власт. Овај принцип се показао веома успешним, доприносећи буђењу немачке националне свести својом политичком позадином. Сматра се да су Турнери својом активношћу и утицајем допринели каснијем уједињењу Немачке,¹⁵ иако су се крајем деветнаестог века окренули од либерализма ка милитаризму и антисемитизму.¹⁶

Као резултат феномена какав је био Соколски покрет, формирана је карактеристична визуелна култура, која је била универзална за сва словенска племена, са благим одступањима у зависности од специфичности народа и регије. Богата култура коју баштини Соколство, састоји се од писаних радова на тему соколске филозофије и идеологије, застава соколских друштава, бројних варијација униформе, као и мноштво осмишљених кореографија за потребе слетова. Истакнуто место у дугачком списку културне баштине Сокола заузимају и ликовна и примењена уметност која је настала под њиховим окриљем, инспирисана њиховим радом или која је имала пропагандну функцију. Међутим,

¹² Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press 1992, 103-104.

¹³ Erik Hobsbom, „Masovna proizvodnja tradicija: Evropa, 1870-1914“, u Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2011, 413-420.

¹⁴ Фридрих Лудвиг Јан (1778–1852), оснивач гимнастичког вежбаљашта у Хазенхајду у Немачкој као средства за убеђење родољубља и припреме за борбу. Увео је гимнастичке дисциплине вратио и разбој. Учествовао је у борби против Наполеона I. Аутор књиге *Немачка гимнастика*.

¹⁵ Chad Ross, *Naked Germany: Health, Race and the Nation*, Oxford: Berg Publishers, 2004, 79; Niels K. Nielsen, *Body, Sport and Society in Norden Countries: Essays in Cultural History*, Aarhus: Aarhus University Press, 2005, 94.

¹⁶ Eric Hobsbawm, *The Age Of Empire: 1875-1914*, New York: Vintage Books, 1989, 159.

најмонументалнија остварења су свакако архитектонска, у која потпадају соколане, соколски домови, соколска слетишта и други објекти.

Може се издвојити неколико фаза кроз које је прошао соколски покрет на територији коју је обухватала Југославија, од развијања физичке културе, преко јачања словенског идентитета и борбе за самосталност, па до пропагирања политике интегралног југословенства. Тако је и архитектура настала за потребе Соколства прошла фазе свог зачетка, скромних пројеката, од академизма и различитих регионалних варијација националног стила, па све до модернизма, временом развијајући просторну организацију и формирајући један типолошки објекат мултифункционалног карактера. Како би се што свеобухватније сагледала улога Соколског покрета у културном животу Краљевине Југославије, била је неопходна и анализа социјалних, културних и политичких дешавања у периоду од 1918. године до 1941. године.

Проучавање архитектуре представља један од путева ка анализи друштвеног система, како би се што јасније и објективније сагледале све чињенице које су нужно водиле ка формирању одређеног естетског или идеолошког карактера визуелне културе једне епохе. Отуд се архитектура може тумачити кроз њену политичку улогу зато што синтетизује јавни живот, као и да је политика најчешће неизоставан фактор који утиче на архитектуру. Тако је Соколска архитектура на својеврстан начин учествовала у јачању веза између Словена. Приликом организовања Соколских слетова честа су била и свечана отварања соколских домова и соколана као пратеће манифестације, у чему су учествовала гостујућа Соколска друштва из региона. Како је објекат попут соколског дома чешће вршио функцију и дома културе, а не само вежбаоницу, новонастале словенске државе су нарочито у међуратном периоду препознале њихов потенцијал и значај у развоју и јачању националног идентитета и јединства, па су најчешће помагале њихову изградњу. Тако су и соколски домови у Краљевини Југославији били најближа реализација конструкта интегралне

југословенске архитектуре,¹⁷ коју је Краљ Александар I Карађорђевић непосредно тежио да створи.

Предмет ове докторске дисертације подразумева успостављање периодизације, класификације и валоризације соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (потом Краљевини Југославији). Такође су са нарочитом пажњом анализирани политичке и културне прилике, које су на директан начин утицале на развој и ток изградње, као и стилске промене у архитектури Соколских домова. Пажња ће бити поклоњена и идеологији и пропаганди присутним у естетици и визуелној презентацији соколске архитектуре. Анализом соколске филозофије живота и политике интегралног југословенства, настојали смо да одредимо у коликој мери су се ове две идеологије одразиле на градитељски фонд Соколских удружења. Од изузетног је значаја приказати, анализирати и валоризовати не само архитектонска остварења која су настала као последица потреба Соколског покрета, већ и размотрити политичке, културне и друштвене аспекте који су утицали на њен стилски развој, визуелну презентацију, просторну организацију и на крају квантитет изведених објеката, који броји око 300, од којих је близу две трећине сачуван до данас. Што је још значајније, највећи број Соколских домова је добио адекватну пренамену, што значи да је већина остала у служби спорта или масовне културе.

Веома је тешко изабрати начин на који би се најадекватније презентовао преглед остварења подигнутих за Соколска друштва, управо због чињенице да се обухвата период од преко две деценије и да се анализира неколико стотина објеката различите величине, архитектонског значаја и стила на великој територији коју је обухватала Краљевина Југославија. Ако се узме у обзир стилска подела, која би могла да издвоји релативно мали број објеката подигнутих у академизму, и с друге стране далеко већи број објеката у духу националног стила и модернизма, створиће се проблем регионалних разлика у третирању и националног стила и модернизма. Поред стилске, може се начинити и хронолошка подела, али је и она исто тако уско повезана са регионалним развојем

¹⁷ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd: Građevinska knjiga, 2007, 399–426; Miško Šuvaković, „Десне опције и социјална уметност пред Други светски рат. Соколска политика као биополитика“ у *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*. II том, Beograd: Orion Art, 2012, 73.

и разликама у културним моделима формираним пре стварања Краљевине СХС. Историјски оквири свакако представљају значајан фактор при тумачењу и анализи, пошто означавају узроке промена у приступу пројектовања. Према времену настајања, Соколски домови могу се поделити на оне саграђене *пре уједињења*, затим на домове настале *пре шестојануарске диктатуре, за време и после ње*. С друге стране, регионална подела по „државама-наследницама“ можда најсликовитије може дочарати варијације у стилу услед различитих културних модела, који су се спонтано диференцирали управо према територији. Такође се може пратити и формирати слика о различитим периодима експанзије градње и стагнације у зависности од региона, али и судбина ових објеката, која је свакако варијала у складу са политичким и друштвеним променама у свакој од данашњих држава. Иако у периоду између 1918. и 1941. године није постојала подела по данашњим државама, из разлога што је регионална подела током тог периода неколико пута мењана,¹⁸ подела према данашњим границама се чини најпрактичнијом. Регионалне разлике су биле последица дугогодишње традиције архитектуре различитих поднебља и културних утицаја. Различито наслеђе формирало је карактеристичне соколске домове Словеније, са упориштем у алпско-планинском типу градње или с друге стране соколске домове у Србији који су грађени по узору на традиционални моравски тип куће. Овакав дивезитет у ликовном изразу није ни у једном тренутку угрозио јединствену визију Соколства, из разлога што се њихова филозофија базирала на гајењу различитости у јединству, односно толеранцији и либерализму. Међутим, идеја о југословенству је тежила јединству ликовног израза за потребе формирања државног стила, што се заправо ни у једном тренутку није у потпуности реализовало. С тога је тешко говорити експлицитно о утицају соколске архитектуре на званичну архитектуру југословенства.

Један од главних циљева овог истраживачког рада је да се установи што целовитија слика о историјском значају Соколског покрета и његових домова за културни, спортски и политички живот југословенских народа у периоду између

¹⁸ До 1922. године Краљевина је била подељена на седам привремених покрајина, затим до 1929. године на 33 области, да би на крају била подељена на десет бановина, иако је и њихов број варирао; Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд: Сlio, 2013, 144.

два светска rata. Досадашња тумачења Соколства и соколске архитектуре махом су се односила на објекте који су подигнути у оквиру граница њихових садашњих држава или које су пројектовали архитекти њихове националне припадности, док је мали број историографа третирао архитектуру која је настала у Краљевини Југославији као целовиту и недељиву. По том принципу је замишљен и овај рад, како би се најпотпуније сагледала југословенска међуратна архитектонска сцена и место које је соколска архитектура заузимала на њој. Због тога је значајно сачинити преглед остварења на пољу соколске архитектуре, како соколских домова и соколана, тако и слетишта, стадиона и нереализованих пројеката. Регионалним тумачењем се не може у потпуности приказати дух југословенства и пансловенства који је био присутан и на пројектима Момира Коруновића, али и на пројектима Стјепана Планића.

Колико год да су постајали различити културни модели или етнички диверзитети унутар Краљевине Југославије, па и различита виђења идеалног соколског дома, путем изучавања соколске архитектуре може се синтетизовати заједнички чинилац који је обједињавао југословенски народ и културу. Исто тако се може уочити који су се фактори диверзитета показали као узроци конфликта и промене политичке климе, што је довело до нестајања Соколства са друштвене и политичке сцене Југославије. И на крају, могу се препознати модели деловања који су се задржали као део соколског наслеђа и у послератној Југославији, што може отворити бројна питања по питању формирања послератне социјалистичке масовне културе и које наслеђе она заправо баштини.

Преглед коришћене грађе и извора за потребе истраживања архитектуре соколских домова

У настојању да се што подробније истражи значај Соколских домова за развој југословенске архитектонске сцене, извршено је темељно проучавање доступне архивске грађе и историографских извора. Архив Југославије у Београду поседује највећи део документације неопходне за проучавање међуратне архитектонске сцене у Југославији, па и Соколских домова и стадиона који су подигнути у том периоду. Фонд Министарства просвете¹⁹ и Министарства физичког васпитања народа²⁰ поседују најобилнију грађу, пошто се у оквиру њих чувају фасцикле са пројектном документацијом Соколских друштава и чета. Такође се у поменутим фондовима чувају неке од споменица оснивања бројних Соколских друштава, које представљају значајне изворе за истраживање активности које су пратиле изградњу Соколских домова. Историјски архив Београда такође поседује Фонд спортског друштва Соко,²¹ као и пројектну документацију за већину Соколских домова изведених на територији Београда.²² У Хрватском државном архиву се налази пројектна документација соколских домова изведених на територији Хрватске. Значајно је напоменути да Архив Републике Словеније поседује дигитализовани преглед грађе, што је омогућило детаљнији преглед соколских домова у Словенији који су настали пре Првог светског рата.²³ Архива Музеја спорта и олимпизма у склопу Факултета спорта и физичког васпитања је такође једна од најзначајнијих архива за истраживање Соколског покрета, али и историје спорта на територији Западног Балкана.

Поред званичних институција које поседују фондове архивске грађе, приватне заоставштине породица архитеката који су пројектовали за соколска

¹⁹ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 566 – 875; ф – 66 – 1266 – 1514; ф – 66 – 1267 – 1514; ф – 66 – 2288 – 2153; ф – 66 – 2289 – 2154.

²⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 15 – 42; ф – 71 – 15 – 44; ф – 71 – 16 – 46; ф – 71 – 17 – 47; ф – 71 – 18 – 48; ф – 71 – 18а – 49; ф – 71 – 19 – 50; ф – 71 – 40 – 137; ф – 71 – 40 – 128; ф – 71 – 40 – 137; ф – 71 – 41 – 141.

²¹ ИАБ, СК „Соко“, Општа архива, 1919 - 1937.

²² ИАБ, Ф37 - 53 - 1932; 20 - 13 - 932;

²³ SI AS 137/IX/2403

друштва су од великог значаја за истраживање соколске архитектуре, попут заоставштине архитекте Момира Коруновића.

Преглед периодике сачињава базу истраживачког рада, нарочито ако су постојале специјализоване новине које су пратиле догађаје директно везане за област истраживања. Такви су у случају соколске архитектуре били пре свега недељни часопис „Соколски гласник“,²⁴ који је излазио у периоду од 1919. до 1929. године и од 1930. до 1941. године и извештавао о изградњи већине Соколских домова на територији читаве Краљевине Југославије, те самим тим представља најзначајнији извор података о процесу подизања ових објеката, почевши од формирања одбора за градњу, па до свечаног отварања, али и даљег живота и судбине објекта. „Соколски гласник“ је такође повремено извештавао о соколској архитектури у осталим земљама које су имале активна соколска друштва, што су такође драгоцене информације за формирање што шире слике о глобалним тенденцијама у соколској архитектури и евентуалној паралелној анализи токова у оквирима различитих држава, као и о евентуалним утицајима који су несумњиво постојали.

Часопис „Југословенски Сокол“,²⁵ који је излазио свега три године, од 1924. до 1926. године, је такође вредан избор за историографију, пошто поседује значајан и детаљнији преглед тадашњих актуелности по питању изградње Соколских домова. Поред специјализоване периодике, дневни и недељни листови попут „Политике“,²⁶ „Времена“,²⁷ „Правде“ и „Југословенског дневника“²⁸ су такође пратили међуратну архитектонску сцену различитим интензитетом, као и вести везане за Соколска друштва и чете широм земље. Исти догађаји различито приказани у штампи могу пружити најјаснију слику о тадашњој перцепцији и значају Соколства, а самим тим и његове архитектуре. На пољу истраживања соколске архитектуре у престоници свакако су најзначајније „Београдске

²⁴ *Соколски гласник* (год. I - XI, 1921 - 1929; I - XII, 1930 - 1941)

²⁵ *Југословенски Сокол* (год. I - III, 1924 - 1926)

²⁶ *Политика* (2. 6. 1927; 7. 10. 1929; 18. 4. 1930; 9. 2. 1931; 18. 2. 1931; 21. 5. 1931; 20. 8. 1931; 27. 8. 1931; 7. 9. 1931; 7. 11. 1932; 20. 12. 1932; 10. 10. 1935; 26. 4. 1936; 2. 12. 1936; 22. 1. 1937; 7. 11. 1937; 30. 11. 1937; 25. 2. 1939; 8. 6. 1939; 6. 8. 1939; 4. 4. 1941.)

²⁷ *Време* (јануар 1930)

²⁸ *Југословенски дневник* (год. III, 1931)

општинске новине“;²⁹ у којима су детаљно пропраћени сви догађаји који су били везани за Соколске активности и изградњу Соколских домова.

Значајан прилог истраживању Соколских домова на територији Словеније представља дневна и недељна штампа, као што су новине „Dolenjski list“,³⁰ „Novo doba“³¹ и „Tedenske slike“,³² као и часописи које су издавале Соколске жупе, међу којима је „Vestnik sokolski župe v Celju“,³³ али и периодика која је издавала чланке против Соколског покрета, као што је „Domoljub“.³⁴

Поред периодике, пројектне, техничке и пратеће документације, велики допринос разумевању филозофије Соколства дао је чланак Енглберта Гангла „Zmaga - svoboda“, објављен 1919. године у часопису „Sokol: glasilo slovenske sokolske zveze“.³⁵ На пољу разумевања концепта саме архитектуре соколског дома највећи значај има чланак Момира Коруновића „Соколство - неимар духа и народне снаге“, објављен у „Београдским општинским новинама“ у децембру 1930. године.³⁶

Чланци који су објављени у иностраној периодици током међуратног периода на тему соколства такође су допринели бољем сагледавању целокупне соколске сцене и њихове идеологије, како би се онда у што бољем и објективнијем светлу сагледало Соколство у Југославији и његов положај у односу на остатак покрета. Најзначајнији су прилози које је 1932. године објавио Ладислав Јандашек (Ladislav Jandásek) о Мирославу Тиршу (Miroslav Tyrš)³⁷ и Соколском покрету у Чехословачкој, као и прилог др Фридолина Махачека

²⁹ Београдске општинске новине (јануар, октобар-новембар 1933, мај, октобар-новембар 1934)

³⁰ Dolenjski list (18. 3. 1955.)

³¹ Novo doba (11. 10. 1940.)

³² Tedenske slike (16. 6. 1927; 5. 7. 1928)

³³ Vestnik sokolski župe v Celju (julij 1921)

³⁴ Domoljub (24. 5. 1922.)

³⁵ Englbert Gangl, „Zmaga - svoboda“, *Sokol: glasilo slovenske sokolske zveze* 1 (1919)

³⁶ Коруновић, Момир. „Соколство - неимар духа и народне снаге“, *Београдске општинске новине* 13 (Децембар 1930)

³⁷ Ladislav Jandásek, "The Founder of the Sokols: Miroslav Tyrš", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 10, No. 30 (April 1932); Исти, "The Sokol Movement in Czechoslovakia", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 11, No. 31 (July 1932)

(Fridolín Macháček) из 1938. године о допиносу Соколског покрета развоју гимнастике.³⁸

Поред извора који су директно везани за изучавање Соколског покрета и њихове архитектуре постоји низ наслова који на индиректан начин говори о духовној клими међуратне Југославије и њеној политици. Да би се разумело зашто је југословенство пригрлило Соколски покрет и потражило у њему савезника, неопходно је анализирати студију етнопсихолога Владимира Дворниковића „Карактерологија Југословена“, која је објављена 1939. године,³⁹ где се могу пронаћи јаке везе између панславенства и теорије о одликама колективног карактера југословенских народа.

Поред овог кратког прегледа постоји још неистражене грађе која би се могла показати корисном за изучавање соколске архитектуре, али је услед различитих фактора било тешко доћи до ње, што не значи да се неће обрадити у даљој и детаљнијој студији ове области.

³⁸ Fridolín Macháček, "The Sokol Movement: Its Contribution to Gymnastics", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 17, No. 49 (Jul., 1938)

³⁹ Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд: Просвета, 1990.

Преглед досадашњих истраживања на пољу соколске архитектуре у Краљевини Југославији

Архитектура Соколских домова је у историографији до сада обрађивана само кроз повремене анализе појединачних објеката или типова у оквиру опуса једног архитекта. Целовита валоризација објеката соколских удружења који су постојали на територији бивше Југославије још увек није сачињена. У првим деценијама после Другог светског рата Соколски покрет је био забрањен као организација и објекти које је користио су припали новооснованим спортским друштвима. Како је историографија архитектуре новијег доба, а нарочито 20. века у тим годинама тек била у зачетку, прва писана реч на тему соколства и соколских домова јавила се у скромним размерама. Први рад о архитектури и историјату изградње једног Соколског дома „O zidavi Sokolskega doma v Škofji Loki 1919/22“ објавио је Франц Жебре у часопису „Loški razgledi“ 1969. године.⁴⁰

Међутим, период до девете деценије двадесетог века махом су обележили прегледи поводом прославе годишњице спортског друштва или неговања физичке културе. Наслови попут „Педесет година БФС“ из 1973. године,⁴¹ „70 let telesne kulture v Trnovem“ из 1978. године⁴² или „Пола века атлетике у Шапцу“ из 1981. године⁴³ су садржали поглавља о Соколским друштвима и објектима у којима су вежбали, па је тако значај ових прегледа за будућу историографију свакако незанемарљив.

Историчари друштва и културе су први покренули изучавања Соколског покрета и његовог значаја за формирање словенских самосталних држава после Првог светског рата. На конференцији „Стварање југословенске државе 1918. године“ одржаној 1983. године Гојко Јакочев је отворио питање улоге Сокола у друштвено-политичком систему друге половине 19. века до тренутка формирања

⁴⁰ Franc Žebre, „O zidavi Sokolskega doma v Škofji Loki 1919/22“, *Loški razgledi* 16, 1969.

⁴¹ Група аутора, *Педесет година БФС*, Београд: Београдски Фудбалски Савез, 1973.

⁴² Stanko Trček, *70 let telesne kulture v Trnovem*, Ljubljana: Partizan Ljubljana-Trnovo, 1978.

⁴³ Драган С. Филиповић, *Пола века атлетике у Шапцу*, Шабац: Атлетски клуб - Организациони одбор за обележавање јубилеја шабачке атлетике, 1981.

Краљевине СХС у раду „Соколска организација и стварање прве заједничке државе јужних Словена 1863 - 1918. године“.⁴⁴ Заједно са изучавањем историје спорта било је неизоставно обрадити и допринос Сокола развоју бројних спортских дисциплина. Милан Јевтић је у монографији „Настанак и развој спорта у Шапцу“ из 1986. године⁴⁵ бацио светло и на до тада неистражену активност Соколског друштва у Шапцу и изградње Соколског дома. Миладин Илић је на исти начин обрадио историјат Соколства у монографији „Гимнастика у Нишу: 1897-1997“.⁴⁶

Тек су се у последњој деценији 20. века историчари, историчари уметности и архитекти потпуније почели бавити изучавањем Сокола, њихове уметности, архитектуре и визуелне културе. Најзначајнији и најсвеобухватнији истраживач историје Соколства на територији Југославије је био Никола Жутић са бројним научним радовима и са две монографије: „Соколи: идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије 1929 – 1941“ објављене 1991. године⁴⁷ и „Крајишки соколи: соколи Српске крајине 1903.-1941.-1991.“ из 1998. године.⁴⁸ Поред њега, велики допринос истраживању историје Соколства у Краљевини Југославији дао је историчар проф. др Љубодраг Димић у својој научној монографији „Културна политика у Краљевини Југославији 1918 - 1941.“ објављеној у три тома 1996. и 1997. године.⁴⁹ У поглављу „Сокол Краљевине Југославије и Римокатоличка црква - сукоб две културне концепције“ Димић је нарочито скренуо пажњу на конфликт о коме сведочи бројна сачувана грађа и документи која је у великој мери утицала на рад и развој Соколства, али и на последице које је сукоб изазвао, као што је девастација великог броја соколских домова уочи и током Другог светског рата.

⁴⁴ Гојко Јакочев, „Соколска организација и стварање прве заједничке државе јужних Словена 1863 - 1918. године“, *Зборник радова „Стварање југословенске државе 1918. године“*, Београд: Народна књига (1983)

⁴⁵ Милан Јевтић, *Настанак и развој спорта у Шапцу*, Шабац: Међуопштински историјски архив Шабац, 1986.

⁴⁶ Миладин Илић, *Гимнастика у Нишу: 1897-1997*, Ниш : Гимнастички клуб Ниш, 1997.

⁴⁷ Никола Жутић, *Соколи: идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије 1929 – 1941*, Београд: Ангротраде, 1991.

⁴⁸ Никола Жутић, *Крајишки соколи : соколи Српске крајине 1903.-1941.-1991*. Београд: Српско културно друштво „Зора“, 1998.

⁴⁹ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918 - 1941*, књига I – III, 1996 – 1997.

Пионирска истраживања на тему соколске архитектуре спровео је Зоран Маневић у оквиру научних радова на тему архитектонског опуса Момира Коруновића, затим у раду "Art Deco and National Tendencies in Serbian Architecture", објављеном 1990. године.⁵⁰ Његов истраживачки рад поставио је основе за даље проучавање архитектуре соколских домова.

До сада најзначајније радове на тему соколске архитектуре у Србији и шире објавио је Александар Кадијевић најпре са монографијом о Момиру Коруновићу из 1996. године,⁵¹ у којој је уз детаљну систематичну анализу обрађен његов градитељски опус, међу којима је и велики број пројеката и реализованих Соколских домова и слетишта. Кадијевић је такође обратио нарочиту пажњу на Коруновићев теоријски рад на пољу дефинисања соколске архитектуре и на велики допринос који је он учинио за развој типологије Соколских домова. Даљи истраживачки рад на тему Соколских домова Момира Коруновића Александар Кадијевић је објавио у домаћим и иностраним научним часописима.⁵² Својим докторатом „Један век тражења националног стила у српској архитектури: средина XIX - средина XX века“, који је објављен као научна монографија 2007. године,⁵³ Кадијевић је обухватио Соколске домове везане за српску архитектуру који су пројектовани у националном стилу и тиме поставио темеље стилске класификације и развоја архитектуре соколских домова, дајући тиме веома добру основу за даље истраживање ове тематике.

У српској историографији многи аутори су дали свој допринос проучавању како Соколског покрета, тако и његове архитектуре. Соња Вулешевић је у каталогу „Драгутин Инкиостри Медењак“ из 1998. године⁵⁴ расветлила до тада слабо познат Инкиостријев уметнички опус на пољу плаката за Соколске слетове

⁵⁰ Manević, Zoran. "Art Deco and National Tendencies in Serbian Architecture", *The Journal of Decorative and Propaganda Arts* 17 (1990)

⁵¹ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996.

⁵² Александар Кадијевић, „Градитељска делатност Момира Коруновића на Косову и Метохији (1912–1962)“, *Старине Косова и Метохије* 10 (1997); Александар Кадијевић, „Архитектура соколских домова Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 2 (1997)

⁵³ Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури: средина XIX - средина XX века*, Београд: Грађевинска књига, 2007.

⁵⁴ Соња Вулешевић, *Драгутин Инкиостри Медењак*, Београд: Музеј примењене уметности, 1998.

и осликовања ентеријера Соколског дома у Рисну, који је срушен у земљотресу 1979. године. Снежана Тошева је у монографији о Браниславу Којићу из 1998. године⁵⁵ анализирао и валоризовала један од првих модернистичких соколских домова у Југославији који је био део Којићевог опуса. Предраг Б. Милошевић је детаљно обрадио у својој студији „Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918 - 1941)“ из 1997. године⁵⁶ један од најзначајнијих конкурса за изградњу Соколског дома у Сарајеву, који је јасно показао какве су биле тенденције у архитектонском стваралаштву четврте деценије 20. века, као и каква је културна клима диктирала који ће се пројекат реализовати.

У првој деценији 21. века велики број домаћих историографа је проучавао различите аспекте архитектуре која се везивала за соколску активност. Маре Јанакова Грујић је са својим радом у „Новопазарском зборнику“ из 2003. године под називом „Соколски дом у Ужицу: Историја и архитектура“⁵⁷ прва на монографски начин обрадила један објекат соколске архитектуре. Валентина Брдар је на сличан начин истражила архитектуру Соколског дома у Новом Саду у свом прегледу „Од Париса до Брашована: архитектура јавних здања у Новом Саду између два светска рата“ 2003. године.⁵⁸ Тања Дамљановић је у својој студији „Чешко-српске архитектонске везе (1918-1941)“ из 2004. године⁵⁹ скренула пажњу на неизведени пројекат архитектке Светомира Лазића за Соколски дом у Сремским Карловцима. Владимир Митровић је у монографији посвећеној архитектонском опусу архитектке Ђорђа Табаковића из 2005. године⁶⁰ по први пут истакао значај који је овај архитекта имао за Соколски покрет у Војводини, као и за пласирање модернизма у соколској архитектури, пројектујући и адаптирајући више соколских домова на територији тадашње Дунавске бановине.

⁵⁵ Снежана Тошева, *Бранислав Којић*, Београд: Грађевинска књига, 1998.

⁵⁶ Предраг Б. Милошевић, *Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918 - 1941)*, Србиње: Просвјета, 1997.

⁵⁷ Маре Јанакова, „Sokolski dom u Užicu: Istorija i arhitektura“, *Novopazarski zbornik* 27 (2003)

⁵⁸ Валентина Брдар, *Од Париса до Брашована: архитектура јавних здања у Новом Саду између два светска рата*, Нови Сад: Будућност, 2003.

⁵⁹ Тања Дамљановић, *Чешко-српске архитектонске везе (1918-1941)*, Београд: Завод за заштиту споменика културе, 2004.

⁶⁰ Владимир Митровић, *Архитекта Ђорђе Табаковић (1897 - 1971)*, Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе, 2005.

Још једна од регионалних студија које су допринеле изучавању Соколства је и монографија „Соколи Чачка: 1910 - 1941“ Милоша Тимотијевића,⁶¹ која је пре свега значајна због првог Соколског дома у Србији који је подигнут управо у Чачку уочи Првог светског рата. На пољу истраживања соколског рада пре Првог светског рата свакако је од великог значаја књига Дубравке Стојановић „Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914.“,⁶² која међу првима третира ширење Соколства и самим тим промоцију спорта као један од знакова модернизације друштва у Београду. Још један значајан допринос изучавању ове тематике дала је Марија Стојић са својим радом „Визуелна култура Сокола“,⁶³ где је по први пут третиран тај драгоцен аспект који је допринео бољем тумачењу филозофије Соколства.

Александар Игњатовић је унапредио читања и препознавања идеолошких и политичких основа соколске архитектуре, прво у свом истраживању опуса архитекте Драгише Брашована,⁶⁴ па самим тим и његовом једином Соколском дому у Зрењанину, а затим у својој докторској дисертацији и монографији „Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941“ из 2007. године.⁶⁵ Игњатовић је својим тумачењем односа архитектуре и политике начинио значајан помак у домаћој историографији, уводећи културне и политичке прилике у друштву прве половине 20. века као битан фактор који је утицао на архитектонско стваралаштво. Како је Соколски покрет сачињавао кључну улогу у културној политици Краљевине Југославије, Игњатовић је расветлио и друштвено-политичке и реторичке аспекте соколске архитектуре.

Међу новијим истраживањима на тему соколске архитектуре запажено је проучавање Соколског дома у Суботици Ане Марије Биро, где су у ширем контексту урбане модернизације Суботице детаљно обрађени сви аспекти и параметри тумачења овог објекта у књизи „Развој урбанизма и архитектуре у периоду од 1918. до 1941. године у Темишвару, Сегедину и Суботици -

⁶¹ Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка: 1910 - 1941*, Чачак : Народни музеј, 2006.

⁶² Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2008.

⁶³ Марија Стојић, „Визуелна култура Сокола“, Новопазарски зборник 31, 2008.

⁶⁴ Aleksandar Ignjatović, „Novo čitanje Brašovana II“, *DaNS* 45 (2004)

⁶⁵ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.

регионални идентитет под утицајем модерне“.⁶⁶ Последње тумачење визуелне културе Сокола и њихове политичке улоге дао је Мишко Шуваковић у другом тому приручника „Историја уметности у Србији XX век“, у поглављу „Десне опције и социјална уметност пред Други светски рат. Соколска политика као биополитика“.⁶⁷

Поред ових значајнијих објављен је и изванредан број радова и прилога који тек дотичу ову тематику. Милица Јовановић је отворила питање улоге и положаја жена у Соколском покрету на студији случаја Соколског друштва Београд IV.⁶⁸ Тема попут ове је скоро у потпуности неистражена и свакако да се могу очекивати обимнији и детаљнији радови који ће се бавити женама - Соколицама. Прилоге за истраживање историје Соколства мањег значаја су такође дали Небојша Рашо⁶⁹ и Александар Михајловић.⁷⁰

Изузетан допринос проучавању архитектуре спортских објеката, па самим тим и Соколских домова и слетишта на територији Хрватске дала је др Ариана Штулхофер са монографијама „Спортска архитектура у Загребу: Генеза спортских локација и простора“,⁷¹ као и бројним научним радовима и прилозима у научном часопису „Простор“ на тему спортских објеката у Загребу и њихових пројектаната, како самосталним,⁷² тако и у сарадњи са доцентом Ивом Мурај.⁷³ Поред њих соколском архитектуром у Хрватској су се од 2005. године бавили Борислав Бијелић,⁷⁴ Дарја Радовић-Махечић⁷⁵ и Ивана Ханичар Буљан.⁷⁶

⁶⁶ Gabor Demeter, Gordana Prčić-Vujnović, Anka Bratuleanu i Ana Marija Biro, *Razvoj urbanizma i arhitekture u periodu od 1918. do 1941. godine u Temišvaru, Segedinu i Subotici - regionalni identitet pod uticajem moderne*, Subotica: Rotografika, 2008.

⁶⁷ Miško Šuvaković, „Десне опције и социјална уметност пред Други светски рат. Соколска политика као биополитика“ у *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*. II том, Београд: Orion Art, 2012.

⁶⁸ Милица Јовановић, „Жене у соколском покрету на Чукарици између два рата“, *Годишњак Факултета спорта и физичког васпитања* 13 (2005)

⁶⁹ Небојша Рашо, *Српски Соко: прилози за историју соколства*, књига прва, Херцег-Нови: Биро Конто Игало, 2011.

⁷⁰ Александар Михајловић, „Соколско друштво и Соколски дом у Инђији“, *Инђијски културни канделабар* 2 (2007)

⁷¹ Ariana Štulhofer, *Sportska arhitektura u Zagrebu: Geneza sportskih lokacija i prostora*, Zagreb: Naklada Jurčić: Arhitektonski fakultet, 2005.

⁷² Ariana Štulhofer, „Prilog istraživanju povijesti izgradnje športsko rekreacijskih objekata u Zagrebu“, *Prostor* 3 (1995); Иста, „Graditelji sportskih zdanja u Hrvatskoj“, *Prostor* 10 (2002)

⁷³ Ariana Štulhofer, Iva Muraj, „Srednjoškolsko igralište u Zagrebu“, *Prostor* 11 (2003); Исте, „Sportski i sveučilišni sadržaji na Mažuranićevu i Marulićevu trgu u Zagrebu“, *Prostor* 14 (2006)

⁷⁴ Borislav Bijelić, *Hrvatski Sokol Đakovo*, Đakovo: Muzej Đakovštine, 2005.

Словеначки историографи су се такође у последње две деценије највише бавили историјом спорта на територији своје државе, попут Бориса Клеменчича, који је сачинио преглед физичке културе у Горењи Васи,⁷⁷ или Антона Ратизнојника, који се бавио проучавањем Соколског друштва у Љутомеру.⁷⁸ На нешто ширем плану запажен је рад Стана Берника и Марјана Голобича "Slovene Architecture from Secession to Expressionism and Functionalism" из 1990. године,⁷⁹ као и рад Грегора Старца „Telesne prakse športa kot torišče slovenskoga nacionalizma: Vsak poedinec je v narodu tekmovalac!“ објављен 2003. године.⁸⁰ Историји Соколства у Илирској Бистрици нарочито су се бавили Војко Челигој⁸¹ и Клара Шкрињар.⁸² Bernik, Stane, Golobič, Marjan., *The Journal of Decorative and Propaganda Arts* 17, Yugoslavian Theme Issue (Autumn 1990),

Већина историографа се претежно бавила Соколством и соколском архитектуром у оквиру граница своје садашње државе, док је свега неколицина стручњака покушала да сагледа соколске домове у ширем контексту и простору државе у којој су подигнути. Иако је основано истраживати и тумачити архитектуру у оквиру њене микроцелине, потребно је проширити регионално поље истраживања, јер се једино на тај начин може целовито сагледати југословенска међуратна архитектонска сцена и њена улога у европским оквирима.

⁷⁵ Darja Radović-Mahečić, „Sokolski dom u Zlataru“, *Kaj* 1-2, Zagreb, 2005.

⁷⁶ Ivana Haničar Buljan, „Prilog za biografiju arhitekta Zvonimira Kavurića (1901.–1944.)“, *Radovi Instituta povijesti umjetnosti* 30 (2006)

⁷⁷ Boris Klemenčič, „Sedamdeset let tradicije telesnokulturne dejavnosti v Gorenji Vasi“, *Loški razgledi* 38 (1991)

⁷⁸ Anton Ratiznojničnik, „Telovadno in kulturno društvo Sokol v Ljutomeru 1903 - 1941“, *I - 2 Kronika* 46 (1998)

⁷⁹ Bernik, Stane, Golobič, Marjan. "Slovene Architecture from Secession to Expressionism and Functionalism", *The Journal of Decorative and Propaganda Arts* 17, Yugoslavian Theme Issue (Autumn 1990)

⁸⁰ Gregor Starc, „Telesne prakse športa kot torišče slovenskoga nacionalizma: Vsak poedinec je v narodu tekmovalac!“, *Teorija in praksa* 40 (5/2003)

⁸¹ Vojko Čeligoj, „Ob stoletnici obnovitve Ilirskega Sokola 1905 – 2005: Sokol mladi naša nada“, *Bistriški zapisi* 6 (2005)

⁸² Klara Škrinjar, „Ilirski Sokol“, *Delo* 47/87 (2005)

Појава и развој соколског покрета у Европи током 19. века

Тренутак укидања Баховог апсолутизма⁸³ у Аустроугарској 1860. године обележио је зачетак политизације физичке културе код Словена. Спортско-гимнастичка друштва одиграла су велику улогу у национаном буђењу и потоњој борби за ослобођење словенских народа у Аустроугарској. Спорт је постао један од најзначајнијих друштвених обичаја новије историје, представљајући механизам повезивања особа једнаког социјалног статуса⁸⁴ или пак националности. Соколски покрет је настао у Прагу 1962. године као вид словенског национално-ослободилачког покрета. Његови оснивачи, Мирослав Тирш и Јиндрих Фигнер, су кроз соколско васпитање јачали националну свест и понос Чеха, а затим и других словенских народа у Аустроугарској.⁸⁵ Мирослав Тирш је са неколико пријатеља из Прашког гимнастичког друштва позван да учествује у оснивању Атлетске асоцијације.⁸⁶ Емануел Тонер је предложио да та асоцијација носи чешки назив „Сокол“ зато што је у народним песмама ова птица представљала синоним за све јуначко и племенито.⁸⁷ Оваква одлука била је у складу са тадашњом идентификацијом чешке нације са језиком, односно кроз лингвистички национализам.⁸⁸ Кроз Соколски покрет су Словенски народи доживели националну ренесансу, реафирмишући своје наслеђе и борећи се против вишевековне германизације. Пропагирана је филозофија попут „Једнакост,

⁸³ Барон Александар фон Бах (1813 - 1893) је био аустријски политичар. Термин „Бахов“ односи се на режим од 1851. до 1860. године, када је Бах био министар унутрашњих послова у Аустроугарској. Током тог периода спровођена је насилна германизација, нарочито над словенским националним мањинама.

⁸⁴ Erik Hobsbom, „Masovna proizvodnja tradicija: Evropa, 1870-1914“, u Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2011, 435-436.

⁸⁵ Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd, 1991, 5 - 6.

⁸⁶ Ladislav Jandásek, „The Founder of the Sokols: Miroslav Tyrš“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 10, No. 30 (Apr., 1932), 580.

⁸⁷ Гојко Јакочев, „Соколска организација и стварање прве заједничке државе јужних Словена 1863 - 1918. године“, *Зборник радова „Стварање југословенске државе 1918. године“*, Београд (1983), 67.

⁸⁸ Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, 1992, 110.

хармонија, братство.“ и латинска пословица „У здравом телу здрав дух.“,⁸⁹ које су током времена добиле на глобалном значају.

Иницијални циљ оснивања „Сокола“ је требало да буде помоћ у националном препороду Чеха и промовисање њихове народне културе, али кроз један феномен који је некако све лако обједињавао, а то је био спорт. Циљеви Сокола били су ванвременски, што је омогућило да опстану и по добијању независности Чехословачке, Пољске и Краљевине СХС после Првог светског рата. Један од водећих мотоа је био: „Све што је чешко је такође и соколско.“,⁹⁰ чиме су се Соколи практично поистоветили са чешким народом. Међутим, њихов циљ није био унитарност и чистота нације, већ симболичко превазилажење скромности нације кроз показивање националне величајности. Самим тим није негован члански ексклузивитет,⁹¹ већ је соколски програм радио на јачању колективног поноса, који се сматрао једним од великих покретача народне активности.⁹²

Соколски покрет је првенствено створен како би стимулисао културну и политичку хомогенизацију Чеха,⁹³ који су се осећали егзистенцијално угроженим под претњом комплетне асимилације са Аустријанцима. Праг је као место где је основан Соколски покрет постао „Пијемонт“ панславизма.⁹⁴ Идеја о Соколству се током друге половине 19. века ширила и изван граница Аустроугарске, па су се тако убрзо појавила соколска друштва у Бугарској, Француској, Немачкој, Сједињеним Америчким Државама, Јужној Америци, Великој Британији и Португалу.⁹⁵ Америчку соколску организацију основали су чешки емигранти у Сент Луису већ 1865. године, што се даље проширило на Чикаго, Њу Јорк и друге

⁸⁹ George B. Harris Kirsh, Claire Othello Nolte, *Encyclopedia of Ethnicity & Sports in the U. S.*, Westport, 2000, 122.

⁹⁰ Ladislav Jandásek, "The Founder of the Sokols: Miroslav Tyrš", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 10, No. 30 (Apr., 1932), 583.

⁹¹ Petr Roubal, "Politics of Gymnastics: Mass Gymnastic Displays Under Communism in Central and Eastern Europe", *Body & Society*, Vol. 9, No. 2 (June 2003), 6.

⁹² Густав Ле Бон, *Мишљења и веровања*, Загреб, 1919, 53.

⁹³ F. A. Hellebrandt, Jiri Kral "Scientific Work of the Tenth Sokol Festival", *Science* Vol. 89, No. 2314 (May 5, 1939), 413.

⁹⁴ Robert Plejić, „Arhitektura i konstruktorski doprinosi Lovre Perkovića“, *Gradevinar* 57 (2005), 958.

⁹⁵ Ladislav Jandásek, "The Sokol Movement in Czechoslovakia", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 11, No. 31 (July 1932),

градове где су подигнути бројни соколски домови.⁹⁶ И српска дијаспора је пратећи овај модел оснивала своја соколска друштва. Разлог велике популарности Соколског покрета у Сједињеним Америчким Државама лежао је у чињеници да су емигранти били далеко уједињенији и национално освешћенији од оних који су остали у домовини.⁹⁷

Организације сличне концепције су такође осниване у Европи крајем 19. и почетком 20. века, попут Скаута и чак Ватрогасног савеза. Многа од ових друштава су на сличан начин функционисала. У 19. веку гимнастика је била инструмент политичке борбе, док су приредбе биле централно место спровођења политичке мисли.⁹⁸ Вежбе које су се том приликом изводиле представљале су врсту обредне иницијације, што је своје корене вукло још од Античке Грчке. Иако су током векова мењале своју сврху, физичке вежбе су код Сокола постале оно што Мишел Фуко назива елементима у политичкој технологији тела и трајања.⁹⁹ Како би Соколи јавно демонстрирали своју моћ аустроугарским властима, први соколски слет је одржан у Прагу 1882. године.¹⁰⁰ Термин „слет“ је изабран пошто је на чешком, а и на другим словенским језицима значио груписање птица у лету, што је имало савршено симболичко значење за Соколе. Слет је представљао тип политичког церемонијала, смештеног на отвореном простору стадиона - „слетишта“, са великим бројем учесника.¹⁰¹ Иако је приликом соколског слета индивидуа сведена на тело као део великог многољудног механизма, Соколство је првенствено тежило демонстрацији бројности и дисциплини како би се словенски дух афирмисао, а не да би се јединка потчинила систему. У питању је била персоналност вишег степена, јер је окупљала на једном нивоу сва словенска племена, односно тадашње етничке заједнице у оквиру државног уређења Аустроугарске. Појединци су представљали само део целине и индивидуалност се

⁹⁶ George V. Harris Kirsh, Claire Othello Nolte, *Encyclopedia of Ethnicity & Sports in the U. S.*, Westport, 2000, 26, 123.

⁹⁷ Eric Hobsbawm, *The Age Of Empire: 1875-1914*, New York, 1989, 154.

⁹⁸ Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка: 1910 - 1941*, Чачак, 2006, 17.

⁹⁹ Мишел Фуко, *Надзирати и кажњавати: Настанак затвора*, Нови Сад, 1997, 158.

¹⁰⁰ Miško Šuvaković, „Desne opcije i socijalna umetnost pred Drugi svetski rat. Sokolska politika kao biopolitika.“ u poglavlju „Krise modernizma: Drugi svetski rat.“ u *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*. II tom, Beograd, 2012, 70.

¹⁰¹ Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, Beograd, 1997, 251.

преносила на један општи идеални тип Словена,¹⁰² који је затим племенски варирао. Формирање тог „типа“ почивао је на теорији о генотипу, дакле на урођеним предиспозицијама које су Словени веровали да поседују. Расно наслеђе и васпитање културне средине сматрани су главним чиниоцима при стварању националног карактера. Интеграцијом наслеђа из генерације у генерацију долазило је до његовог „преношења“. За Јужне Словене се то превасходно односило на тип „човека-борца“.¹⁰³ Заједничка карактеристика свих чланова народа називана је „душом народа“.¹⁰⁴ Овакве расне теорије свакако нису биле научно утемељене, али представљале део „популарне науке“, која је коришћена као полигон за даљу ненаучну интерпретацију.

Неговање култа тела и идеалне телесне грађе почивао је на античким постулатима, који су током векова осцилирали и мењали се у зависности од потребе друштва. Чињеница је да је Сокол у великој мери поистовећиван са војником, што је у оба случаја подразумевало телесну и моралну снагу, храброст и поноситост. Историјски континуитет расе, на којем се базирала соколска филозофија, темељио се, пре свега, на његовом сачуваном материјалном и духовном наслеђу.¹⁰⁵ Уз соколску теорију о идеалном словенском телу, такође се инсистирало и на специфичној словенској души и карактеру, па се тако соколски програм није базирао само на физичкој, већ и моралној и духовној вежби. По добијању слободе и сопствених самосталних држава, психологија расе се примењивала на народ путем колективних социјалних продуката, што је првенствено обухватало државну и културну политику.¹⁰⁶

По уједињењу Чехословачке Римокатоличка црква је била уз Соколе, међутим први конфликт је настао када је једно распеће склоњено из просторија

¹⁰² Владимир Дворниковић, „Карактер појединца и карактер типа, групе, културне епохе, расе и народа - Карактер индивидуе према карактеру колективитета“, у *Карактерологија Југословена*, Београд, 1990, 58 - 59.

¹⁰³ Исто, 68 - 69.

¹⁰⁴ Владимир Дворниковић, „Карактерологија народа - Французи, Немци, Руси и други народи испитују свој национални карактер - Модели њихових покушаја неприхватљиви за Југословене“, у *Карактерологија Југословена*, Београд, 1990, 133.

¹⁰⁵ Владимир Дворниковић, „Југословенски човек - антропологија и расно питање Југословена - Раса и народ“, у *Карактерологија Југословена*, Београд, 1990, 170.

¹⁰⁶ Исто, 181.

које је црква позајмила Сокоlima за приредбу.¹⁰⁷ Овај проблем се даље проширио до Сједињених Америчких Држава, где је дошло до поделе словачких Сокола на католичке и секуларне, док је код Чеха формиран католички пандан „Орао“,¹⁰⁸ који је био присутан и на југословенској спортској сцени. Чехословачки Орао је до 1932. године бројао 135 друштава,¹⁰⁹ што свакако није била занемарљива цифра. Догађаји који су се одвијали крајем четврте деценије у Чехословачкој и Краљевини Југославији као реакција на сукоб интереса између Сокола и Цркве представљали су велики државни проблем, али су заправо само кулминирали у том тренутку као резултат вишедеценијског неслагања.

Иако је био пансловенског карактера, Соколски покрет се ипак другачије испољио код сваког од словенских народа, како због разлика које су ипак постојале међу њима, тако и због различитих политичких, друштвених и културних услова у оквиру којих су деловали државни или регионални соколски савези. У наредним поглављима биће третирани управо развоји у оквирима различитих словенских племена, односно народа.

¹⁰⁷ R. W. Seton-Watson, "The Religious Problem in Slovakia", *The Slavonic Review* Vol. 2, No. 6 (March 1924), 522.

¹⁰⁸ George B. Harris Kirsh, Claire Othello Nolte, *Encyclopedia of Ethnicity & Sports in the U. S.*, Westport, 2000, 422 - 423.

¹⁰⁹ Аноним, „Из Чехословачког Орла“, *Соколски гласник* 13 (год. III, 1932), 4.

Соколски покрет у Чешкој, Словачкој, Пољској и Русији

У току прве године свог постојања, Соколски покрет се раширио од Прага до Моравске. Соколска друштва основана су у Колину, Кутној Хори, Хрудими и Плзњу. Већину чланова су чинили професионални спортисти, али и омладина махом из средње и радничке класе. Током осме деценије 19. века чешки Соколи су радили на усавршавању система вежбања угледањем на иностране гимнастичке федерације.¹¹⁰ Иако су се чешки Соколи окупљали око својих локалних друштава, аустроугарске власти су тек 1882. године дозволиле формирање Чешке соколске уније (*Česká obec sokolská, ČOS*). Крајем 19. века чешки Соколи су почели да шаљу своје „предњаке“ (инструкторе) у остале словенске центре, ради ширења Соколства и адекватне обуке из гимнастике и физичке културе уопштено. Међутим, последњу декаду 19. века је обележила кулминација сукоба немачког и чешког национализма у виду бројних уличних немира и насиља.¹¹¹ Поред политичких сукоба, чешки Соколи су опстали као стожер целокупног Соколског покрета, а друштва других словенских народа су створена по узору на чешки модел и угледала се на њихов систем и визуелну презентацију. У Прагу, као центру Соколства, одржан је највећи број свесоколских слетова, када су гости из других земаља имали прилику да виде и пренесу чешки модел вежбања, униформу, иновације и све видове ликовне и примењене уметности који су пружали визуелни идентитет Соколима. Уједињењем Чешке и Словачке у једну државу по завршетку Првог светског рата, Словаци су добили и своја прва соколска друштва. У Чехословачкој је 1925. године постојало 25 жупа, 3 114 друштава и 334 735 чланова, од којих су око 27% чиниле жене,¹¹² што је свакако позитивно говорило о ставу Сокола по питању равноправности жена.

До добијања независности 1918. године, Пољска је била подељена између Краљевине Пруске, Хабзбуршке монархије (касније Аустроугарске) и Царевине Русије. Прво пољско соколско друштво основано је 1867. године у Лавову (данас

¹¹⁰ Јосиф Јехличка, „Чехословачко Соколство“, *Соко Душана Силног* 1 (год. III, 1927), 2.

¹¹¹ J. F. N. Bradley, "Czech Pan-Slavism before the First World War", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 40, No. 94 (December 1961) 184.

¹¹² Јосиф Јехличка, „Чехословачко Соколство“, *Соко Душана Силног* 1 (год. III, 1927), 3.

у Украјини). Као што је случај био код Чеха, циљ Соколства у Пољској је био да се поред неговања физичке културе јача национални дух. Дакле, поред здравог тела и живота, промовисане су моралне вредности пољског народа, које су сматране традиционалним, али су заправо представљале усвојени конструкт. Префериране моралне вредности, као што су храброст, родољубље, понос итд. је сваки народ себи приписивао као део њихове карактеристичне и „само њима својене“ културе. Временом је Соколски покрет добио значајну улогу у борби за независност Пољске. У Краљевини Пруској је нарочито била проблематична њихова активност, која је праћена полицијским интервенцијама, казнама и забранама.¹¹³ На руској територији је пољским Соколима такође било тешко да функционишу као организација. Тек пошто је Пољска добила своју независност, основана је унија пољских гимнастичких друштава „Сокол“ (Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół“). Соколи су били најактивнији у међуратном периоду, са око хиљаду соколских друштава, која су била активна све до немачке окупације 1939. године. Само је Шлески округ 1924. године имао 115 друштава.¹¹⁴

Име „Соко“ је у Русији до 1907. године било забрањено, управо због проблематичног односа са пољским Соколима. Руси су били једини словенски народ са својом државом и самосталношћу поред Срба, који су имали своју Краљевину, која је ипак искључивала велики број Срба који је живео у Аустроугарској. Отуд Соколски покрет у Русији није узео већег маха све до Октобарске револуције. Први светски рат је донео тешку политичку ситуацију у држави, тако да је доласком Комунистичке партије на власт 1917. године у Русији одбачена свака соколска активност.¹¹⁵ Соколи су доживљавани као антикомунистичка организација у тесној вези са свргнутим режимом. Соколски Савез је под притиском владе морао да ступи у „Пролетерски Савез друштава физичке културе“, што је значило да је петокрака звезда постала обавезна на униформи, као и да су соколска друштва била дужна да уступају Савезу

¹¹³ Onslow, "Polish Self-Help under Prussian Rule, 1886-1908", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 10, No. 28 (June 1931), 12.

¹¹⁴ Аноним, „Пољско Соколство“, *Соколски гласник* 21-22 (год. VI, 1924), 304.

¹¹⁵ Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd, 1991, 9.

комунистичке омладине вежбаонице и справе.¹¹⁶ После Октобарске револуције велики број руских Сокола је избегао у Чехословачку¹¹⁷ и Краљевину СХС у жељи да наставе са својим радом. Тек пошто су протерани из сопствене државе, руски емигранти су почели активно да развијају Соколство током међуратног периода широм Европе и Америке. Чак је познато да су руски Соколи стигли до Шангаја, где су имали бројно соколско друштво и дом.¹¹⁸ У Краљевини СХС највише су били сконцентрисани у Београду и Земуну, где су и основали Руско Соколско друштво.¹¹⁹ Неко време су чак и издавали часопис „Руски Сокол“.¹²⁰ Руски Соколи у Београду махом су вежбали у дворанама Прве руско-српске мушке и женске гимназије,¹²¹ док су се у Земуну налазили у Улици Приморској 4.¹²²

Слична се ситуација догодила са Соколима у осталим државама по доласку Комунистичке партије на власт. Многи Чеси су после Другог светског рата са променом режима емигрирали у САД.¹²³

¹¹⁶ *Југословенски Сокол* 2 (год. I, 1924), 29.

¹¹⁷ *Соколски гласник* 3 (год. VI, 1924), 28.

¹¹⁸ Аноним, „Руски соколски дом у Шангају“, *Соколски гласник* 14 (год. III, 1932), 2.

¹¹⁹ Аноним, „Руски Соколи“, *Соколски гласник* 1 (год. IV, 1922), 28; *Соколски гласник* 3 (год. IV, 1922), 84.

¹²⁰ *Соколски гласник* 13 (год. VI, 1924), 208.

¹²¹ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 2166 – 1514, Руска соколска друштва у Београду – Писмо Министарству просвете, 2. 2. 1937.

¹²² АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо Покрајинског савеза руског соколства у Краљевини СХС начелнику одељења за средњу наставу Министарства просвете, 21. 12. 1926.

¹²³ George B. Harris Kirsh, Claire Othello Nolte, *Encyclopedia of Ethnicity & Sports in the U. S.*, Westport, 2000, 27.

Соколски покрет у Словенији, Хрватској и Краљевини Србији

Да би се говорило о појави Соколског покрета међу Јужним Словенима, мора се пре свега размотрити како се пансловенски покрет развијао у њиховом случају и како је дошло до идеје о њиховом уједињењу. Наиме, „Јадранском расом“ су сматрани Динарци, народи који су насељавали подручје Динарских планина, што је обухватало простор од Словеније до Македоније. Њихове физичке карактеристике биле су специфичне и огледале су се у изразитој висини и јачини. Сада у потпуности превазиђена, али тада сматрана веома напредном, теорија о расама и њиховим разликама изнедрила је и теорију о јединственој Југословенској раси, насталој вишевековним мешањем неколико доминантних типова, као што су били Динарски, Нордијски и Источно-балтички.¹²⁴ Ова псеудо-теорија о генотипу није имала директну везу са растућим панславенством, али је на одређени начин потпомогла у спајању народâ који су, иако са заједничким коренима, били културолошки, етнички и конфесијално различити.

Теорија Ернста Кречмера, немачког психијатра, је била да је Динарски тип изразито атлетске грађе и да је представљао оличење мужевности међу европским расама. Под утицајем ове теорије, као и теорије о „Јадранској раси“, формиран је идеални Југословенски тип мушкарца-ратника,¹²⁵ који је имао своју историјску и еволутивну потпору у вишевековном ратовању. На овим постулатима формирана је изузетно маскулина визуелна култура југословенства.

Како је Владимир Дворниковић навео у својој студији „Карактерологија Југословена“ из 1939. године, југословенски народ се после дугог турског „зимског сна“ пробудио јединственији него што је био у средњем веку.¹²⁶ Међутим, ту је постојао и други тип Словена, који је вековима живео под

¹²⁴ Владимир Дворниковић, „Југословенски човек - антропологија и расно питање Југословена - Расна антропологија Југословена - Место Југословена у расном саставу човечанства“, у *Карактерологија Југословена*, Београд, 1990, 174 - 176.

¹²⁵ Владимир Дворниковић, „Расна психологија Југословена - Целокупан утисак динарског човека - Динарска жена“, у *Карактерологија Југословена*, Београд, 1990, 206 - 208.

¹²⁶ Владимир Дворниковић, „Историјске трансформације југословенског народног карактера и стварање данашњег типа - Турска епоха и њени трагови у етници и психи Југословена - Оријентализација Југословена“, у *Карактерологија Југословена*, Београд, 1990, 312.

Хабзбуршком Монархијом, касније Аустроугарском. Два различита културна модела под октиљем једне државе стварала су биполарност, па је постепено формирање хомогене масе Југословена било изузетно захтевно.

Слика 1 - Југословенски соколски слет у Љубљани, 1922. (приватна колекција Милоша Јуришића)

Од јужнословенских племена Словенци су били први који су прихватили концепт Тиршовог соколства и основали „Јужног Сокола“ већ 1863. године. Аустројске власти су распустиле организацију 1867. године, али је већ следеће године основан „Љубљански Соко“, а 1905. године „Словенска соколска свеза“.¹²⁷ Љубљана је до шестојануарске диктатуре представљала центар јужног соколства. У њој су одржана два јужнословенска свесоколска слета 1893. и 1904. године, као и први југословенски слет 1922. године по оснивању Краљевине (слика 1).¹²⁸ На том слету је Краљ Александар одржао значајан говор: „Соколи, будите од сад

¹²⁷ Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd: Angrotrade, 1991, 5 - 6.

¹²⁸ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd, 2007, 418.

целом нашем народу пример јединства духовнога...“,¹²⁹ што је директно указивало да се Краљ ослањао на њихову помоћ при духовном уједињењу народа и конфесијâ. Словенија је и током периода пре ослобођења и уједињења бројала највише соколских домова од јужнословенских регија, а по уласку у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца имала је највећи број соколских домова по броју насељених места.

Хрватски Сокол је основан 1874. године у Загребу са идејом ослобађања и уједињења свих Хрвата. Сматра се да је иницијатор формирања Соколства у Хрватској др Јосип Фон. Убрзо су основана соколска друштва у региону: у Вараждину 1878. године, Бјеловару 1884. године, Задру и Карловцу 1885. године. Хрватски Соколски Савез основан је 1904. године,¹³⁰ а у њиховом саставу су били и Срби све до оснивања „Српског Сокола“ 1905. године у Загребу.¹³¹ Први свесрпски соколски састанак одржао се 7. новембра 1910. године у Београду, када је дошло до уједињења свих српских соколских друштава.¹³²

Развој српског спорта може се озбиљно изучавати од 1808. године, када је на Великој школи у Београду уведено „фехтовање“, односно мачевање са сабљом.¹³³ Међутим, још значајније за изучавање Соколства је напоменути да је у Београду 1852. године сликар Стеван Тодоровић основао „Прво српско гимнастичарско друштво“.¹³⁴ Да је Стеван Тодоровић био високо цењен у соколским круговима сведочи чињеница да су у Београду за Видовдан 1927. године Соколи ишли на Ново гробље да поставе венце на његов гроб, пошто су га сматрали првим покретачем Соколства у Србији (слика 2).¹³⁵

¹²⁹ Енглберт Гангл, „Витешки Краљ за Соколство“, *Београдске општинске новине* (октобар-новембар 1934), 748.

¹³⁰ Jelena Borošak-Marijanović, „Zastave hrvatskih sokolskih društava Slavonije i Srijema iz fundusa Hrvatskog povijesnog muzeja“, *Osiječki zbornik* 24-25 (1996-1999), 115.

¹³¹ Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd, 1991, б.

¹³² Исто, 8.

¹³³ Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*. Београд, 2008, 328.

¹³⁴ Саша Недељковић, „Повест савеза витешких друштава „Душан Силни““, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 138 (2012), 103.

¹³⁵ *Соколски гласник* 7 (год. IX, 1927), 114 - 115.

Слика 2 - Београдски Соколи на гробу Стевана Тодоровића на Новом гробљу,
1927. (*Соколски гласник*)

Влада Краљевине Србије је 1887. године послала групу изасланика у иностранство како би увезли систем физичког васпитања за школе.¹³⁶ У Краљевини Србији се гимнастичко друштво под називом „Соко“ први пут појавило 1891. године.¹³⁷ За промоцију Соколства организоване су у Београду током 1907. и 1908. године „Словенске соколске вечери“.¹³⁸ Иницијатива за формирање јединственог јужнословенског Сокола јавила се први пут 1903. године.¹³⁹

Соколи у Босни и Херцеговини (слика 3) су током анексионе кризе 1908. године били прогоњени од стране аустро-угарских власти, пошто су сматрани за потенцијалне државне непријатеље. На одређени начин су њихове сумње биле оправдане, пошто је Гаврило Принцип заједно са другим члановима „Младе Босне“ припадао и Соколима.¹⁴⁰

¹³⁶ Fridolin Macháček, "The Sokol Movement: Its Contribution to Gymnastics", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 17, No. 49 (Jul., 1938)

¹³⁷ Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*. Београд, 2008, 330.

¹³⁸ Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка: 1910 - 1941*, Чачак, 2006, 23.

¹³⁹ Nikola Žutić, *Sokolli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd, 1991, 7.

¹⁴⁰ Никола Жутић, *Крајишки Соколи: Соколи Српске крајине 1903.-1941.-1991*. Београд, 1998, 22.

Слика 3 - Соколи из Сиска, 1913. (приватна колекција Милоша Јуришића)

Такође је значајно напоменути да је прво српско соколско друштво у Сједињеним Америчким Државама основано 30. маја 1909. године у Синсинатију, а затим и српско соколско друштво у Детроиту 10. октобра исте године.¹⁴¹

¹⁴¹ Небојша Рашо, *Српски Соко: прилози за историју соколства*, књига прва, Херцег-Нови, 2011, 6.

Естетика и архитектонска типологија соколског дома

Како је вернику потребан храм да се у њему моли, како је војнику потребна касарна да се у њој вежба [...] исто је тако и Соколству потребна соколана или соколски дом.¹⁴²

Као што су Соколи преузели концепт јачања националног духа путем спорта од немачких Турнера, тако су и соколски домови пројектовани по узору на турнерске домове. Како су после Револуције 1848. године Турнери махом избегли у САД, америчке државе данас баштине на десетине турнерских домова (слика 4). Међутим, иако је типологија дома оваквих организација у великој мери заједничка, соколски домови су сходно свом визуелном идентитету неговали стилски нешто другачије објекте. Нажалост, још увек је тешко установити у коликој мери је била различита просторна организација између соколских и турнерских домова, услед тешко доступне техничке документације Турнера.

Слика 4 - Турнерски дом у Синсинатију, 1910 (James Steakley)

¹⁴² Димитрије Хаднађев, „Подизање соколских домова“, *Соколски гласник* 40 (год. II, 1931), 1.

Иако су Соколски домови у словенским земљама представљали заједничку групацију, међуратни период обележила је експанзија концептуално сличних објеката, као што су фашистички домови (Casa del Fascio) у Италији (слика 5) и народни домови (Halkevler) у Турској.¹⁴³ У обе земље владали су тоталитарни режими, који су на исти начин конципирали ове објекте као вид просторног концентрисања национално-политичке мисли. Њихов значај лежао је у томе што је народ по први пут имао прилику да осети припадност ван традиционално конципиране породице. Свака нова „породица“ је поседовала свој „дом“.¹⁴⁴

Слика 5 - Фашистички дом у Алфонсини (Luciano Lucci)

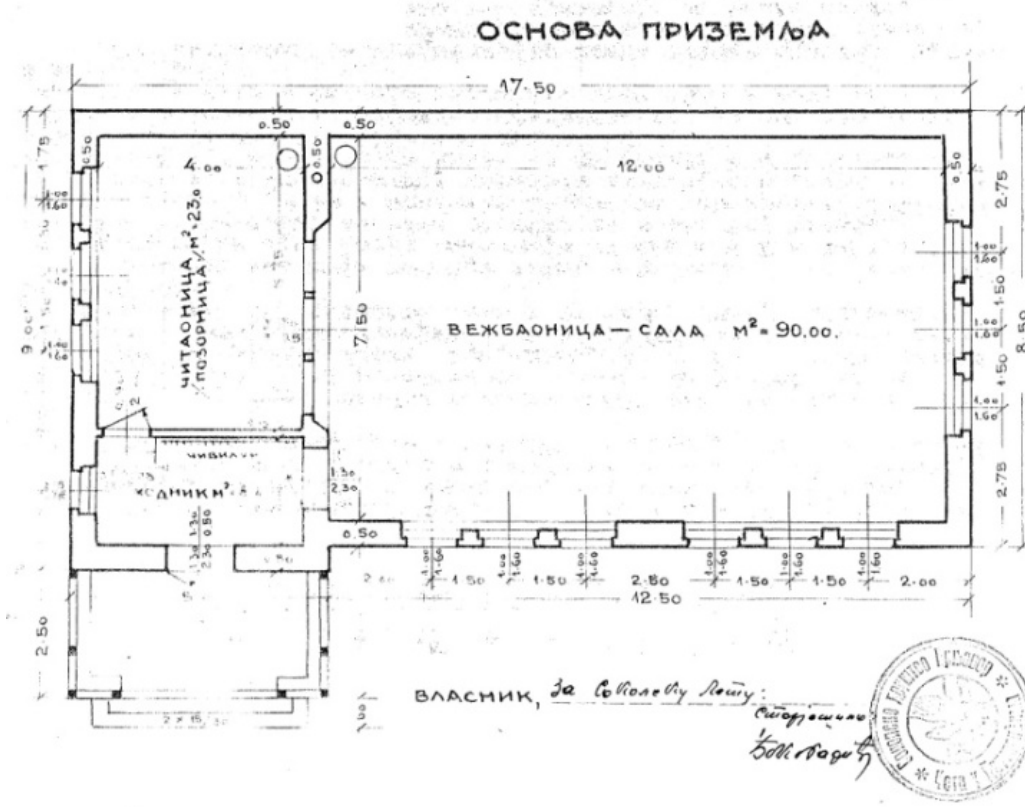
У Немачкој је током четврте деценије архитектура попримила *völkische*¹⁴⁵ елементе под теоријским утицајем архитекте Пола Шулце Наумбурга, који је сматрао да је немачка народна архитектура настала у складу са климатским и природним условима поднебља. Модернизам је сматрао неприродним и „јеврејским“, јер су његови елементи, попут равног крова, били карактеристични

¹⁴³ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 285.

¹⁴⁴ Terry Kirk, *Architecture of Modern Italy, Volume 2: Visions of Utopia, 1900–Present*, New York, 2005, 95.

¹⁴⁵ Völkische (нем.) народно, фолклорно.

за архитектуру са сувом тропском климом постојбине Јевреја, Блиског Истока. Концепт *blut und boden*,¹⁴⁶ који је одговарао принципу глорификовања народне културе и уметности је у великој мери допринео развоју одређеног типа архитектуре, која се највише манифестовала управо на пројектима за народне доmove.

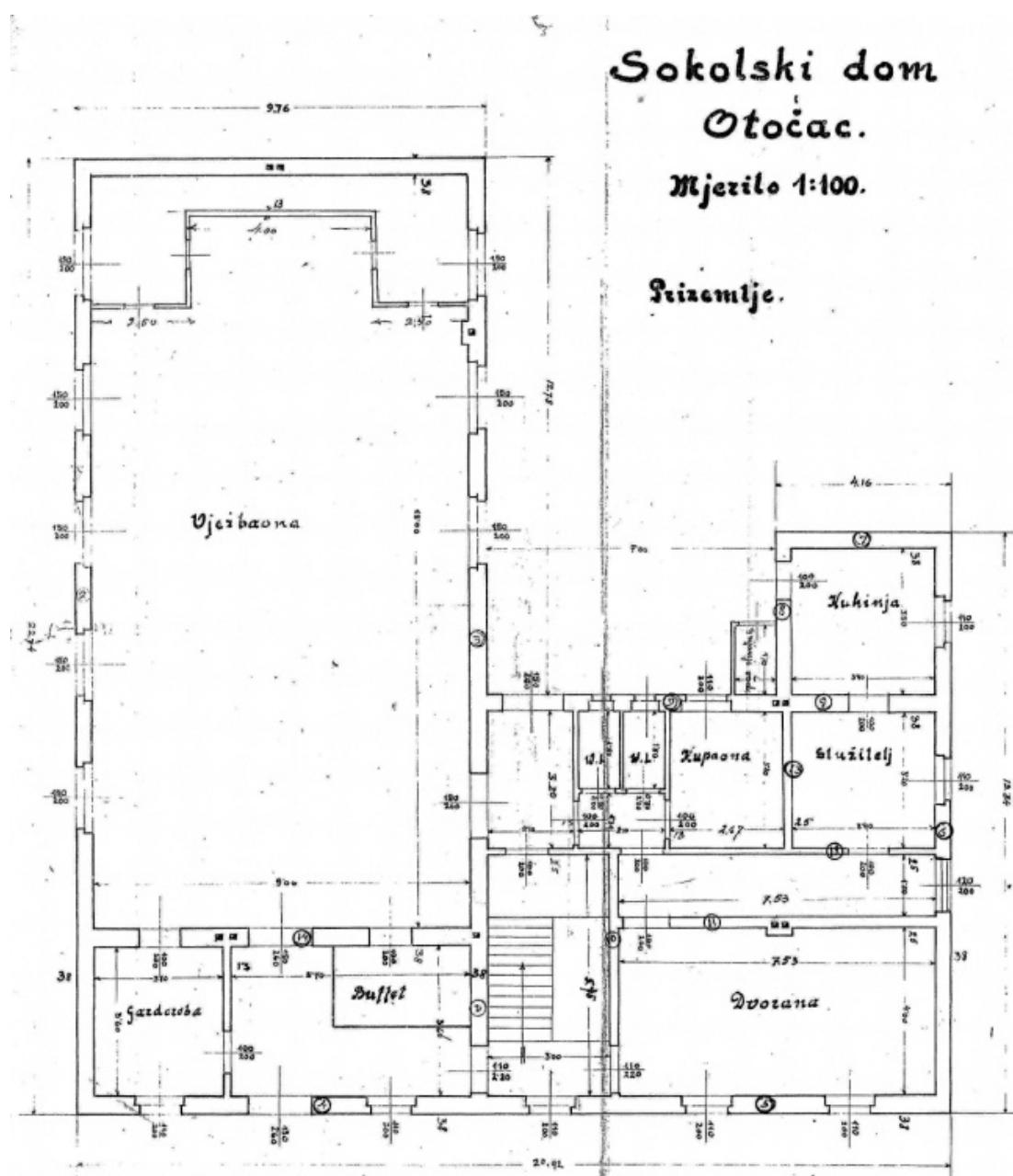
Слика 6 - Соколски дом у Друговићима, основа приземља (АЈ, Фонд МФВ)

Још при оснивању Соколског покрета поставило се питање адекватног простора у коме би се изводиле вежбе. У почетку су то махом биле физкултурне сале.¹⁴⁷ Према броју вежбача подизани су мали, средњи и велики соколски домови. Мали дом је подразумевао вежбаоницу, свлационице, тоалет и одборске собе (слика 6). Дом средње величине је поред ових основних просторија обично поседовао и предњачке собе, читаоницу и књижницу, као и стан за начелника и

¹⁴⁶ Blut und boden (нем.) крв и тло. Термин је формиран крајем 19. века, али се у овом случају односи се на нацистичку идеологију повратка руралном систему вредности и везе између немачке крви и земље које је промовисао Валтер Даре (Walther Darré, 1895 - 1953), министар пољопривреде у Трећем Рајху; Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије: увод*, Београд, 2005, 247.

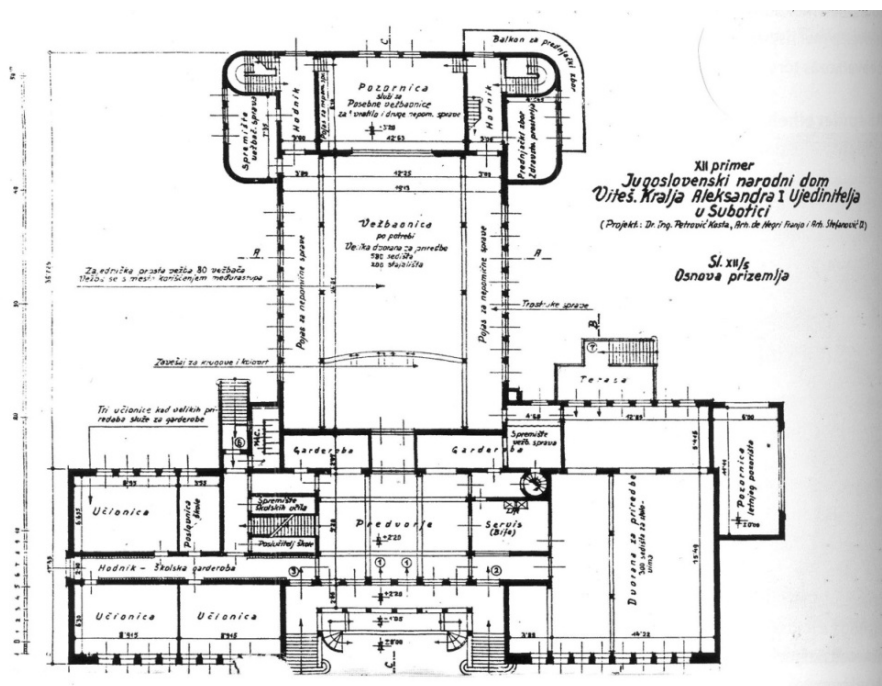
¹⁴⁷ Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка: 1910 - 1941*, Чачак, 2006, 49.

собу за одржавање скупштине (слика 7). Велики соколски домови су често имали две вежбаонице, собе за мушке и женске предњаке, као и тушеве, затим собе за разне одсеке друштва (слика 8). Чест је био случај да се у веће соколске домове усели још неко културно друштво, као и да вежбаоница уједно служи и као позоришна сцена.¹⁴⁸

Слика 7 - Соколски дом у Оточцу, основа приземља, 1938. (АЈ, Фонд МФВ)

¹⁴⁸ В. Швајгар, „Соколски домови, први део“, *Југословенски Сокол* 3 (год. I, 1924), 37 - 39.

Слика 8 - Југословенски народни дом у Суботици, основа приземља, 1939. (Gabor Demeter, Gordana Prčić-Vujnović, Anka Bratuleanu i Ana Marija Biro, *Razvoj urbanizma i arhitekture u periodu od 1918. do 1941. godine u Temišvaru, Segedinu i Subotici - regionalni identitet pod uticajem moderne*)

У Савезу Сокола Краљевине Југославије (ССКЈ) се јавила тенденција да се соколане у селима праве од дрвене конструкције ради економичности и брзине извођења радова. С друге стране, у градовима је предлагано да се соколане подижу у саставу основних школа или гимназија, како би се задовољиле потребе школе за гимнастичком салом и Сокола за простором за вежбање.¹⁴⁹

Било је пожељно да соколски домови буду подизани као слободостојеће грађевине због циркулације ваздуха и добре осветљености. Законом о подизању домова ово питање је регулисано, пошто је постало обавезно да Министарство просвете, а од 1929. године Министарство физичког васпитања претходно одобри земљиште на коме ће се градити дом.¹⁵⁰ Такође се поштовало правило да грађевина буде издигнута пола метра од нивоа терена. Прилоком пројектовања хигијена и функционалност су били приоритети. Било је пожељно да вежбаонице

¹⁴⁹ Димитрије Павловић, „Подизање соколских домова на селу“, *Соколски гласник* 11 (год. III, 1932), 2 - 3.

¹⁵⁰ Аноним, „Закон о подизању домова“, *Соколски гласник* 21 (год. III, 1932), 4.

буду смештене у приземљу.¹⁵¹ Ретки су били случајеви да је вежбаоница била квадратног облика. У главном су се поштовале размере од 15 до 18 м према 8 до 12 м, дакле однос 3:2. Висина сале је због справа за вежбање морала износити барем 5 м, док се оптималном висином сматрало 6 до 7 м.¹⁵² Често се примењивала формула за пројектовање висине: (дужина + ширина) : 4 = висина. Већина вежбаоница имала је директну везу са свлачионицама.

Слика 9 - Соколски дом „Матица“ у Београду, главна вежбаоница (приватна колекција Милоша Јуришића)

На пољу опремања ентеријера, за покривање пода махом се користио паркет или бродски под, у ретким случајевима линолеум, док су зидови у вежбаоницама често облагани дрветом висине од 1,5 до 2 м, на којој висини су постављани прозори.¹⁵³ Најчешће су прозори били смештени са обе стране дужине вежбаонице, ради што боље осветљености и вентилације.¹⁵⁴ Галерије су такође биле честе, неке су чак служиле и за вежбање. У главном су биле пројектоване са једне стране наспрам позорнице, или су биле тростране (слика 9). Ређи су били случајеви да су позициониране бочно. Позорнице су у просеку

¹⁵¹ Милорад Феликс, „Хигијена вежбаонице“, *Соколски гласник* 2 (год. IV, 1933), 2.

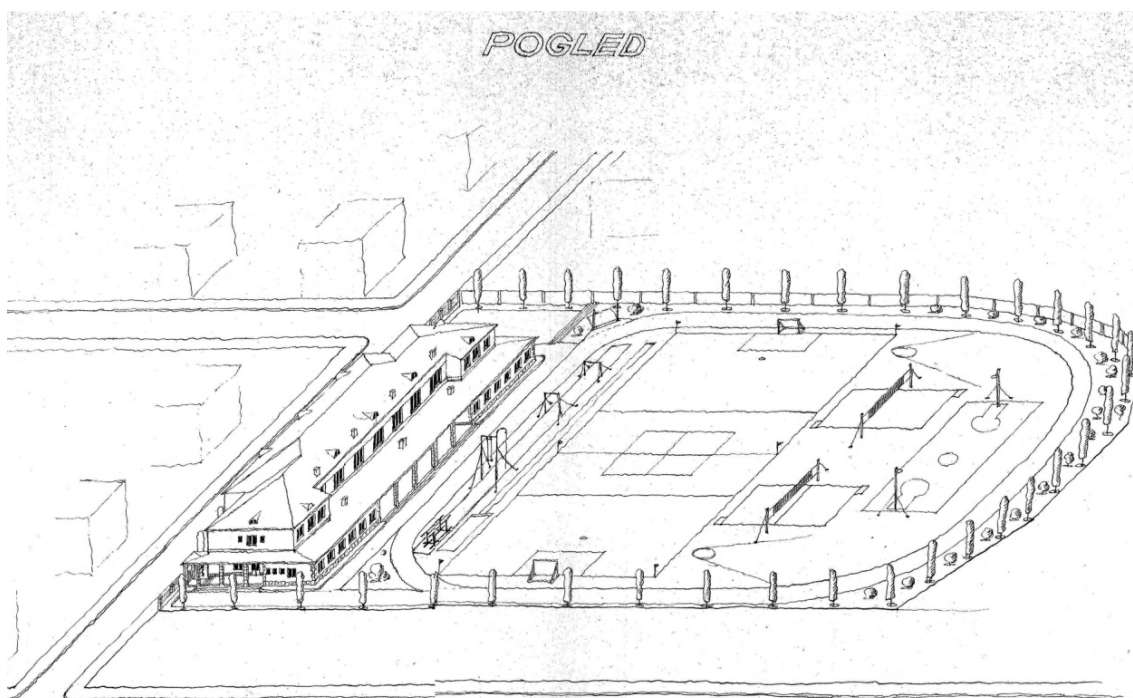
¹⁵² Исто.

¹⁵³ В. Швајгар, „Соколски домови, други део“, *Југословенски Сокол* 4 (год. I, 1924), 57 - 61.

¹⁵⁴ Милорад Феликс, „Хигијена вежбаонице“, *Соколски гласник* 2 (год. IV, 1933), 2.

износиле 5 до 6 м ширине и исто толико су биле дубоке. Свлачионице су махом биле опремљене ормарићима за одлагање одеће. Туш кабине су у главном имале бетонски под са дрвеним даскама за ход. Зидови у купатилима и тоалетима су били облагани плочицама. Већина великих соколских домова се грејала путем парног грејања, док су мањи ложили пећи.¹⁵⁵ Идеалном температуром за вежбање се сматрало 15°C.¹⁵⁶

Најмања дозвољена соколска вежбаоница могла је имати површину од 123 м²,¹⁵⁷ што наравно у многим случајевима није поштовано, као код соколана у Бања Луци, Истоку и Соводењу. Како би се решио проблем подизања соколана, у једном тренутку су у штампи пропагиране потпуно отворене просторије, наткривене и заштићене од ветра, каквих је примера било у Немачкој и Аустрији.¹⁵⁸ Међутим, овакав принцип никада није озбиљно усвојен, осим у извесној мери на примеру Соколског дома друштва Љубљана II (слика 10).

Слика 10 - Соколски дом Љубљана II, 1934. (АЈ, Фонд МФВ)

¹⁵⁵ В. Швајгар, „Соколски домови, трећи део“, *Југословенски Сокол* 5 (год. I, 1924), 72 - 75.

¹⁵⁶ Милорад Феликс, „Хигијена вежбаонице“, *Соколски гласник* 2 (год. IV, 1933), 2.

¹⁵⁷ Kosta Petrović, „Sokolski i narodni domovi“, *Sokolski glasnik* 1 (god. X, 6. 1. 1939.), 2.

¹⁵⁸ *Соколски гласник* 1 (год. III, 1932), 6.

Уз грађевинско одобрење за подизање соколане је као прилог ишао кућни ред,¹⁵⁹ са посебним освртом на забрану точења алкохола, као и предвиђању било какве просторије у пројекту за ту сврху.¹⁶⁰

Пошто је Соколски покрет представљао вид секуларне религије, Соколски домови били су типолошки, просторно и концептуално слични црквама, где се летњи терен може упоредити са егзонартексом, главна дворана са наосом,¹⁶¹ а позорница са олтарским простором. Кроз овакав вид тумачења соколски домови могли би се поистоветити са националним светилиштима.¹⁶²

Када се посматра кроз своју друштвену улогу, централна сала била је мултифункционални простор. Она је уједно била вежбаоница, позоришна сала, биоскопска сала, служила је за приредбе, предавања, игранке и концерте. Отуд се слободно може рећи да један Соколски дом није био само претеча савремених спортских центара, већ и домова културе, који су преплавили Југославију по завршетку Другог светског рата. Грађени по истом принципу, домови културе нису били ништа више него позајмљеница помоћу које је Комунистичка партија Југославије на вешт начин промовисала своје постулате.

Највећи допринос теоријском објашњењу природе соколских домова дао је архитекта Момир Коруновић¹⁶³ (слика 11). Он је сматрао да би сви соколски домови требали да имају стилско јединство у народном духу са регионалним варијацијама, а да модернизам не би никако могао да одговори том захтеву.¹⁶⁴ Промовисао је свој став на седницама одбора, међутим, у пракси се тешко могла реализовати његова замисао, пре свега због хетерогености стваралаца, али и због сасвим различитих тежњи соколских друштава. Коруновићеве соколане махом красе веома карактеристични мотиви препознатљиви за његово стваралаштво, попут кула са тупим забатима, окулуса, низа лучно завршених прозора, стилизованих декорација и присуства полихромије, који заједно доприносе утиску

¹⁵⁹ *Соколски гласник* 6-7 (год. I, 1919), 223.

¹⁶⁰ Аноним, „Против точења алкохолних пића у соколским домовима и просторијама уопће“, *Соколски гласник* 48 (год. IV, 1933), 6.

¹⁶¹ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 141.

¹⁶² Исто, 419.

¹⁶³ Момир Коруновић (1883–1969), српски архитекта.

¹⁶⁴ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 401.

историчности.¹⁶⁵ Црвена боја била је на већини пројеката присутна као боја која симболише словенску крв. Кошуље које су биле саставни део соколске униформе су такође биле прописане црвене боје.

Слика 11 - Момир Коруновић у соколској униформи, 1926. (*Соко Душана Силног*)

У својој расправи објављеној у Београдским општинским новинама 1930. године под називом „Соколство - неимар духа и народне снаге“, Момир Коруновић је величао сеоску културу и дух, те је његова тежња била да сваки соколски дом има обележје свог народа и специфичност краја у којем је подигнут.¹⁶⁶ Називајући соколски дом гнездом Соколова, Коруновић је ове објекте доживљавао као светилишта у којима се неговало поверење у бољу будућност. На редовној скупштини ССКЈ 1932. године изнео је и дефинисао обавезне карактеристике соколског дома:

¹⁶⁵ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 402.

¹⁶⁶ Момир Коруновић, „Соколство - неимар духа и народне снаге“, *Београдске општинске новине* 13 (Децембар 1930), 643.

„Соколска гнезда морају бити:

- 1) Подигнута на земљишту сопственом или обезбеђене својине
- 2) Обезбеђена да се може озидати до краја
- 3) Добро постављена према странама света
- 4) Добро урађена у самом свом распореду
- 5) Добро изидана у самом свом склопу
- 6) Добро осветљена и још боље проветравана
- 7) Добро здравствено уређена
- 8) Добро представљена својим изгледом, како споља, тако и изнутра у тежњама соколске мисли, да у духу народности буду украс дотичног места и представник израђевина тога краја оваплоћен соколским духом¹⁶⁷

Током свог стваралаштва, Коруновић се залагао за угледање на народну архитектуру: „Пођимо кроз Поморавље, Повардарје, Браничево, Подунавље, Посавину, Загорје, Захумље, кроз цео Динарин и динарски сплет, па низ Дрим кола и Охрида са Преспом кроз Метохију, Санџак, Шумадију, Срем, од Фрушке Горе до у Подравље и извориште Саве и Савиње до самог Триглава и Снежника, па ћемо наћи једну неизбројиву количину и мноштво особитих и изванредних података и подстрека да нам се сами нуде и да их узмемо и створимо нешто новије, али са обележјем и душом творевина старог духа, и то да буде наше обележајно, наше чисто југословенско.“¹⁶⁸ Из ове изјаве може се дефинисати Коруновићева идеја о специфичној архитектури са упориштем у народном градитељству, али освеженој ауторским печатом архитекте.

Са оваквим ставом, Коруновић је намеравао да пројектује све соколске домове у истом духу: „Ми морамо - нарочито у соколском неимарству - бити своји. [...] у архитектури соколској и једнога народа - па и државној не може бити

¹⁶⁷ Извештај за II редовну главну скупштину Савеза Сокола Краљевине Југославије, извештај председника грађевинског отсека ССКЈ, Момира Коруновића (10. 4. 1932.), 107.

¹⁶⁸ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 84.

моде.¹⁶⁹ Међутим, поред своје визије о најадекватнијем стилу, највише је инсистирао на кључним аспектима, да соколски домови буду здраве, проветрене и осунчане зграде.¹⁷⁰ Такође је истицао значај позиционирања дома у правцу север-исток или север-запад како би дужа стране вежбаонице била окренута једном страном ка југу, ради што боље осунчаности. Поред тога, био је против типске израде домова,¹⁷¹ сматрајући да би то осиромашило уметнички дOMET соколске архитектуре.

Коруновићев приступ био је из сасвим другачијег порекла у односу на Којићеве идеје о обнови народног неимарства у духу модерне из истог периода. Треба свакако скренути пажњу да се Коруновић при пројектовању соколана у почетку доста угледао на начин градње на територији Чешке и Словачке. У тренутку Коруновићевог боравка у Прагу архитекти попут Отакара Новотног пројектовали су соколске домове у сецесионистичком духу, са јаким обележјима националног стила. Иако су остварења чешких архитеката несумњиво утицала на Коруновићеву рану фазу стваралаштва, он је ипак пронашао свој ликовни израз синтезом кубистичких форми, експресионизма и националног стила.¹⁷² Соколски домови Момира Коруновића заузимају највише место међу остварењима соколске архитектуре, пре свега због утиска историјског континуитета, али и одређене врсте модерности, оригиналности и снажне комуникације са посматрачем, што је свакако било од примарне важности због промовисања идеје пансловенства.¹⁷³

Током свог стваралаштва Коруновић је израдио нацрте за соколске домове у Јагодини, Ћуприји, Урошевцу, Мандалини, Прокупљу, Метлици, Добоју, Горњем Милановцу, Метковићу, Бакру, Бенковцима, Брусју, Брезовцу, Гарешници, Ђали, Ловрећу, Новом Сланкамену, Озрену, Подлокању, Подравској

¹⁶⁹ Извештај за II редовну главну скупштину Савеза Сокола Краљевине Југославије, извештај председника грађевинског отсека ССКЈ, Момира Коруновића (10. 4. 1932.), 109.

¹⁷⁰ Извештај за III редовну главну скупштину Савеза Сокола Краљевине Југославије, извештај председника грађевинско-уметничког отсека ССКЈ, Момира Коруновића (23. 4. 1933.), 111.

¹⁷¹ Извештај за VI редовну главну скупштину Савеза Сокола Краљевине Југославије, извештај председника грађевинско-уметничког отсека ССКЈ, Момира Коруновића (1934.), 126 - 127.

¹⁷² Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 32.

¹⁷³ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 401 – 405.

Слатини, Стрмици, Путинцима, Рогозници, Удрежњу, Шимановцима,¹⁷⁴ од којих је свега шеснаест реализовано.

Грађевинско-уметнички одсек ССКЈ је често апеловао да соколска друштва не подижу домове без добро израђеног нацрта, као и срачунатог предрачуна. Нажалост, финансијски проблеми су у највећој мери обележили ток изградње соколских домова. Што се тиче израде пројеката, грађевинско-уметнички одсек се трудио да их прво одобри како не би дошло до подизања неадекватних објеката.¹⁷⁵ У соколској периодици су 1927. године у чланку „Упуте за градњу и уздржавање соколских домова“ изнети поступци које је потребно предузети од иницијативе до реализације при подизању једног соколског дома. Наведени неопходни кораци су били бирање грађевинског одбора, затим јасно одређивање локације, тражење грађевинске и употребне дозволе. Уз ове сегменте су дати и корисни савети, попут обавезне изолације против влаге, као и да није потребно да соколски дом буде луксузан објекат, већ искључиво функционалан. Пракса је показала да су многа друштва широм државе била приморана да се управо држе скромне изведбе. Грађевинско-уметнички одсек је такође тих година бранио кинематографима да користе просторије соколских вежбаоница за своје пројекције.¹⁷⁶

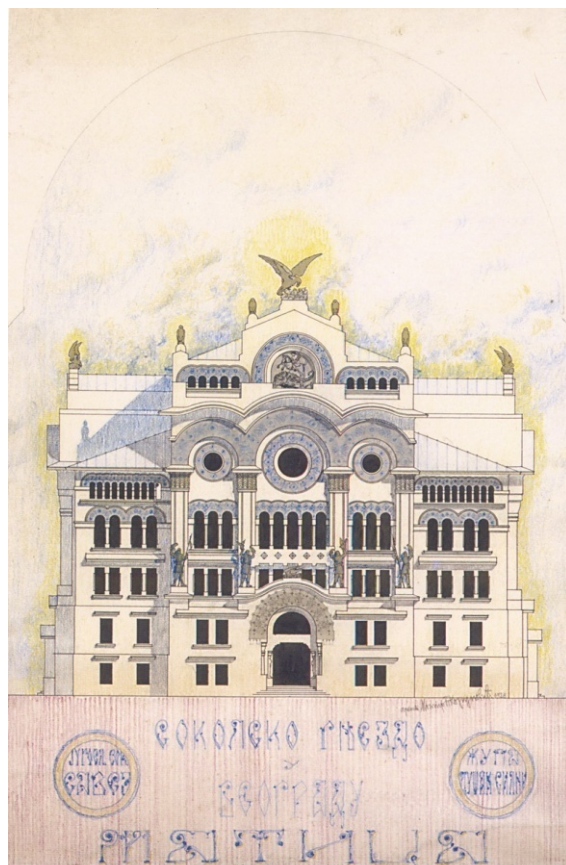
Фасадна орнаментика имала је најчешће за циљ да опонаша народни вез или резбарију блиску обичном човеку. Визуелна представа нечег познатог на фасадном платну будила је осећај познатог и доброг из угла народа који је требао да сачињава стуб народног и државног јединства.¹⁷⁷ Шаре које су коришћене у народној примењеној уметности биле су одлични мотиви који су се могли једнако применити у свим крајевима Краљевине Југославије. На тај начин је аутентичан универзални народни дух преточен у карактеристичну врсту националног стила.

¹⁷⁴ Извештај за V редовну главну скупштину Савеза Сокола Краљевине Југославије, извештај председника грађевинско-уметничког одсека ССКЈ, Момира Коруновића (12. 5. 1935.), 180.

¹⁷⁵ *Соколски гласник* 1 (год. VII, 1925), 6; Аноним, „Из Грађевинско-уметничког одсека Савеза СКЈ“, *Соколски гласник* 38 (год. III, 1932), 1.

¹⁷⁶ Аноним, „Упуте за градњу и уздржавање соколских домова“, *Соколски гласник* 4 (год. IX, 1927), 49 - 55.

¹⁷⁷ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 405.

Слика 12 - Момир Коруновић, Пројекат фасаде Соколског дома „Матица“ у Београду, 1933. (приватна колекција Александра Кадијевића)

Поред Коруновићеве визије националног стила у виду неоморавског експресионизма (слика 12), постојала је још једна струја заступљенија у регији где је готичко архитектонско наслеђе било доминантно. Ову врсту националног стила примењивали су у свом опусу словеначки архитекти Иван Вурник и Иван Јагер.¹⁷⁸ Један од најрепрезентативнијих примера словеначког националног стила у соколској архитектури је свакако Вурников Соколски дом Табор. Многи соколски домови су поседовали одређену врсту еклектичне синтезе две струје у једну кохерентну целину која је требала да представља југословенски стил. Елементи сакралног градитељског наслеђа нису били сасвим случајни, већ су служили да на одређеном нивоу успоставе везу са религијом преузимајући њене визуелне симболе.

¹⁷⁸ Janko Rožič, „Nacionalni slog v arhitekturi“, 46. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Slovanstvo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi, Ljubljana, 2010, 129.

Дискусија међу Соколима по питању стила соколског дома је била изузетно динамична током целог међуратног периода. Стеван Бајић је у „Соколском гласнику“ изнео мишљење да „соколске домове не би требало градити у најмодернијим стиливима“, мислећи пре свега на модернизам, „него једноставно, али укусно“.¹⁷⁹ Иако су изношена бројна стручна мишљења, соколски домови у Краљевини Југославији нису имали јединствен стил, већ су пратили токове који су се јављали на југословенској међуратној архитектонској сцени. Међутим, Краљевина Југославија није била усамљен пример у томе. Када се узму у разматрање и соколски домови подигнути у Чехословачкој и Пољској, стилски диверзитет је такође био у великој мери присутан, осликавајући веома добро актуелне токове који су паралелно коегзистирали на међуратној архитектонској сцени.

¹⁷⁹ Стеван Бајић, „Соколски домови - како би се могло решити питање подизања соколских домова у местима где до сада не постоје“, *Соколски гласник* 33 (год. IV, 1933), 1.

Соколски домови у Чехословачкој, Пољској и Русији

Како би се што подробније сагледао шири контекст архитектуре соколских домована у Краљевини Југославији, неопходно је размотрити токове соколског градитељства у другим словенским земљама, пре свега Чешкој пре Првог светског рата. Једним општим прегледом најзначајнијих објеката и стилских токова, може се стећи јаснија слика о могућим утицајима који су стизали из братских држава у Краљевину Југославију. Такође се може начелно утврдити да ли је постојала стилска кохерентност или регионалне дисперзије.

Соколски домови у Краљевини Југославији су свакако имали за узор остварења настала у Чехословачкој. Највеће заслуге за стварање одређене стилске сличности соколских домована у Чехословачкој и Југославији могу се приписати архитекти Момиру Коруновићу, јер је он путовањем у Чехословачку имао прилику да уочи на који су начин чешки Соколи изабрали да презентују своју идеологију кроз архитектуру соколана.

Први Соколски дом подигнут је у Прагу 1863. године захваљујући Јиндриху Фигнеру (слика 13).¹⁸⁰ До изградње сопственог дома прашки Соколи су вежбали прво у Теловежбачкој школи Јана Мамтера, а затим у гостионици „Аполо“. Фигнер је купио плац за друштво, а аутор нацрта је био архитект Војтех Игнац Улман. У питању је била грађевина пројектована у духу академизма. Соколана је била узидана у блок, тако да је само pročелје било видљиво са улице. Приземље је решено рустично, са два симетрично постављена полукружно завршена улаза. Прозорски отвори су такође били полукружни. Ритам прозора на спртату су рашчлањавали јонске лезене. Бочни ризалити су веома благо истурени, како се не би реметила улична регулација. У зони испод кровног венца на крајевима фасаде исписани су слогани „Ni zisk, ni slavu!“ („Ни користи, ни славе!“), речи Јиндриха Фигнера,¹⁸¹ и „Tužme se!“ („Јачајмо се!“), речи Мирослава Тирша. Изнад кровног венца се налазила балустрада на чијој се централној зони

¹⁸⁰ Аноним, „Шездесет година првога соколског дома“, *Соколски гласник* 1 (год. VI, 1924), 12.

¹⁸¹ ИАБ, 20 - 13 - 932

налазио натпис „Сокол“. Први соколски дом није имао националних обележја из разлога што их политичка клима највероватније није толерисала. Отуд су натписи једини указивали на функцију објекта.

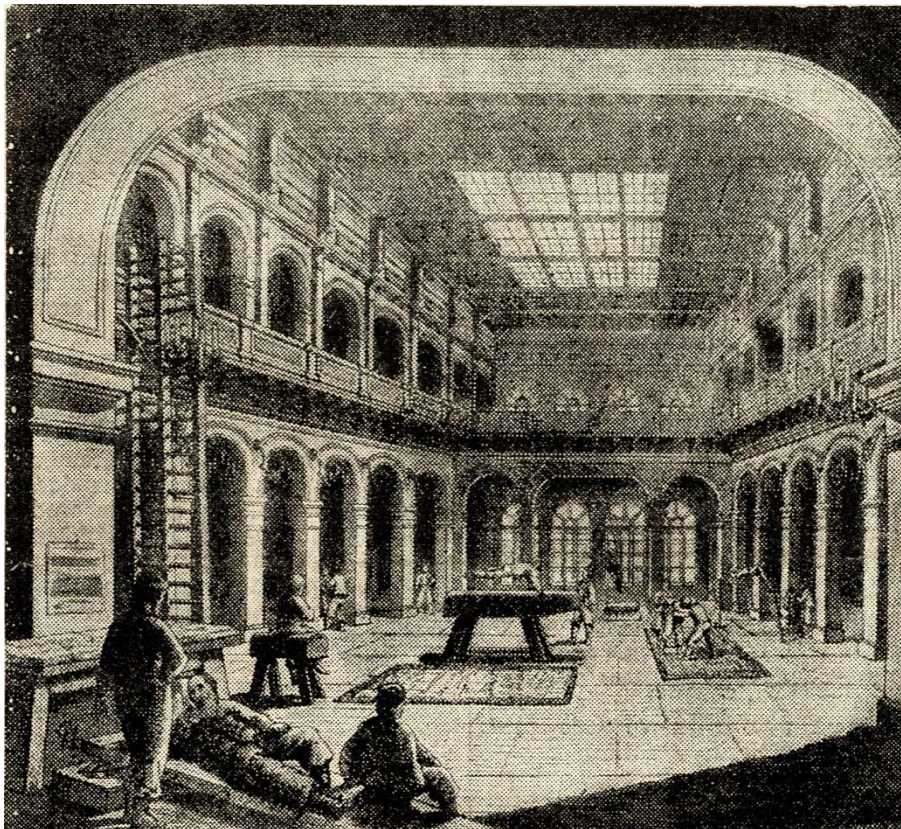
Слика 13 - Војтех Игнац Улман, Соколски дом у Прагу, 1863. (ŠJů)

Прва соколска вежбаоница је била рашчлањена аркадним низом на три брода са галеријом (слика 14).¹⁸² Прашки Соколи су 1932. године поставили спомен-плочу на свом првом Соколском дому у знак сећања на једног од њихових основача, па је и дом преименован у Фигнеров дом.¹⁸³ Следеће године су такође обележили седамдесет година од подизања прве соколане. До Првог светског рата Чеси и Словаци су имали 142 соколане по свим већим центрима, а до 1932. године се тај број попео на скоро 1 000, што је значило да су поједина већа друштва

¹⁸² Аноним, „Седамдесетогодишњица прве соколане, коју је Прашком Соколу подигао Јиндрих Фигнер“, *Соколски гласник* 49 (год. IV, 1933), 1.

¹⁸³ Аноним, „Спомен-плоча Прашког Сокола на Фигнеровој соколани“, *Соколски гласник* 34 (год. III, 1932), 2.

имала и по два соколска дома.¹⁸⁴ Чехословачки Соколи су ширили идеју међу осталим словенским друштвима да је градња соколане „извор здравља целокупног народа“.¹⁸⁵

Слика 14 - Вежбаоница Соколског дома у Прагу, 1863. (*Соколски гласник*)

Док су били под Аустроугарском, чешки Соколи су нешто слабијим интензитетом градили своја „гнезда“. Међу најистакнутијим пројектантима соколских домова у периоду пре Првог светског рата је био Отакар Новотни (Otokar Novotný), који је 1911. године пројектовао Соколски дом у Холицима (Holice) у стилу нешто радикалније сецесије (слика 15). Објекат је грађен од опеке у две нијансе и већина фасадне декорације изведена је њом. Изнад троделног улаза доминирају три висока полукружна прозора фланкирана јарболима. Једини елементи који заиста указују на сецесију јесу декоративне решетке од кованог гвожђа које красе улазна врата и прозоре приземља. Новотни је такође

¹⁸⁴ Аноним, „Скоро тисућу соколана у Чехословачкој“, *Соколски гласник* 34 (год. III, 1932), 2.

¹⁸⁵ Аноним, „Колико је ЧОС до данас потрошила за соколане?“, *Соколски гласник* 38 (год. III, 1932), 2.

пројектовао и Соколски дом у Раковнику (Rakovník) 1912. године, који је пројектован више у духу веркбунда.

Слика 15 - Отокар Новотни, Соколски дом у Холицама, 1911. (ŠJů)

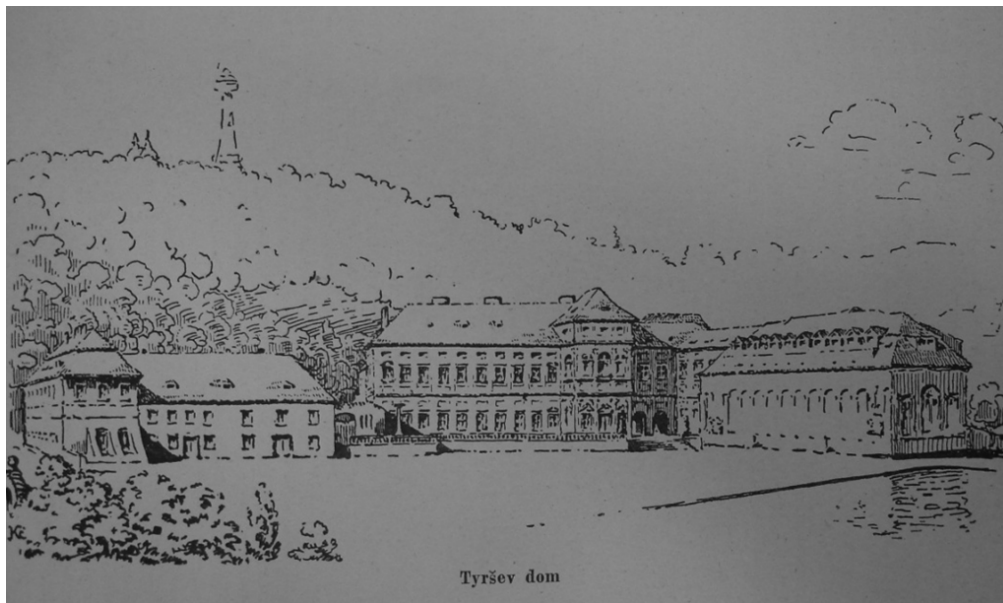
Током двадесетих година, новоформирана држава Чехословачка је желела да у знак захвалности оснивачу Соколства, Мирославу Тиршу, подигне велелепни Соколски дом у Прагу - Тиршов дом (слика 16). Решено је да се за ту прилику адаптира бивша Мницховска палата (Palác Michny z Vaciřnova), познатија као Стара Зборница, подигнута 1467. године на Ујезду. За адаптацију објекта предложено је двадесет и три нацрта. Прву награду на конкурс доbio је архитекта Франтишек Красни (František Krásný). Он је у свој пројекат уврстио мушку и женску вежбаоницу, површине од по 540 м², који су могли да се споје по потреби у једну велику дворану.¹⁸⁶ Објекат је такође садржао свечану дворану, познатију као „Мраморну дворану“,¹⁸⁷ пријемну дворану и пространо летње вежбалиште на површини од 4 600 м².¹⁸⁸ На другом спрату су били смештени

¹⁸⁶ Аноним, „Тиршов дом“, *Југословенски Сокол* 4 (год. II, 1925), 56 - 58.

¹⁸⁷ Аноним, „Брат јапанског цара у Тиршовом дому у Прагу“, *Соколски гласник* 6 (год. II, 1931), 2.

¹⁸⁸ Аноним, „Отворење Тиршовога дома“, *Соколски гласник* 11 (год. VII, 1925), 81; Аноним, „Тиршов дом“, *Југословенски Сокол* 4 (год. II, 1925), 58.

конаци за госте. Купаоница је имала базен површине 550 м². У главној згради је био смештен музеј.¹⁸⁹ Тиршов дом је поседовао укупно 236 просторија.¹⁹⁰

Слика 16 - Тиршов дом у Прагу, скица (*Соколски гласник*)

Како би се прикупила средства за адаптацију здања организована је лутрија.¹⁹¹ Чак је и председник Чехословачке, Томаш Масарик, који је и сам био члан Сокола, дао 5 000 круна за изградњу дома.¹⁹² Соколско друштво Табор из Љубљане се такође одазвало, донирајући 50.000 круна за Тиршов дом.¹⁹³ За две године дом је адаптиран и отворен 24. маја 1925. године. Овој свечаности је присуствовала и делегација Југословенских Сокола.¹⁹⁴

Тиршов дом је био намењен да буде духовно средиште целог соколског покрета.¹⁹⁵ Током 1925. године одржавана су бројна обавезна предавања за Соколе о значају Тиршовог дома.¹⁹⁶ Пошто је изграђен, Тиршов дом су посетили многи страни изасланици, попут брата јапанског цара 1931. године.¹⁹⁷

¹⁸⁹ Аноним, „Тиршов дом“, *Југословенски Сокол* 4 (год. II, 1925), 56.

¹⁹⁰ Јосиф Јехличка, „Чехословачко Соколство“, *Соко Душана Силног* 1 (год. III, 1927), 3.

¹⁹¹ *Југословенски Сокол* 1 (год. I, 1924), 12.

¹⁹² *Соколски гласник* 1 (год. VI, 1924), 18.

¹⁹³ *Соколски гласник* 20 (год. VI, 1924), 292.

¹⁹⁴ Аноним, „Отворење Тиршовога дома у Прагу“, *Соколски гласник* 3 (год. VII, 1925), 20.

¹⁹⁵ *Соколски гласник* 6 (год. VII, 1925), 45.

¹⁹⁶ *Соколски гласник* 7 (год. VII, 1925), 60.

¹⁹⁷ Аноним, „Брат јапанског цара у Тиршовом дому у Прагу“, *Соколски гласник* 5 (год. II, 1931), 2.

Међуратни период у Чехословачкој је обележила експанзија изградње соколана коју карактерише архитектура ослобођена стега аустроугарског наслеђа.¹⁹⁸ До 1927. године је подигнуто 580 соколских домова.¹⁹⁹ Међу њима је значајна соколана у Вршовицама (Vršovice) у Прагу коју је пројектовао архитекта Алојз Дријак (Alois Dryák) 1927. године, на локацији бившег соколског стадиона из 1905. године.²⁰⁰ Грађевина је завршена две године касније и имала шест спратова, што је било некарактеристично за соколске домове. У њој су биле смештене три вежбаонице и биоскоп.²⁰¹ Соколско друштво Праг IV је 1933. године подигло дом на Вишеграду (Vyšehrad) према пројекту архитекте Франтишека Роита (František Roith). Значај овог објекта лежи у томе што се стилски уклапао у историјско језгро града у коме је подигнут,²⁰² те указује на однос Чеха према сопственом градитељском наслеђу.

Слика 17 - Олдрих Шмид, Соколски дом у Лазне Бохданечу, 1927-1930.

(<http://www.sokolbohdanec.xf.cz/>)

¹⁹⁸ Stane Bernik, Marjan Golobič, "Slovene Architecture from Secession to Expressionism and Functionalism", *The Journal of Decorative and Propaganda Arts* 17, Yugoslavian Theme Issue (Autumn 1990), 46.

¹⁹⁹ *Соколски гласник* 4 (год. IX, 1927), 75.

²⁰⁰ Ivana Haničar Buljan, „Prilog za biografiju arhitekta Zvonimira Kavurića (1901.–1944.)“, *Radovi Instituta povijesti umjetnosti* 30 (2006), 282.

²⁰¹ Аноним, „Опет нова соколана у Прагу“, *Соколски гласник* 1 (год. IV, 1933), 2.

²⁰² Аноним, „Соколски дом на Вишеграду у Прагу“, *Соколски гласник* 51 (год. III, 1932), 2; *Соколски гласник* 41 (год. IV, 1933), 2.

Такође је важно поменути и Соколски дом у Домажлицама (Domažlice) из 1934. године, као и соколану у Двору Краловом (Dvůr Králové nad Labem) коју је пројектовао архитекта Алојз Ченски (Alois Čenský). Током четврте деценије је у Чехословачкој такође доминирао модернизам, па и у пројектовању соколских домова. Један од репрезентативнијих примера у духу модерне је Соколски дом са биоскопом у Јихлави (Jihlava) пројектанта Богуслава Фухса (Bohuslav Fuchs) из 1934. године. Поред Јихлаве, модернистичка соколана подигнута је и за соколско друштво Праг V, затим у Лазне Бохданечу (Lázně Bohdaneč) (слика 17), који је пројектовао 1927. године архитекта Олдрих Шмид (Oldřich Šmíd),²⁰³ у Липнику (Lipník nad Bečvou), Новом Месту (Nové Město) и Модржрани (Modřany) у Прагу.

И поред бројних соколана које су биле репрезентативне и квалитетно грађене, у Чехословачкој су чести били случајеви да соколски домови услед дрвене грађе страдају у пожару, као што је био случај са Соколским домом у Хрдловцу код Духова 1933. године.²⁰⁴

Осим соколских домова, значајно је истакнути стадионе и улогу коју су имали при организовању соколских слетова. За потребе VIII свесоколског слета у Прагу пројектован је Страховски стадион на површини од 60 хектара, са капацитетом од 130 000 посетилаца. Само свлачионице су могле да приме 35 000 учесника. Аутор пројекта је био Алојз Дријак са инжењером Чижеком.²⁰⁵

За разлику од Чеха, Словаци су тек уједињењем добили озбиљну соколску организацију и прве домове. Од соколских домова на територији Словачке може се издвојити дом соколског друштва Братислава III, који је подигнут 1934. године.²⁰⁶

Чехословачки Соколи су такође били бројни у Бечу, али до Првог светског рата нису могли да добију ниједан спортски објекат на коришћење. Често су били нападани од стране аустријских националиста. Тек је 1924. године отворен и први

²⁰³ <http://www.sokolbohdanec.xf.cz/>

²⁰⁴ Аноним, „Изгорео соколски дом“, *Соколски гласник* 20 (год. IV, 1933), 2.

²⁰⁵ *Југословенски Сокол* 1 (год. III, 1926), 15.

²⁰⁶ Аноним, „Нови Соколски дом у Братислави“, *Соколски гласник* 41 (год. V, 1934), 2.

соколски дом у том граду у улици Штајнергасе (Steinergasse).²⁰⁷ Године 1932. подигнута је још једна соколана у Бечу према пројекту чешког архитекте Јана Витискија.²⁰⁸ Јан Витиски је пројектовао још један соколски дом у Бечу, који је свечано отворен 3. јуна 1933. године.²⁰⁹

Као што је била пракса код свих соколских друштава која су поседовала свој дом или соколану, и у Пољској су соколски домови служили не само за вежбу, већ и за бројне друге активности, попут прослава, приредби и балова. Такође је познато да је већина пољских соколских домована имала библиотеку и читаоницу, као и базен, сале за билијар и шах, а у склопу неких су постојали и тениски терени на отвореном. Од 1910. године је у соколске домована почео да се уводи кино-пројектор, па су вежбаонице служиле и као биоскопске сале тамо где нису биле пројектоване као засебне просторије.

Међу првим подигнутим соколским домовима је дом у Јарославу (Jarosław) из 1889. године (слика 18). Објекат припада пољском националном романтизму, који се огледа, пре свега, у употреби полихромног декоративног црепа, затим и елементима попут слепих аркадица испод кровног венца. Приземље је обложено каменом, док су спратови од опеке. Обиље рељефа и скулптуре анђела и сокола на врху забата указују на функцију објекта.

Соколски дом у Саноку пројектовао је градски архитекта Владислав Бексински (Władysław Beksiński) 1900. године. Грађевина поседује одлике романтизма у виду слепих аркадица и декоративних кулица, што је употпуњено скулптурама сокола са теговима. Објекат је за време окупације Русије од 1914. до 1915. године служио као православна војна капела. Кратко време је била и у служби аустријских власти, да би вратила своју првобитну функцију по завршету Првог светског рата. Дом је обновљен 1920. године, а 1928. године је добио струју.²¹⁰

²⁰⁷ *Соколски гласник* 21-22 (год. VI, 1924), 304; Аноним, „Десетогодишњица првог чехословачког соколског дома у Бечу“, *Соколски гласник* 26 (год. VI, 1935), 2.

²⁰⁸ Аноним, „Нова соколана Чехословака у Бечу“, *Соколски гласник* 33 (год. III, 1932), 2.

²⁰⁹ Аноним, „Свечано отворање чешког соколског дома у Бечу“, *Соколски гласник* 25 (год. IV, 1933), 2.

²¹⁰ www.sokolsanok.pl

Слика 18 - Соколски дом у Јарославу (Olerys)

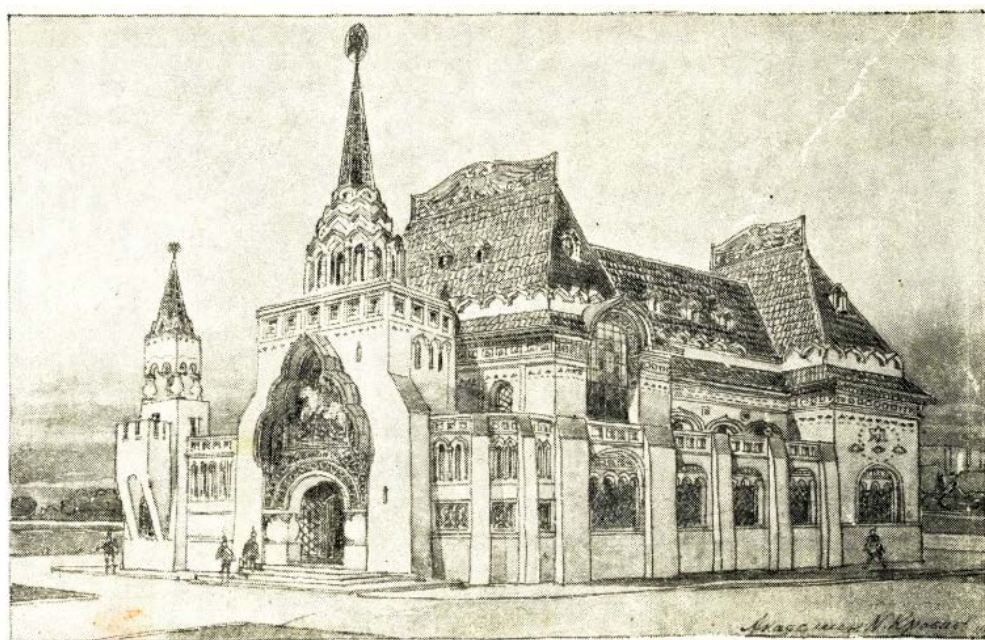
Иако је национални стил био доминантан приликом изградње соколских домова у Пољској, постојали су и примери академизма, попут соколског дома у Иновроцлаву (Inowrocław), са класицистичким прочељем, тако да само натпис на архитраву: „W zdrowem ciele zdrowy duch.“²¹¹ указује на функцију објекта.

Међуратни период обележила је изградња соколана у духу раног модернизма. Један од таквих примера је соколски дом у Мелецу (Mielec). Поред ових истакнутијих примера соколске архитектуре у Пољској, значајно је споменути и соколске домове у Брзозову (1910), Стрзизову (1910), а затим и соколски дом у Кракову, који је подигао Франтишек Птак.

Како је Соколство у Русији било током дужег временског периода у немилости, нису постојали услови да би се развила и архитектура соколских домова. Такође је тешко доћи до расположивих података о броју изграђених домова на територији Русије. Једини за сада поуздани подаци о постојању руских соколских домова јесу они за Краљевину Југославију, где су имали своје објекте у

²¹¹ „У здравом телу здрав дух.“

Земуну, Горажди и Белој Цркви.²¹² Познат је пројекат дома за руско соколско друштво архитекте Николаја Краснова (слика 19). Нацрт соколског дома је обиловао одликама руске националне архитектуре са елементима народне орнаментике, нарочито у богатој декорацији портала. Еклектичка комбинација фортификационе архитектуре и националног стила изражена је декоративним пољима на фасади, као и кули постављеној изнад улаза. Декоративни мотиви су у великој мери били преузети из руског традиционалног сакралног градитељства. Мотив сокола је такође био присутан како би указао на функцију објекта.²¹³ Није познато да је Соколски дом изведен.

Слика 19 - Николај Краснов, Нацрт руског соколског дома (колекција Милоша Јуришића)

На основу овог општег прегледа соколске архитектуре може се закључити да је Чешка била стожер како соколске идеологије, тако и визуелне презентације, што се самим тим односило и на архитектуру. Иако су прве соколске пројектоване у духу академизма, са малим или дискретним обележјима Соколства, каснији објекти су у већини словенских земаља поседовали романтичарско-национални вокабулар, који је крајем 19. века прерастао у национални ток сецесије и задржао

²¹² *Соколски гласник* 7 (год. IX, 1927), 131.

²¹³ Разгледница нацрта руског соколског дома, из колекције Милоша Јуришића

се до почетка Првог светског рата. Током међуратног периода се такође може пратити постепени уплив модерне архитектуре, што указује на уједначеност по питању употребе различитих стилова на нивоу словенских држава и праћења токова у европској архитектури. Иако овај кратак преглед не може никако показати комплексност развоја соколске архитектуре у другим државама, у случају изучавања соколских домова у Југославији свакако може помоћи да се стекне шира слика о могућим утицајима чехословачке или пољске соколске архитектуре на југословенску и обратно.

Соколски домови у југословенским земљама пре стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

Соколски домови који су настали пре Првог светског рата су током међуратног периода критиковани пре свега од стране Момира Коруновића због недовољне бриге око стварања „у духу народа и тежње соколске мисли“. Према Коруновићу, једино што је повезивало ове објекте са њиховом наменом биле су скулптуре човека или сокола.²¹⁴ Међутим, треба узети у обзир чињеницу да, иако је постојао јак пансловенски покрет, политичка ситуација често није дозвољавала изградњу соколана које би својим националним обележјима указивала на тежњу Словена да се ослободе Аустроугарске власти.

Иако су Словенци први основали соколско друштво, Хрвати су били ти који су подигли први соколски дом (слика 20). Хрватско соколско друштво из Загреба је сакупило новац да 1883. године подигне соколски дом на земљишту тадашњег Сајмишта које су добили од града.²¹⁵ Зграду Хрватског Сокола пројектовали су 1882. године архитекти Александер Сећ и Фердинанд Кондрат на основу скице Милана Ленуција из 1881. године. Матија Антолец је доградио објекат 1884/5. године за потребе Кола. Трећи део, планиран да се изгради са друге стране соколског дома за потребе Матице Хрватске, никада није реализован.²¹⁶ „Хрватски Сокол“ је тако добио велику дворану са галеријом, тада највећу у Загребу, површине преко 500 m².²¹⁷ Грађевина припада историцизму, са обиљем орнаментике, попут украшених бифора, кровног венца и плитке фасадне декорације у виду лезена и декоративних поља. Танка трака са мотивима из народне уметности визуелно одваја спратне зоне. Овде се први пут фасадна опека јавила као снажан ликовни елемент, тако да махом доминирају црвени тонови, који су имали посебно значење у словенској симболици. Коришћење мотива

²¹⁴ Извештај за II редовну главну скупштину Савеза Сокола Краљевине Југославије, извештај председника грађевинског отсека ССКЈ, Момира Коруновића (10. 4. 1932.), 108.

²¹⁵ <http://www.sokolzagreb.hr/povijestdruštva.html>

²¹⁶ *Historicizam u Hrvatskoj*, katalog izložbe, knjiga II, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000, 489.

²¹⁷ Ariana Šulhofer, Iva Muraj, „Sportski i sveučilišni sadržaji na Mažuranićevo i Marulićevo trgu u Zagrebu“, *Prostor* 14 (2006), 46.

народне уметности је концепт који је преузет из чешке архитектуре Соколских домова. Прочељем доминира централни истурени ризалит са израженим забатом који декоришу слепе аркаде при кровном венцу. Ризалит рашчлањују две лезене, где је у средишњој зони улаз декорисан кованим гвожђем. Изнад њега се на првом спрату налази трифора, а на другом мали окулус. Поред главног постојала су још два бочна улаза изнад којих су се налазили балкони.

Слика 20 - Александер Сећ и Фердинанд Кондрат, Соколски дом у Загребу, 1883.
(Мирослав Поповић)

Године 1885. Хрватски Сокол тражио је уступање земљишта иза зграде за летње вежбалиште површине од 77 m са 70 m. Међутим, тек се 1892. године добила дозвола. На том вежбалишту играо се хокеј на трави, фудбал и тенис.²¹⁸ Поред класичних вежбалишта Хрватски клуб бициклиста, који се налазио у саставу Хрватског Сокола, имао је своје тркалиште 1891. године.²¹⁹ Поред

²¹⁸ Ariana Šulhofer, Iva Muraj, „Sportski i sveučilišni sadržaji na Mažuranićevo i Marulićevo trgu u Zagrebu“, *Prostor* 14 (2006), 47.

²¹⁹ Ariana Šulhofer, Iva Muraj, „Srednjoškolsko igralište u Zagrebu“, *Prostor* 11 (2003), 126.

изградње соколског дома, за потребе првог и другог хрватског свесоколског слета у Загребу 1906. и 1911. године слетишта је пројектовао архитекта Мартин Пилар, дугогодишњи члан Сокола и потпредседник у једном периоду.²²⁰

Соколски дом у Златару спада у ретке примере соколана пројектованих у стилу сецесије. Нацрт је израдио 1910. године инжењер Пањковић под надзором краљевског инжењера А. Кадеравека. Грађевина је подужне основе, засвођена једноставним двоводним кровом. Улична фасада је рашчлањена лезенама и низом прозора вежбаонице. Фасада је скромно декорисана маскеронима изнад прозора и соколским грбовима, док су кровни венац истицале декоративне кугле и пар скулптура сокола. Ентеријер је 1914. године осликан муралима Богумила Цара.²²¹

Слика 21 - Дионис Сунко, Соколски дом у Бјеловару, 1912. (Словенски етнографски музеј)

Дом Хрватског Сокола у Бјеловару пројектовао је 1912. године архитекта Дионис Сунко (слика 21). Грађевина је поседовала Сунков ауторски печат, нарочито у позиционирању и избору сецесијске фасадне пластике, коју је извео његов брат, академски вајар Емерик Сунко.²²² Иако поседује елементе берлинске

²²⁰ Ariana Šulhofer, „Graditelji sportskih zdanja u Hrvatskoj“, *Prostor* 10 (2002), 197.

²²¹ Darja Radović-Mahečić, „Sokolski dom u Zlataru“, *Kaj* 1-2, Zagreb, 2005.

²²² Иван Р. Марковић, „Прва хрватска штедионица архитекте Диониса Сунка“, *Наслеђе* 5 (2004), 103; Marina Bagarić, „Povijest gradnje đakovačkoga semeništa“, *Diaconvensia* XIV (2006), 716 - 720.

сецесије, соколски дом је пројектован претежно у еkleктичном духу. Улаз је наглашен стубовима који су подупирали балкон првог спрата. Архитектура Соколског дома у Бјеловару није директно указивала на његову функцију. Једини мотив који је поседовао национално обележје је био грб Хрватске постављен при врху забата. Иако је на тај начин објекат „означен“ да има национални карактер, целокупан утисак остаје ненаметљив, што је главна карактеристика соколских домова подигнутих пре уједињења. Објекат је дограђен 1928. године.²²³

Једна од првих соколана на територији Хрватске подигнута је у Сињу крајем 1912. године. У Првом светском рату аустријска војска је заузела соколану и распустила друштво. Објекат је служио као војна болница и до краја рата је у потпуности пропао.²²⁴ По завршетку рата, друштво је успело да обнови Соколану.²²⁵

Соколана у Вировитици такође спада у групу предратних соколских објеката. Пошто је оштећена у рату, обновљена је и поново отворена 5. јула 1919. године, када је уведено електрично осветљење.²²⁶ ССКЈ је потом откупио соколану од Хрватског Сокола и именовao је по Краљу Александру.²²⁷ Објекат је био решен према академским постулатима. Улаз је био наглашен стубовима који су носили полуркужни балкон на првом спрату. Изнад зоне првог спрата издизао се степенасто увучени забат који је доминирао прочељем. У дому је била смештена дворана за вежбање са позорницом и галеријом, гардеробе и бифе.²²⁸

Соколски дом у Солину је започет да се гради 1914. године, али је почетак Првог светског рата обуставио радове, па је дом завршен 1919. године.²²⁹ На изведеном објекту може се уочити јак утицај медитеранског архитектонског наслеђа далматинског подручја. Иако целокупна фасада није обрађена у камену, већ само сокл и поједини елементи, попут балкона и прозорских оквира, објекат

²²³ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва у Бјеловару Министарству просвете, 25. 8. 1928.

²²⁴ *Соколски гласник* 12 (год. IV, 1922), 431.

²²⁵ Р. Marković, „Kroz dva decenija. Letimičan pregled sokolskoga rada“, *Spomenica sokolskog društva u Sinju prigodom proslave dvadesetogodišnjice*, Split, 1925, 6.

²²⁶ *Соколски гласник* 6-7 (год. I, 1919), 276; *Соколски гласник* 8-10 (год. I, 1919), 432.

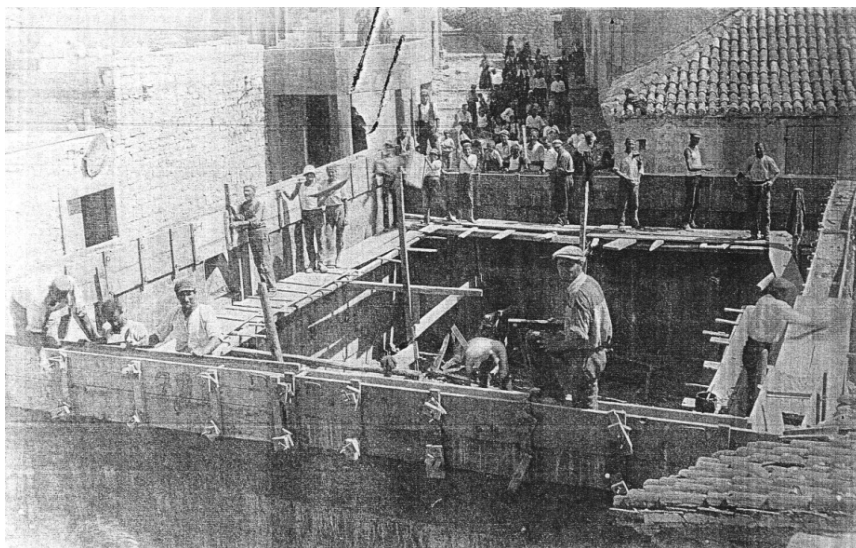
²²⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Соколско друштво Вировитица моли новчану помоћ за градњу Соколског дома, 30. 4. 1939.

²²⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Пројекат Соколског дома у Вировитици, 1933.

²²⁹ *Соколски гласник* 11-12 (год. I, 1919), 541.

се недвосмислено уклапао у амбијент града. Дом је поседовао дворану од близу 150 м² површине, гардеробе, тушеве, просторије за управни одбор, соколску музику, дилетантску секцију, чувара, кухињу, библиотеку и читаоницу.²³⁰

Поред наведених значајнијих и репрезентативнијих соколских домова подигнутих пре Првог светског рата на територији Хрватске, постојао је изванредан број мање значајних објеката, али које је неопходно поменути, попут соколског дома у Загорју (1910),²³¹ соколане у Тржићу (1910)²³² и др. Током Првог светског рата изванредан број соколских домова је био конфискован или уништен. У Бетини је пре Првог светског рата постојао соколски дом, али је срушен од стране Аустријске војске у рату. Године 1928. друштво је кренуло да поново изгради соколски дом на сеоском тргу, земљишту које им је дала општина (слика 22). Међутим, још приликом изградње постојали су бројни проблеми и конфликти који су претили обуставом изградње.²³³ Градња Соколског дома на Корчули започета је 1913. године, а већ следеће године је дом отворен. Током Првог светског рата, за време италијанске окупације, дом је био одузет.²³⁴

Слика 22 - Изградња Соколског дома у Бетини, 1928. (АЈ, Фонд МП)

²³⁰ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Молба соколског друштва у Солину Министарству просвете за новчану припомоћ за градњу Соколског Дома у Солину, 31. 10. 1926.

²³¹ *Vestnik sokolski župe v Celju*, julij 1921, 26.

²³² *Соколски гласник* 16 (год. XI, 1929), 7.

²³³ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Молба Југосокола у Бетини за новчану припомоћ, 15. 9. 1928.

²³⁴ Anonim, „Kampanja protiv naših domova“, *Sokolski glasnik* 45 (год. X, 10. 11. 1939.), 3.

Иако је у Хрватској подигнут први соколски дом, Словенија је ипак предњачила по броју подигнутих соколских домова у периоду до Првог светског рата. Њихова тесна повезаност са чешком културом може објаснити чињеницу да нису подизани само соколски, већ и народни домови које су махом пројектовали чешки архитекти.²³⁵ Словенија је такође предњачила у еманципацији жена, па је 1898. године основан први женски одсек Соколица. Жене су као мајке потомства нације третиране као равноправне чланице соколског друштва.²³⁶ Међутим, иако је постојао завидан број соколана у Словенији, значајно је истаћи свега неколико њих које су на најбољи начин одражавале тенденцију словеначких градитеља ка сецесијском изразу у том периоду.

Соколски дом у Првачини започет је да се гради 1905. године,²³⁷ а завршен је 1911. године (слика 23). Прочеље је, за разлику од осталих фасада, раскошно изведено. Преовлађују сецесијски елементи у виду плитких рељефа и декоративних поља са геометријским мотивима. Фасаду је красио и ручно извајан соко од бетона, који је 1941. године уклоњен.²³⁸

Слика 23 - Соколски дом у Првачини, 1911. (колекција Игора Мушича)

²³⁵ Janko Rožič, „Nacionalni slog v arhitekturi“, 46. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Slovanstvo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi, Ljubljana, 2010, 133.

²³⁶ Gregor Starc, „Telesne prakse športa kot torišče slovenskoga nacionalizma: Vsak poedinec je v narodu tekmovalac!“, *Teorija in praksa* 40 (5/2003), 915.

²³⁷ SI AS 641/I/38/56

²³⁸ SI AS 641/I/44/11

Соколско друштво у Домжалама је основано 1905. године. Како није имало своје просторије, друштво је у почетку вежбало у гостионици. Пројект за Соколски дом у Домжалама израдио је тесар Франц Равникар 1911. године. Материјал за изградњу дома донирали су Соколи из друштва.²³⁹ Равникаров пројекат сведочи о његовом познавању историјских стилова, али и савремених тенденција, пошто је објекат подигнут у еклектичком стилу, са реминисценцијама на сецесију. Нарочито је интересантно решење улаза, који је повучен од главне фасаде и постављен са стране у подножју ниске, готово здепасте куле. Решење је слично неким Соколским домовима у Пољској, попут дома у Брзову подигнутом само годину дана раније.

Друштво „Илирски Сокол“ основано је још 1867. године.²⁴⁰ Парцела површине 402 м² за изградњу Соколског дома у Илирској Бистрици (слика 24) купљена је 1910. године,²⁴¹ а дом је завршен и отворен 9. јуна 1912. године. Тој свечаности присуствовало је 1 500 гостију. Друштво је том приликом наручило израду 1 000 разгледница соколског дома.²⁴² Објекат је поседовао елементе сецесије, нарочито у полихромији фасаде и њеној плиткој декорацији. Врх забата прочеља је красила бронзана скулптура сокола. Током Првог светског рата соколски дом је заузела италијанска војска, а 1922. године је било безуспешних покушаја да се објекат адаптира у биоскоп или ресторан.²⁴³ Пошто је укинута забрана деловања соколског друштва, дом је поново враћен у њихово власништво,²⁴⁴ да би 1931. године објекат заузели фашисти.²⁴⁵ Дом је на дан ослобођења Илирске Бистрице 7. маја 1945. године запаљен као симбол фашистичке идеологије,²⁴⁶ али су га грађани обновили и у објекат се уселио ТВД Партизан.

²³⁹ *Соколски гласник* 31 (год. II, 1931), 3; www.tvdrustvo-partizandomzale.si

²⁴⁰ Vojko Čeligoj, „Ob stoletnici obnovitve Ilirskega Sokola 1905 – 2005: Sokol mladi naša nada“, *Bistriški zapisi* 6 (2005), 57.

²⁴¹ Исто, 71.

²⁴² Исто, 77.

²⁴³ Reški arhiv 14-6-C, 7. 8. 1928, No. 4355

²⁴⁴ Reški arhiv, 14-6-C, 23. 8. 1927, No. 4525

²⁴⁵ Vojko Čeligoj, „Ob stoletnici obnovitve Ilirskega Sokola 1905 – 2005: Sokol mladi naša nada“, *Bistriški zapisi* 6 (2005), 85.

²⁴⁶ Исто, 86.

Слика 24 - Соколски дом у Илирској Бистрици, 1912. (Иван Томишич)

На територији Војводине је познато да је соколско друштво „Земун – Матица“ је било смештено у дому Српске црквене управе, подигнуте 1909. године. Аутор пројекта је био архитекта Коста Атанацковић Станишић, а објекат је пројектован у српско-византијском стилу.²⁴⁷

Иако је у Краљевини Србији постојала соколска активност, није било изведених соколских домова. У сарадњи Друштва за улепшавање Врачара и Соколског друштва „Душан Силни“ покренута је иницијатива још 1910. године да се подигне соколска вежбаоница у Београду,²⁴⁸ али до реализације првог соколског објекта у Београду ће проћи још много времена. Једини соколски дом који је подигнут уочи Првог светског рата на територији Краљевине Србије је био у Чачку (слика 25).

²⁴⁷ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд, 2007.

²⁴⁸ Записник 55. ванредне седнице одбора општине београдске 8. 12, 1910, ИАБ, I - 2а / 1946; Бранко Вујовић, *Београд некад и сад*, 245.

Слика 25 - Соколски дом „Танаско Рајић“ у Чачку, 1914. (НБС)

На оснивачкој скупштини Соколског друштва у Чачку 1911. године донета је одлука да се подигне соколски дом. Новац за подизање дома преузет је из Фонда за подизање споменика Танаску Рајићу, под условом да дом носи његово име. Градска општина обезбедила је већину грађевинског материјала. Према првом пројекту у соколски дом је требало да се сместе све социјалне и просветне установе, али се од те замисли одустало. Радовима се приступило 1912. године и захваљујући официрима и војницима Шумадијске дивизије, који су прикупили довољно новца да се радови заврше, до пролећа 1914. године први соколски дом у Краљевини Србији је отворен. Свечано освећење није одржано због избијања Првог светског рата. Дом је током 1915. године функционисао као болница,²⁴⁹ а по окупацији је претворен у шталу за аустро-угарску коњицу. До краја рата објекат је био скоро у потпуности демолиран. По завршетку рата оправка је трајала неколико година. Пошто је дом обновљен предложено је да буде и осигуран. Свечано освећење дома ипак је одржано тек 22. јуна 1926. године. Грађевина нема одлике националног стила, што је необично, пошто је одсуство националног обележје било чешће и оправданије код соколских домова на

²⁴⁹ Аноним, „Први соколски дом у Србији“, *Политика* (12. 1. 1931.), 8.

територијама под Аустроугарском. Крстаста основа објекта са косом кровном конструкцијом више се може приписати вернакуларној архитектури, иако је неки аутори приписују умереном провинцијалном академизму какав је био присутан у архитектури железничких станица.²⁵⁰

У међуратном периоду соколски дом је био место окупљања омладине Чачка и центар културног живота. У њему су одржавани концерти, предавања, састанци, игранке, а такође је одржан курс модерних игара 1928. године. Већ 1929. године сала је почела да се користи и за пројекцију филмова. Током година формиран је Фонд за оправку дома и 1931. године дом је осигуран код Београдске задруге. Соколски дом је крајем четврте деценије услед тешке финансијске ситуације био уступан разним организацијама како би се покрили трошкови његовог одржавања.²⁵¹

Поред забележених реализованих пројеката за соколску активност, важно је истаћи почетак градитељске активности архитекте Момира Коруновића на овом пољу, како би се увидео његов каснији допринос типолошком и естетском развоју соколских домова. Коруновић се још 1895. године учланио у Соколски подмладак.²⁵² Како је Коруновић једну годину усавршавања провео у Прагу, тачније школску 1910/1, може се са лакоћом закључити да је поред утицаја тадашњих тенденција у архитектури, попут кубизма и експресионизма, Коруновић остао импресиониран Соколством и њиховом архитектуром. Тој чињеници говори у прилог Коруновићева ватрена активност на овом пољу о којој ће касније бити више речи. Свој први нацрт за соколски дом Момир Коруновић је израдио у Прагу 1910. године,²⁵³ где је применио карактеристичне романтичарске и фолклорне мотиве, који ће бити у великој мери присутни на његовим каснијим пројектима. Прочеље соколског дома на нацрту је решено у виду широког централног ризалита са два уска крила. Нацрт фасаде обилује бифорама и декорисаним архиволтама, као и ниским здепастим стубовима. Иако овај пројекат није био намењен релазацији, бројни елементи примењени на њему најављују

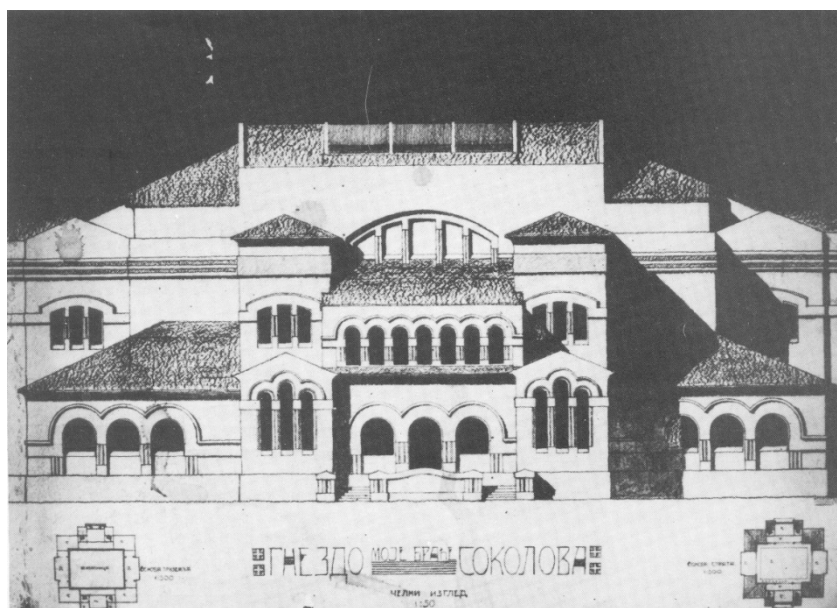
²⁵⁰ Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка: 1910 - 1941*, Чачак, 2006, 58 - 148.

²⁵¹ Исто.

²⁵² Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 23.

²⁵³ Марија Стојић, „Визуелна култура Сокола“, *Новопазарски зборник* 31, 2008, 146.

Коруновићев драгоцен допринос у пројектовању соколских домова.²⁵⁴ По повратку у Београд са студијског путовања по европским центрима, Коруновић је изабран да пројектује Соколски дом у Београду, о чему ће касније бити више речи. На IV Југословенској уметничкој изложби одржаној 1912. године Коруновић је први пут изложио скицу свог виђења соколског дома,²⁵⁵ на коме се видела његова наклоњеност стилском еkleктицизму. Изложба ће обележити почетак једног плодносног стваралаштва у овој области, које се тешко може мерити са иједним архитектом који је стварао за потребе Сокола на територији будуће Краљевине СХС, односно Југославије.

Слика 26 - Момир Коруновић, Пројекат за Соколско гнездо, 1912. (колекција Александра Кадијевића)

²⁵⁴ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 32.

²⁵⁵ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 412.

Соколски домови у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији

*Народ Срба, Хрвата и Словенаца јесте један, соколска друштва Срба, Хрвата и Словенаца јесу и морају бити народна друштва. Народ је један, па и соколска друштва морају бити једна. Словенство јесте једно.*²⁵⁶

Као што је филозоф и књижевник Владимир Дворниковић закључио: „Са Југославијом улазе Југословени у најодлучнију фазу свог етничког хомогенисања“,²⁵⁷ тако се различитим сретствима покушало спровести стварање осећаја јединства међу народима који су до пре само неколико година били у саставу сасвим различитих друштвених уређења. Тако је и Соколство у новоформираној Краљевини добило улогу браниоца режима.²⁵⁸

Године 1919. одржан је Видовдански соколски сабор у Новом Саду на којем су уједињене све предратне соколске организације Јужних Словена. Основан је Соколски Савез Срба, Хрвата и Словенаца са седиштем у Љубљани.²⁵⁹ Већ следеће године мења назив у Југословенски Соколски Савез.²⁶⁰ Коначним ослобођењем и уједињењем изгубио се основни мотив постојања Сокола.²⁶¹ Међутим, у исто време јавила се нова сврха очувања јединства новонастале државе, преузимањем и промовисањем њене идеологије југословенства.

На сабору је такође донето решење да влада изда три типска плана соколских домова, за село, мањи и већи град. Било је предвиђено да планови буду израђени према упутству Савеза Сокола.²⁶² Игралишта су такође била обавезни

²⁵⁶ Декларација Соколског Савеза СХС, 26. 1. 1919.

²⁵⁷ Владимир Дворниковић, „Историјске трансформације југословенског народног карактера и стварање данашњег типа - Турска епоха и њени трагови у етници и психи Југословена - Оријентализација Југословена“, у *Карактерологија Југословена*, Београд, 1990, 312.

²⁵⁸ Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка: 1910 - 1941*, Чачак, 2006, 30.

²⁵⁹ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 282.

²⁶⁰ Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd, 1991, 10.

²⁶¹ Исто, 9.

²⁶² Аноним, „Градња соколана и вежбаоница“, *Соколски гласник* 8-10 (год. I, 1919), 294.

део соколане. Није познато да ли су типски планови заиста и израђени, али се према сачуваним плановима може утврдити да нису.

Истраживање из 1923. године показало је да је у Краљевини СХС до тада саграђено свега 38 Соколских домова, дакле 9.7% друштава је поседовало свој дом, док је 26% друштава вежбало по школама, а чак 53% је вежбало по другим просторијама и 10.4% није ни имало просторије за вежбање.²⁶³ Десет година касније подигнуто је још 100 Соколских домова, што је био значајан напредак.²⁶⁴ Да је период шестојануарске диктатуре био изузетно повољан за подизање Соколских домова сведочи чињеница да је у року од само годину дана, током 1934. године, подигнуто још 57 домова, дакле укупно 195, што је и даље било недовољан број на 930 Соколских друштава у Краљевини Југославији, која су бројала око 300 000 чланова.²⁶⁵

По увођењу шестојануарске диктатуре, 1929. године, се према решењу Савезне Скупштине Савез преселио из Љубљане у Београд.²⁶⁶ Наредне године донет је Закон о оснивању Сокола Краљевине Југославије и ликвидацији Југословенског Сокола, Хрватског Сокола, Орла и Српског Сокола.²⁶⁷ На чело Савеза постављен је престолонаследник Петар II,²⁶⁸ који је тада имао само пет година. Завођењем диктатуре Соколи су добили велику слободу на пољу просветног деловања.²⁶⁹

Изградњу соколских домова је махом финансирао Југословенски Соколски Савез, касније Савез Сокола Краљевине Југославије. Чинили су то махом преко зајмова државне Хипотекарне банке,²⁷⁰ али буџет никада није био довољан да покрије све соколске градитељске пројекте на територији државе, па су друштва

²⁶³ *Соколски гласник* 8 (год. VI, 1924), 94.

²⁶⁴ Стеван Бајић, „Соколски домови - како би се могло решити питање подизања соколских домова у местима где до сада не постоје“, *Соколски гласник* 33 (год. IV, 1933), 1.

²⁶⁵ Ј. Уршић, „Подизимо Соколске домове!“, *Соколски гласник* 29 (год. V, 1934), 5.

²⁶⁶ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Соколско друштво „Матица“ Београд - Апел Министру просвете, 8. 5. 1928.

²⁶⁷ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, 3903/30, Закон о оснивању Сокола КЈ

²⁶⁸ Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd, 1991, 45.

²⁶⁹ Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка: 1910 - 1941*, Чачак, 2006, 43.

²⁷⁰ Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd, 1991, 167.

често морала сама да финансирају изградњу преко кредитног фонда²⁷¹ или других врста позајмице. Такође је постојала иницијатива да се формира јединствен фонд за сва соколска друштва²⁷² или чак да се оснује Соколска штедионица,²⁷³ што никада није реализовано.

У наредним поглављима ће бити приказан детаљнији преглед и анализа архитектуре соколских домова по територијама „држава-наследница“, пошто је утврђено да се извесне стилске варијације могу издвојити географском поделом. Такође се може увидети да је развој соколских домова регионално варирао, као што је и њихова судбина била различита у периоду од избијања Другог светског рата па до данас.

²⁷¹ Jože Kregar, „Kako ćemo doći do sredstava za gradnju sokolskih domova?“, *Sokolski glasnik* 35 (god. IV, 1933), 1 - 2.

²⁷² Радослав Војновић, „Соколски домови“, *Соколски гласник* 37 (год. IV, 1933), 1.

²⁷³ Jože Kregar, „Razduženje sokolskih domova“, *Sokolski glasnik* 38 (god. IV, 1933), 1.

Соколски домови на територији Србије

Како је пракса подизања соколских домова у Србији у тренутку избијања Првог светског рата била на самом почетку, о замашнијем градитељском фонду може се говорити тек од почетка треће деценије 20. века. Токови соколског градитељства нису наметали програмски стил, иако је Момир Коруновић имао тенденцију да га спроведе у дело. Већина објеката, напротив, указује ослањање на тадашње актуелне стилске тенденције, због чега су њихове промене читљиве хронолошком анализом подигнутих домова.

Међу првим изграђеним соколским домовима после рата био је дом у Пироту. Пројектовао га је инжењер Лазаревић 1921. године, док је предузимач био Јован Митровић.²⁷⁴ Годину дана касније Соколско друштво у Неготину је подигло своју соколану,²⁷⁵ а Соколско друштво из Пожаревца је добило од Министарства просвете баракe на употребу, као и грађевински материјал за изградњу будућег соколског дома.²⁷⁶ Соколско друштво у Зајечару је првобитно вежбало у гимнастичкој сали гимназије. У 1922. години је друштво покренуло акцију за подизање дома,²⁷⁷ када је у корист градње Соколског дома у Зајечару организована лутрија.²⁷⁸

Соколско друштво у Крагујевцу је током 1921. године организовало приредбе за прикупљање прилога како би се подигао соколски дом (слика 27).²⁷⁹ Захваљујући грађанству које се у великом броју одазвало, дом је започет да се гради већ 1923. године, да би био завршен 1928. године.²⁸⁰ Пошто је Крагујевац сматран главним градом Шумадије, тако је и овај соколски дом добио епитет „Шумадијски“.²⁸¹ Објекат је такође вршио функцију Дома културе,²⁸² па је због

²⁷⁴ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд, 2007, 140.

²⁷⁵ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Poročilo o delovanju in stanju sokolskih društev žup: Крагујевац, Зајеџар, Ниш in Скопље, 1922.

²⁷⁶ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Poročilo o delovanju in stanju sokolskih društev žup: Крагујевац, Зајеџар, Ниш in Скопље, 1921.

²⁷⁷ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Poročilo o delovanju in stanju sokolskih društev žup: Крагујевац, Зајеџар, Ниш in Скопље, 1922.

²⁷⁸ *Соколски гласник* 12 (год. IV, 1922), 427.

²⁷⁹ *Соколски гласник* (год. III, 1921), 120; АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Poročilo o delovanju in stanju sokolskih društev žup: Крагујевац, Зајеџар, Ниш in Скопље, 1922.

²⁸⁰ Верољуб Трифуновић, *Архитектура о Крагујевцу*, Крагујевац, 1995, 68.

²⁸¹ *Соколски гласник* (год. III, 1921), 280.

тога и проширен 1938. године.²⁸³ Грађевину је одликовала строга симетрија, са наглашеним бочним пилонима са пирамидалним кровним куполама, попут решења за Соколски дом у Зеници из 1925.

Слика 27 - Соколски дом у Крагујевцу (Завод за заштиту споменика културе Крагујевац)

Радничка колонија Артиљеријско-техничког завода у Крагујевцу подигнута је од грађевинског материјала који је послат из Немачке као ратна одштета. Фирма „Хенч“ (*Hentch*)²⁸⁴ из околине Дрездена израдила је ситуациони план за распоред првих 296 станова, док је пројекте објеката је извео

²⁸² Аноним, „Соколска жупа Крагујевац“, *Југословенски дневник* 96 (год. III, 1931), 27.

²⁸³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколска жупа Крагујевац моли новчану помоћ, 21. 5. 1938.

²⁸⁴ Верољуб Трифуновић, *Архитектура о Крагујевцу*, Крагујевац, 1995, 62.

универзитетски професор Житкевић.²⁸⁵ У оквиру Колоније је 1929. године подигнута и соколана²⁸⁶ (слика 28а) јединствене архитектуре, карактеристичне за целу Колонију, где је дрво коришћено као основни материјал, не само у конструкцији, већ и на фасади. Соколана је обложена хоризонталним даскама од дрвета, офарбаним бојом топовских лафета, као и остали објекти у Колонији, што је представљало симбол насеља мајстора који су производили топове. Широк трем се простирао дуж целог pročелја у нивоу приземља и првог спрата. Прочељем доминира висока пирамидална кула, која је заједно са централном зоном трема благо истурена и наглашена. Соколана и данас представља најзначајнији објекат који је подигнут у склопу Колоније. У њој су се поред соколских активности одржавале бројне културне манифестације.

Слика 28 - Соколана у Крагујевцу, 1929. (Завод за заштиту споменика културе Крагујевац)

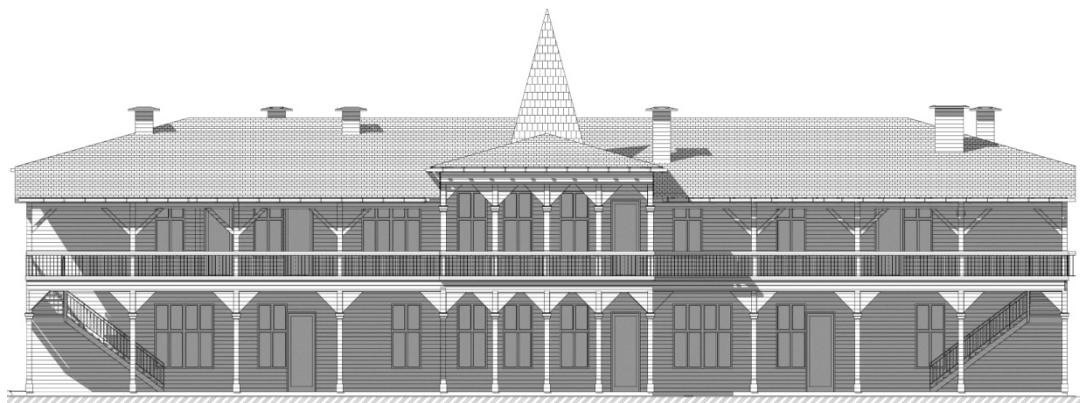
Стил градње Соколане у Крагујевцу намеће низ питања. Неки стручњаци сматрају да архитектура читаве Колоније представља еkleктичну реминисценцију на готичке палате из опуса енглеске архитектуре деветнаестог века,²⁸⁷ али је

²⁸⁵ Л. Лилић, „Радничка Колонија у Крагујевцу“, *Политика* (26. 8. 1930.), 6.

²⁸⁶ Техничка документација Завода за заштиту споменика културе Крагујевца

²⁸⁷ Елаборат за Радничку колонију Завода за заштиту споменика културе Крагујевца, Техничка процена; о енглеској неоготичкој архитектури у Rolf Toman (ed.), *Neoclassicism and Romanticism: Architecture, Sculpture, Painting, Drawings*, Ullmann & Koenemann, 2006, 28 - 35.

проблематика дефинисања архитектуре Колоније далеко комплекснија. Иако је викторијански период обележила неоготика, архитектура Велике Британије услед влажне климе никада није користила дрво као доминантан материјал на начин на који је оно примењено при изградњи Колоније. У чланку Политике из 1930. године наводи се да је професор Житкевић пројектовао Колонију по узору на америчке радничке колоније.²⁸⁸ Прецизнија дефиниција овог стила градње би била провинцијална неоготика,²⁸⁹ стил који је био широко заступљен у Северној Америци током 19. века. Несвакидашњи елементи су такође и трем у зони приземља и првог спрата, као и слепа кула (слика 29). Иако се употреба трема у виду галерије у зони приземља и првог спрата, као и употреба дрвене бондручне конструкције јављала у османској архитектури, па самим тим и сачуваном градитељству на територији Балкана из деветнаестог века, овакав систем градње није до тада примењиван у српској или југословенској архитектури, већ се поново може наћи у америчкој архитектури деветнаестог века.

Слика 29 - Нацрт фасаде Соколане у Крагујевцу (Завод за заштиту споменика културе Крагујевац)

Зашто је професор Житкевић изабрао неоготички стил и некарактеристичну дрвену градњу за архитектуру радничке колоније у граду који

²⁸⁸ Л. Лилић, „Радничка Колонија у Крагујевцу“, *Политика* (26. 8. 1930.), 6.

²⁸⁹ Carpenter Gothic, Rural Gothic је стил који је настао у Северној Америци у деветнаестом веку по узору на неоготику у Европи. Оно што издваја овај стил јесте чињеница да су готички елементи примењени на комплетно дрвеној конструкцији и структури, што је некарактеристично за градњу у Европи; Phillip Lindley, "Carpenter's Gothic' and Gothic Carpentry: Contrasting Attitudes to the Restoration of the Octagon and Removals of the Choir at Ely Cathedral" *Architectural History* 30 (1987), 92.

се налази у центру Србије? Може се претпоставити да је Житкевић сматрао да је модел америчке радничке колоније најадекватнији за примену и реализацију. Тешко да се може наћи иједно друго логично објашњење за употребу стила који наслеђем или идеологијом није везан за урбану структуру Крагујевца у том периоду. Иако су током међуратног периода подизане бројне радничке колоније широм земље, крагујевачка колонија, а самим тим и соколана, је стилски остала усамљен пример на територији Краљевине Југославије.

Слика 30 - Спира Табаковић, Соколски дом у Нишу, 1927. (Соко Душана Силног)

Соколско друштво у Нишу основали су официри српске војске 1907. године. Са спортским друштвом „Душан Силни“ ујединили су се 1911. године. Тада је приређена костимирана забава са циљем прикупљања новца за подизање соколане.²⁹⁰ Међутим, изградња дома започета је тек по завршетку Првог светског рата и обнови средстава 1924. године. До тада је друштво вежбало на летњем вежбалишту, а зими у фискултурној сали гимназије.²⁹¹ Пројекат је израдио секретар друштва инжењер Спира Табаковић. Чланови друштва су сами учествовали у копању темеља и осталим радовима приликом изградње. Старешина нишког Сокола, Драги Милићевић, био је инспектор грађевинске секције, па је он и надгледао радове заједно са Миланом Стевановићем,

²⁹⁰ Миладин Илић, *Гимнастика у Нишу: 1897-1997*, Ниш, 1997, 15 - 23.

²⁹¹ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, *Родочило о деловању и стању соколских друштва жуп: Крагујевач, Зајечар, Ниш и Скопље*, 1921.

предузимачем.²⁹² Соколски дом је подигнут на углу Лјешанинове и Јовановићеве улице.²⁹³ Свечано отварање дома је одржано 1. јуна 1927. године. Грађевина је била једноставне архитектуре, подужне основе, засвођена двоводним кровом и декорисана само рељефом сокола у забату (слика 30). Сала за вежбање заузимала је површину од скоро 300 m² са позорницом и галеријом, док су у подруму биле смештене свлачионице. Објекат се и данас користи као Фискултурни дом.²⁹⁴

Слика 31 - Јохан Базлер и Светозар Кротин, Соколски дом у Сомбору, 1927.

(колекција Милоша Јуришића)

У првој фази изградње Соколских домова, до почетка шестојануарске диктатуре, национални стил је у различитим варијацијама био доминантан. Свакако најзначајнији пример представља Соколски дом у Сомбору из 1925.

²⁹² В. К. „Нове соколане у Нишу и Сомбору“, *Соко Душана Силног* 6 (год. III, 1927), 109.

²⁹³ *Соколски гласник* 10-11 (год. IX, 1927), 284.

²⁹⁴ Миладин Илић, *Гимнастика у Нишу: 1897-1997*, Ниш, 1997, 53 - 69; Аноним, „У славу Синђелића и његових Ресаваца“, *Политика*, 2. 6. 1927, 1.

године пројектован у чистом српско-византијском стилу (слика 31). Аутори пројекта су били архитекта Јохан (Јањош, Стеван, Јован) Базлер и инжењер Светозар Кротин.²⁹⁵ Првобитно земљиште за дом је дала жупанија са роком од три године за подизање. Друштво је, међутим, продало жупанији назад земљиште за 50 000 динара, јер су добили већу парцелу у центру града. Срушивши стару грађевину која се налазила на парцели, од продаје њеног материјала друштво је добило 170 000 динара. Лутрија коју су организовали је донела додатних 200 000 динара, што је било довољно да се крене у изградњу. Соколски дом је свечано отворен и освећен 12. јуна 1927. године, а тада је уједно и одржан жупски слет.²⁹⁶

Одређени сегменти фасаде дома опонашали су византијски тип градње, док су слепе розете са шаховским пољима престављали реминисценцију на моравску архитектуру. Две бочне и једна централна купола наглашавале су средишњи увучени сегмент прочеља са улазом. До портала дома, фланкираног са четири камена стуба, су водиле широке степенице. Целокупан изглед прочеља експлицитно се позивао на средњовековну архитектуру, пренаглашавајући „црквене“ елементе на профаном објекту.²⁹⁷ Једино што је указивало на намену објекта су били натпис „Соколски дом“ и гипсана скулптура сокола у врху лучно истуреног кровног венца изнад портала.

Дом је подељен у две целине: прва, која је окренута према улици, у висини од два спрата, је била предвиђена за просторије разних одсека у оквиру друштва, попут велике и мале читаонице и стана домара. До друге целине, ка дворишту, је водио фоаје, и у њој је била смештена дворана за вежбање. У фоајеу се налазио бифе, који су Соколи називали „здрављак“. Фоаје је такође красила скулптура бацача диска (слика 32) и биста Мирослава Тирша. У дворани је осам стубова од вештачког мермера носило галерију. На спрату су се такође налазиле свечана оборска соба, соба за секретара, начелника, просторије за просветно одељење са књижницом, собе за музичку секцију и позоришну дилетантску секцију. Поред

²⁹⁵ Према другом извору наведен је инжењер Владислав Сабо, Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила: средина XIX - средина XX века*, Београд, 1997, 147.

²⁹⁶ *Соколски гласник* 23 (год. VIII, 1926), 244; Стојан Јеремић, „Соколски дом у Сомбору“, *Соколски гласник* 9 (год. IX, 1927), 198 - 199; В. К. „Нове соколане у Нишу и Сомбору“, *Соко Душана Силног* 6 (год. III, 1927), 110.

²⁹⁷ Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила: средина XIX - средина XX века*, Београд, 1997, 147.

велике, постојале су и две мање дворане. Дом је имао властити водовод, централно грејање и електрично осветљење.²⁹⁸ После Другог светског рата објекат је припао спортском друштву „Партизан“, али је оригинални натпис на фасади сачуван, као и скулптура сокола.

Слика 32 - Фоаје Соколског дома у Сомбору (колекција Милоша Јуришића)

Архитекта Драгиша Брашован пројектовао је само један Соколски дом током свог стваралаштва, пошто није био члан удружења. Ангажован је 1924. године од стране Соколског друштва Велики Бечкерек²⁹⁹ да изradi пројекте за њихов соколски дом (слика 33). Соколско друштво је до тада вежбало у дворани општине Српске православне цркве. Објекат је пројектован у стилу модернизованог академизма, карактеристичног за међуратни период. Академизам

²⁹⁸ Стојан Јеремић, „Соколски дом у Сомбору“, *Соколски гласник* 9 (год. IX, 1927), 200.

²⁹⁹ Данас Зрењанин

је на територији бивше Аустроугарске требало да искаже континуитет и непроменљиве универзалне вредности, без обзира на вероисповест или етничку припадност. Грађевинам доминира дорски ред са циљем да симболизује физичку снагу и постојаност, као и маскулину физичку културу која је била заступљена у Соколству и југословенској визуелној култури, коју је у многоне формирао вајар Иван Мештровић. О томе сведоче и две скулптуре младих и снажних Сокола које је израдио вајар Рудолф Валдец.³⁰⁰ Неокласичан приступ скулптури је неговао култ тела који је у међуратном периоду био у успону. У граду се у међувремену основало и друго Соколско друштво, па је 1939. године поднело молбу Министарству за финансијску подршку како би подигло сопствени дом. Било је планирано да се дом подигне у Милетићевој улици, а да његовим просторијама служи и основна школа,³⁰¹ међутим до његове реализације није дошло.

Слика 33 - Драгиша Брашован, Соколски дом у Великом Бечкереку, 1925. (Милош Јуришић)

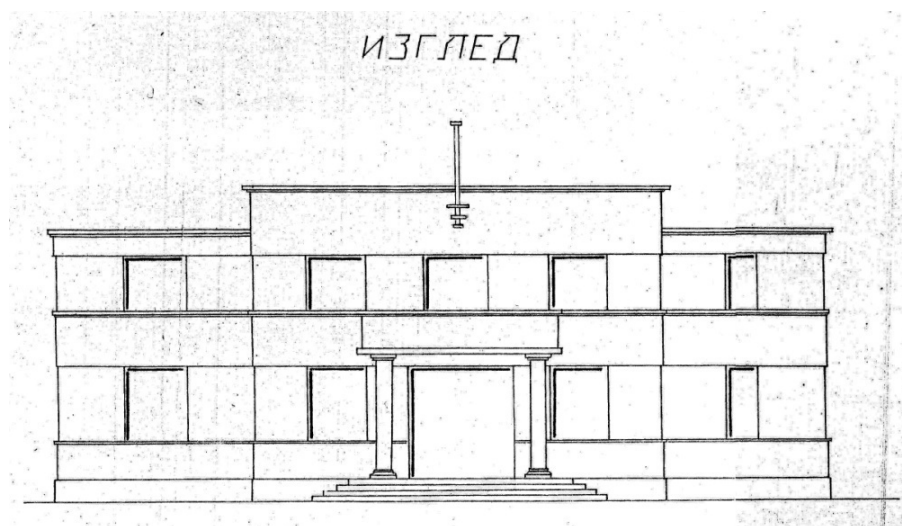
Соколско друштво у Крушевцу покренуло је иницијативу да подигне дом 1927. године. Исте године освећен је камен темељац³⁰² и дом је био завршен већ наредне године. Пројекат Соколског дома је био претежно модерног речника, али

³⁰⁰ Aleksandar Ignjatović, „Novo čitanje Brašovana II“, *DaNS* 45 (2004), 37.

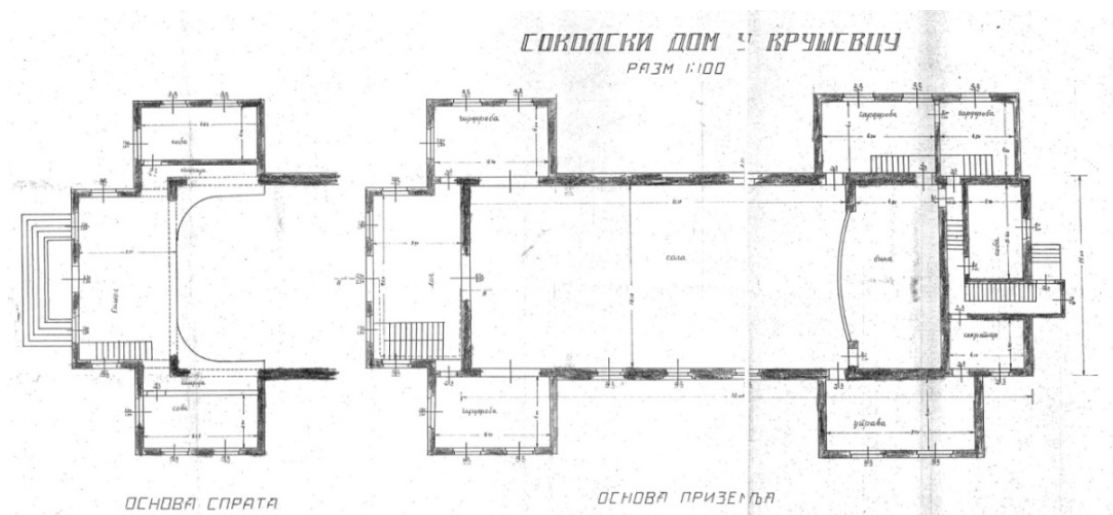
³⁰¹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Петровград моли помоћ, 1939.

³⁰² *Соколски гласник* 10-11 (год. IX, 1927), 251.

академске композиције, са класичним елементима, попут стубова који фланкирају улаз (слика 34). Дом је био скромних димензија, са репрезентативним холем у приземљу, који је водио у гардеробе, вежбаоницу са позорницом површине 188 м², затим и канцеларијама за управу и секретара. На спрату се налазила галерија и излаз на балкон (слика 35).³⁰³

Слика 34 - Пројекат Соколског дома у Крушевцу, нацрт pročеља, 1927. (АЈ, Фонд МП)

Слика 35 - Пројекат Соколског дома у Крушевцу, основа приземља и спрата, 1927. (АЈ, Фонд МП)

³⁰³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Крушевац моли помоћ, 1939.

Соколска активност се брзо ширила територијом некадашње Краљевине Србије, тако да су у првој фази подизања домова пре шестојануарске диктатуре своје објекте добила и соколска друштва на територији Санцака и Јужне Србије. Јордан Петровић и Здравко Солингер су око 1920. године основали Соколско друштво у Новом Пазару. Пројекат за Соколски дом израђен је 1925. године,³⁰⁴ а дом је започет да се гради 1927. године, кад је освећен и камен темељац.³⁰⁵ Међутим, услед бројних финансијских тешкоћа, дом није био у потпуности завршен до 1939. године.³⁰⁶ Соколски дом у Власотинцу изграђен је 1926. године и служио је као Народни дом и за остала културна друштва, попут певачког друштва „Његош“, Женске Подружине, Кола српских сестара, Трговачког и Занатлијског удружења.³⁰⁷ Извођач радова био је Миладин Ђорђевић.³⁰⁸

Као што је већ познато, Београд, главни град Краљевине Југославије, добио први соколски дом тек почетком четврте деценије. Соколско друштво Београд „Матица“ је првобитно вежбало у просторијама основне школе „Јован Јовановић Змај“ у Улици Гаврила Принципа, а познато је да су имали соколану у Босанској улици 32.³⁰⁹ Поред овог, постојало је још седам соколских друштава у Београду. Познато је да се соколско друштво Београд II окупљало у основној школи „Краљ Петар“. Соколско друштво Београд V је вежбало у Дому културе на Сењаку. Београд VI се налазио у оквиру основне школе „Престолонаследник Петар“ у Шуматовачкој улици, где је њихова соколана освећена 23. фебруара 1932. године,³¹⁰ док је Београд VII био смештен у Дому привредника у Крунској 5.³¹¹ У фебруару 1933. године основано је и Соколско друштво Београд VIII, које је

³⁰⁴ Марија Стојић, „Визуелна култура Сокола“, *Новопазарски зборник* 31, 2008, 130.

³⁰⁵ *Соколски гласник* 20-21 (год. IX, 1927), 333.

³⁰⁶ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Решење на 10 000 Соколском друштву Нови Пазар, 10. 7. 1939.

³⁰⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Управа Народног дома Власотинци моли новчану помоћ, 14. 5. 1937.

³⁰⁸ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд, 2007, 142.

³⁰⁹ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Соколско друштво „Матица“ Београд – писмо Министру просвете, 21. 3. 1927.

³¹⁰ Димитрије Павловић, „Подизање соколских домова на селу“, *Соколски гласник* 11 (год. III, 1932), 3.

³¹¹ Аноним, „Скупштина београдских Сокола“, *Београдске општинске новине* (јануар 1933), 61.; АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Соколско друштво Београд VII – Писмо Министру просвете, 31. 10. 1934.

деловало на територији Белих Вода и Жаркова,³¹² са Соколском четом у Железнику.³¹³

Почетком 1921. године одржана је друштвена скупштина београдских Сокола, на којој се истакла потреба подизања Соколског дома. Плац у Крунској улици 22,³¹⁴ на коме је било предвиђено да се подигне дом, уступљен је још 1921. године, међутим друштво није располагало довољним средствима за почетак градње. Том приликом је замољен брат Момир Коруновић, тада већ председник Грађевинско-уметничког одбора одсека Савеза Сокола Краљевине Југославије (ССКЈ), да бесплатно изради пројекат дома. Коруновић се по изради прве верзије обратио Министарству просвете са молбом за финансијску помоћ за почетак градње.³¹⁵ Иако 1926. године Соколски дом „Матица“ још увек није био реализован, Соколска жупа Београд предложила је да се Момир Коруновић одликује савезном плакетом због свог доприноса београдском Соколству и шире.³¹⁶

Коруновић је израдио неколико пројеката Соколског дома „Матица“. Нацрт из 1928. године указивао је на велике амбиције за први Соколски дом у престоници. Грађевина је на пројекту била пре свега кубичне форме, али са јако наглашеном централном вертикалном зоном и симетријом фасаде која је кулминирала у троугаоној композицији забата. У нивоу прва три спрата доминирао је полукружно завршени портал, који је красила декоративна трака изнад које је била смештена скулптура сокола у гнезду, што је евидентно било намењено да укаже на сам Соколски дом као „гнездо“ Соколског друштва. Прозорски отвори у нижој зони су били решени једноставно, док је целокупна фасада била богатије декорисана у горњим спратовима. Прозорски отвори су били полукружно завршени у виду бифора, трифора и централне прозорске зоне осмишљене у виду квинтифоре. Централни ризалит је изнад портала рашчлањен

³¹² Милица Јовановић, „Жене у соколском покрету на Чукарици између два рата“, *Годишњак Факултета спорта и физичког васпитања* 13 (2005), 26.

³¹³ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 2289 – 2154, Писмо Соколског друштва Београд VIII Министарству просвете, 11. 4. 1933.

³¹⁴ *Соколски гласник* (год. III, 1921), 119 - 120.

³¹⁵ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Соколско друштво „Душан Силни“ – Писмо Министарству просвете Краљевине СХС, 21. 1. 1921.

³¹⁶ *Соколски гласник* 6 (год. VIII, 1926), 62.

пиластрима на три дела, с тим што је средишњи нешто шири. Испред пиластера су постављене скулптуре соколара са птицама на руци сваког од њих. Изнад капитела формиране су три слепе аркаде испод којих су били окулуси необично великих димензија. У последњој зони фасаде централно место је заузимала слепа аркада украшена декоративном траком, унутар које је био замишљен да буде смештен рељеф Светог Ђорђа који убија аждају. Било је познато да је Ђурђевдан био један од празника које су Соколи редовно обележавали. Пошто је Свети Ђорђе био војник, Соколи су га доживљавали као свог свеца заштитника. Забат је био додатно наглашен скулптурама сокола са једним соколом на врху који слеће у своје гнездо.

Забате бочних фасада такође су красиле скулптуре сокола раширених крила. Целокупна фасада из Улице Војводе Миленка (данас Тиршова улица) је у многеме слично решена као и Коруновићев измењени пројекат за Соколски дом у Куманову из 1930. године. Две куле су повучене од крајева фасаде у чијим су се подножијима налазили споредни улази. Подела зона је била решена у складу са главном фасадом, што је значило да горњи спратови носе више декорације. Изнад кровног венца је аркадни прозорски низ делило шест постамената на којима су се налазиле поново скулптуре соколара.

Слика 36 - Момир Коруновић, пројекат Соколског дома „Матица“ у Београду, 1933. (ИАБ)

На Коруновићевом пројекту из 1933. године може се видети да је решење фасаде скромније (слика 36). Висина објекта је смањена за један спрат, чиме је изостављена првобитна замисао са забатом у последњој зони. Уместо њега, централна вертикала је наглашена полукружно истуреним кровним венцем. Капители пиластера су такође промењени, и према овом нацрту су и изведени. Прва четири спрата су суштински остала непромењена, али су уклоњене све декоративне траке са претходног пројекта. На петом спрату су задржане аркаде испод којих су уместо окулуса постављена стаклена поља са витражима на којима је Коруновић замислио да буду приказани соколи у лету. На угловима централног ризалита, испод кровног венца, постављене су скулптуре сокола са грбовима. Истакнуте куле бочних фасада у којима је било смештено степениште, такође су изгубиле првобитни изглед са забатима и решене су у складу са прочељем. Декоративна пластика на бочним фасадама је такође била уклоњена.

Слика 37 - Изградња Соколског дома „Матица“ у Београду (Музеј спорта и олимпизма)

Овом интервенцијом је целокупна форма објекта постала далеко прочишћенија и чак несвојствена Коруновићевом ликовном изразу. И поред тога, фасада је, са обиљем фасадне пластике и скулптуре, била раскошније решена него што је друштво финансијски могло подржати. Накнадном интервенцијом на

пројекту декорисан је само портал, а скулптуре су уклоњене, као и целокупна плитка фасадна декорација, што је било и коначно изведено решење. Коначним радовима приступило се тек 20. јула 1929. године, када је сума од 100 000 динара пристигла директно од Краља Александра I Карађорђевића за подршку Соколима. Освећење темеља са полагањем повеље одржано је 6. октобра 1929. године. У повељи је писало: „У име Оца, Сина и Светог Духа, Амин! За владавине из Дома Карађорђевића Краља Александра Првог, Краљице Марије, наследника престола Петра и за Патријарха Димитрија освешта и положи камен Соколском дому Београд Матица дана 6. месеца октобра 1929. године лицем министра просвете“. На основу садржаја повеље може се закључити да је било од изузетног је значаја поменути оне који су на челу државе, али и цркве. Приликом освећења темеља Друштво за улепшавање Врачара је такође приложило донацију од 100 000 динара за завршетак Соколског дома.³¹⁷

Наредне године Министарство просвете дало је суму од 50 000 динара како би се дом завршио и у њега уселио ССКЈ.³¹⁸ Општина није поклонила земљиште од 8 000 м² на западном Врачару за изградњу дома, већ га је дала у закуп, што је додатно оптеретило буџет друштва.³¹⁹ Извођач радова био је архитекта и предузимач Милан Секулић, мада је Коруновић надгледао извођачке радове све до 1932. године. Завршетак радова су, међутим, надгледали архитекта Миодраг Матић и инжењер Петар Ристић.³²⁰ На комеморацији Краљу Александру 1934. године решено је да дом понесе његово име³²¹ и од тог тренутка већина соколских домова подигнутих између 1934. и 1941. године су носили назив Краља Александра. Дом је грађен у пет етапа и коначно завршен 15. децембра 1935. године, а свечано отворен и освећен 1. марта 1936. године.³²² Исте године

³¹⁷ Аноним, „Свечано освећење камена темељца Соколског Дома у Београду“, *Политика* (7. 10. 1929.), 3.

³¹⁸ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 2289 – 2154, Одлука о исплати 50 000 динара Одбору за подизање Соколског дома у Београду, 16. 3. 1930.

³¹⁹ *Sokolski glasnik* 10 (god. VII, 1936), 1.

³²⁰ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 85; *Sokolski glasnik* 10 (god. VII, 1936), 1.

³²¹ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 85.

³²² АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Соколско друштво „Матица“ Београд – Позивница Министру просвете на свечано освећење Соколског дома „Матица“, 23. 2. 1936; *Sokolski glasnik* 10 (god. VII, 1936), 1.

друштво је покренуло иницијативу за изградњу соколске коњушнице са капацитетом за 50 грла,³²³ али је та замисао остала нереализована.

Иако фасадна декорација није богата и ни приближно реализована према пројекту, Соколски дом „Матица“ (слика 38) је поседовао нарочиту монументалност, са посебним акцентом на богато украшеном порталу, који је пројектовао архитекта Николај Краснов 1934. године.³²⁴ Складно решеног традиционалног четвороводног крова, стилизованих мотива народног веза и резбарије, овај објекат је свакако представљао најрепрезентативнији пример соколске архитектуре у националном стилу. На основу употребе традиционалних елемената народне архитектуре карактеристичне за балканско поднебље, може се закључити да је објекат поседовао и елементе фолклоризма.³²⁵

Слика 38 - Момир Коруновић, Соколски дом „Матица“ у Београду (Александар Кадијевић)

³²³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 - 16 – 46, Соколско друштво Београд Матица моли новчану помоћ 1936.

³²⁴ Александар Кадијевић, „Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922- 1939)“, *Саопштења РЗЗСК XXVI* (1994), 190; Исти, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, *Годишњак града Београда XLIV* (1997), 247.

³²⁵ Владана Путник, „Фолклоризам у архитектури Београда (1918–1950)“, *Годишњак града Београда LVII* (2010), 197–198.

Грађевина је заузимала површину од 1 650 м², што ју је у том тренутку чинило највећим соколским домом у Краљевини Југославији.³²⁶ У сутерену су били смештени женски и мушки предњачки збор, свлачионице, тушеви и помоћне просторије. У приземљу се из свечаног предворја улазило у велику вежбаоницу, површине 483 м², и малу, површине 180 м², читаоницу и књижницу, писарницу, затим две свлачионице. На првом спрату се налазила кухиња, као и стан за служитеља и остава. На другом спрату је била дворана брата Љубомира Јовановића, која је служила за седнице, излаз на галерију велике вежбаонице, канцеларије и дворана за течајеве. Део просторија у Соколском дому „Матица“ је издаван Министарству физичког васпитања.³²⁷ Поткровље са централном висином од 6 метара је било предвиђено за Музеј соколства, али та замисао никада није реализована.

Слика 39 - Медаљон сокола у терацу, улазни хол Соколског дома „Матица“ у Београду (Владана Путник)

³²⁶ *Sokolski glasnik* 10 (god. VII, 1936), 1.

³²⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф - 71 – 16 – 46, Уговор између Министарства физичког васпитања народа и Соколског друштва „Београд – Матица“; *Sokolski glasnik* 10 (god. VII, 1936), 1.

На пољу опремања ентеријера, улазни хол је био покривен терацом са декоративним медаљонима црвене боје унутар којих су се налазили бели обриси сокола (слика 39). Ходници и степениште су такође били урађени у терацу, док је у вежбаоницама под био покривен храстовим паркетом. Посебно су вешто решена дрвена улазна врата, која су на стакленим пољима имала декоративну заштиту од кованог гвожђа. Током 1940. године извршени су извесни радови и преправке на дому,³²⁸ када је у улазном холу је била постављена биста Краља Александра, израђена 1940. године у оквиру Петрове Петолетнице, која је после Другог светског рата уклоњена. У главној вежбаоници је истим поводом насликана фреска „Краља Петрова четири вола“ (слика 40),³²⁹ на којој је био приказан прелазак Краља Петра I Карађорђевића са српским народом преко Албаније. По завршетку Другог светског рата, фреска је прекречена, али је остала неоштећена.³³⁰

Слика 40 - „Краља Петрова четири вола“ (Владана Путник)

У годинама уочи избијања Другог светског рата на територији Краљевине Југославије Министарство војске и морнарице је закупило трпезарију Соколског дома „Матица“ за смештај жита. Недостатак трпезарије је изазвао проблеме пошто је дом у том тренутку махом служио као интернат за ученике Школе за наставнике телесног васпитања.³³¹ По завршетку рата, тачније 1946. године,

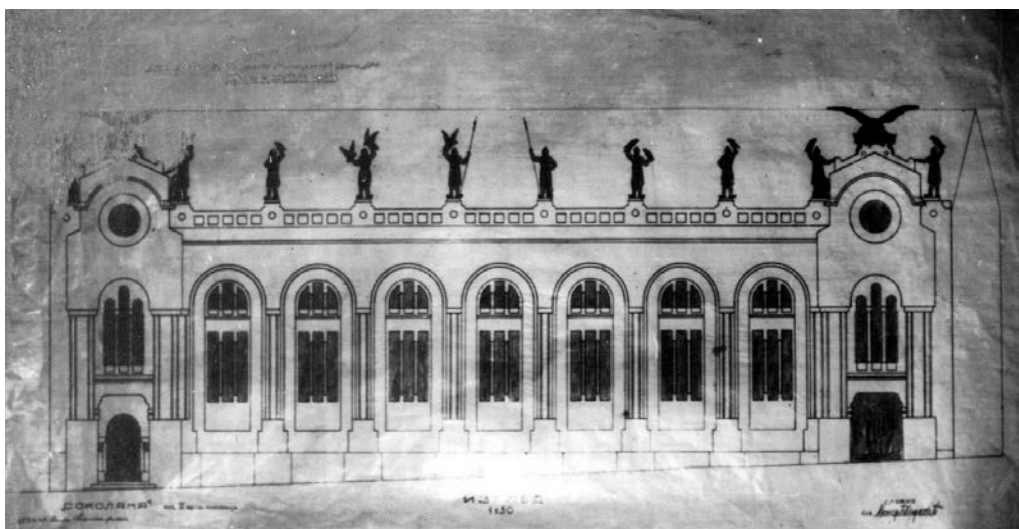
³²⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Београд – Матица моли новчану помоћ за извршење преправки у згради Соколског дома у износу од 50.000 динара, 5. 8. 1940.

³²⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 - 16 – 46, Соколско друштво Београд Матица моли новчану помоћ, 15. 1. 1940.

³³⁰ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд, 2007, 131.

³³¹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Београд I моли код Министарства војске и морнарице да се испразни вежбаоница II мушке гимназије, 8. 2. 1940.

приступило се изградњи базена у сутерену за потребе новоформираног Државног института за физкултуру (ДИФ), а већ следеће године објекат је добио још један спрат. Таванске просторије преуређене су за потребе научних кабинета и лабораторија. Преправке је извео архитекта Бранко Петричић, док је надзор вршио Мате Бајлон.³³²

Слика 41 - Момир Коруновић, Пројекат соколске вежбаонице II београдске гимназије, 1924. (Александар Кадијевић)

Соколско друштво Београд I је добило да користи гимнастичку салу у оквиру II београдске гимназије³³³ као соколану 1926. године,³³⁴ а простор је освећен 25. априла текуће године.³³⁵ На истој територији је подигнута соколска вежбаоница коју је пројектовао Момир Коруновић 1924. године и то је био његов први изведени спортски објекат (слика 41). У питању је подужни објекат са високим приземљем и два ниска спрата смештен на благо косом терену. Централни простор је заузимала вежбаоница са галеријама. Соколана је имала два улаза на крајевима прочеља, наглашена трифорама, окулусима и забатима, на којима су биле замишљене скулптуре сокола који слећу у гнездо, мотив који је Коруновић применио нешто касније на Соколском дому у Високом и на првобитном пројекту Соколског дома „Матица“ у Београду. На балустрадаи је био

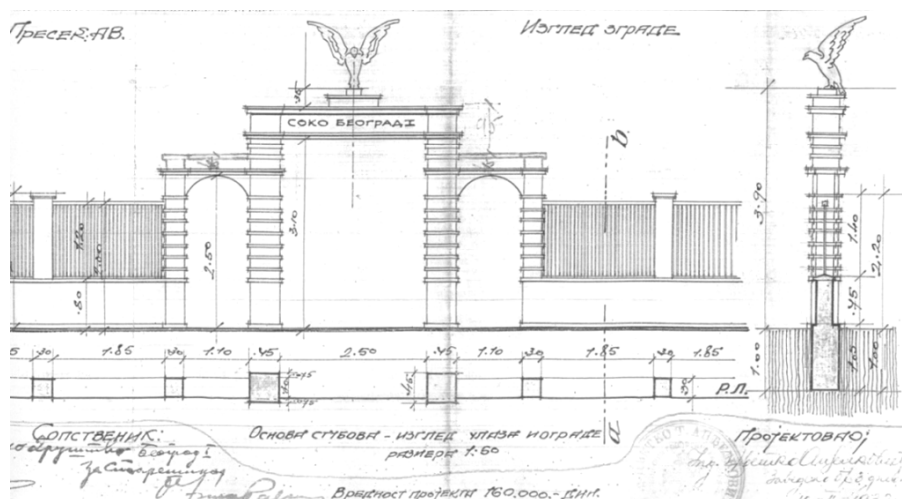
³³² ИАБ, I - 2а / 1946

³³³ II београдску гимназију пројектовао је 1906. године архитекта Драгутин Ђорђевић (1866-1933)

³³⁴ *Соколски гласник* 8 (год. VIII, 1926), 96; АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Соколско друштво Београд I – Писмо Министру просвете, 6. 11. 1925.

³³⁵ *Соколски гласник* 10-11 (год. VIII, 1926), 122.

предвиђен низ од десет скулптура соколара и копљаника,³³⁶ међутим при извођењу пројекта већина скулпторалне декорације је изостала услед недостатка средстава. Централни корпус вежбаонице био је осветљен низом од по седам полукружно завршених прозора са обе стране.

Слика 42 - Цветко Анђелковић, Нацрт капије летњег вежбалишта Соколског друштва Београд I, 1932. (ИАБ)

Године 1939. Соколско друштво Београд I је било приморано да уступи Соколану Министарству војске и морнарице за чување жита. Због тога је друштво покушало да адаптира свлачионицу у дну плаца летњег вежбалишта на општинском плацу у Далматинској 25,³³⁷ коју је заједно са репрезентативном капијом и оградом пројектовао инжењер Цветко Анђелковић 1932. године (слика 42). Свлачионица је била скромних димензија, са централним мотивом улаза у виду покривене веранде наглашене паром стубова квадратне основе, декорисаних хоризонталним испустима. Са веранде се лево улазило у канцеларију, десно у кухињу која је водила у собу, а право су била два улаза у свлачионицу површине 96 м². Из свлачионице се улазило у просторију са тушевима и тоалет. Капија је пројектована са једним улазом за кола и два бочна полукружно завршена улаза за пешаке. Стубови капије су такође били квадратне основе са хоризонталним испустима. Изнад централног улаза је био постављен натпис „Соко Београд I“ са скулптуром сокола раширених крила. Пошто друштво није успело са адаптацијом

³³⁶ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 50 - 52.

³³⁷ ИАБ, Ф37 - 53 - 1932

летњег вежбалишта, постојало је такође решење да вежба у просторијама ССКЈ на Престолонаследниковом тргу 34 (данас Теразије),³³⁸ у некадашњој палати Крсмановић, али није познато да ли се ова идеја спровела у дело. Соколана у Македонској улици је погођена и изгорела у бомбардовању 6. априла 1941. године запаљивом бомбом (слика 43),³³⁹ да би у потпуности била срушена тек 1965. године при изградњи нове зграде Политике архитектонског тима Угљеше Богуновића и Слободана Јањића.

Слика 43 - Соколска вежбаоница II београдске гимназије после бомбардовања 1941. године (колекција Милоша Јуришића)

Почетак шестојануарске диктатуре обележио је и изградњу бројних репрезентативних соколских домова у крајевима Моравске, Зетске и Вардарске бановине који су некада припадали Краљевини Србији. Међу њима значајно место заузима и Соколски дом у Урошевцу, пројекат Момира Коруновића, саграђен у периоду између 1929. и 1935. године. Његову изградњу иницирало је четничко удружење „Петар Мркоњић“ и соколско друштво. Камен темељац је био

³³⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Београд I моли за новчану помоћ, 30. 12. 1939; Соколско друштво Београд I моли код Министарства војске и морнарице да се испразни вежбаоница II мушке гимназије, 8. 2. 1940.

³³⁹ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 50 - 52.

освећен на рођендан престолонаследника Петра II, 6. септембра 1929. године. Грађевина је скромних димензија, слободне и разуђене основе која асоцира на грчки крст. Високим приземљем доминира аркадни трем са четири карактеристична здепаста стуба ниско постављених капитела. Спрат и поткровље су истурени, као и централни ризалит попут доксата, који је веома успешно комуницирао са локалним традиционалним градитељством. Утиску уклапања у архитектонско насеђе такође су доприносили коси кров и асиметрично постављени прозори.³⁴⁰ На овом пројекту Коруновић је у потпуности успео да спроведе своју теорију о естетици соколског дома у праксу, примењивајући нешто традиционалнији ликовни израз, без изражених контраста.³⁴¹

Његове визије о соколској архитектури доћиће до изражаја на више пројеката релаизованих почетком четврте деценије. Соколски дом у Лозници подигнут је 1931. године и спада међу соколане скромнијих димензија. Од 336 м² површине, вежбаоница је заузимала 200 м². Коруновић је на овом објекту применио у већој мери поједностављен речник. Употребрио је двокрилне прозоре уместо до тада често коришћених бифора, улаз је сведено обрађен што је чинило да целокупан објекат делује модерније него што је било карактеристично за Коруновића. Поред главног постојала су и три споредна улаза, а у објекту су се такође налазиле канцеларије, свлачионице и библиотека.³⁴² Купатило са тушевима је било планирано да се дозида тек 1939. године.³⁴³

У истом периоду, тачније 1928. године, Коруновић је пројектовао Спомен-дом у Обреновцу, у којем је, поред занатско-трговинске школе и просветних удружења, било смештено и соколско друштво. Изградња је завршена 1931. године и објекат је поседовао већ све елементе карактеристичне за Коруновићево стваралаштво, попут бочних степенишних кула увучених ка центру фасаде и бифора и трифора наглашених плитком фасадном пластиком. У централном корпусу прочеља смештен је медаљон са грбом Сокола. Објекат се састоји из две повезане грађевине. У првој је смештена богато декорисана соколска дворана са

³⁴⁰ Александар Кадијевић, „Градитељска делатност Момира Коруновића на Косову и Метохији (1912–1962)“, *Старине Косова и Метохије* 10 (1997), 122 - 123.

³⁴¹ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 67 - 68.

³⁴² Исто, 74.

³⁴³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Лозница моли помоћ, 1939.

полукружно завршеном позорницом и двостраном галеријом, као и канцеларије. Друга грађевина је била резервисана за учионице занатско-трговинске школе.³⁴⁴

Слика 44 - Момир Коруновић, Соколски дом у Старој Пазови, 1931. (Владана Путник)

Камен темељац Коруновићевог трећег соколског дома постављен је 5. октобра 1930. године у Старој Пазови. Дом је носио назив „Соколски дом Краља Петра I Ослободиоца“,³⁴⁵ а завршен је 1931. године и налазио се у Улици Престолонаследника Петра (слика 44). На задужници бескаматног зајма за изградњу Соколског дома у Старој Пазови се може видети да је друштво првобитно планирало да подигне далеко већи објекат у стилу академизма. Међутим, изведени објекат је био скромнијих димензија, али складан и хармоничан. Централни ризалит доминира прочељем и декорисан је плитком фасадном пластиком карактеристичном за Коруновићево стваралаштво, где се национални елементи архитектуре преплићу са експресионистичким. Објекат је поседовао вежбаоницу површине 140 м²³⁴⁶ и ходником је био спојен са Домом здравља, где су се налазила купатила.³⁴⁷ Посебно су драгоцене сачувана дрвена улазна врата са стакленим пољима украшеним кованим гвожђем са анаграмима

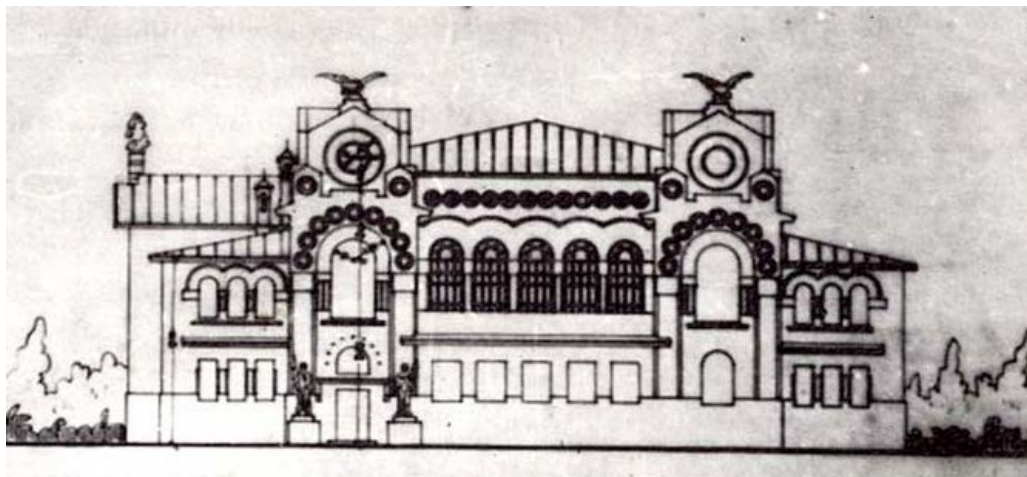
³⁴⁴ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 74 - 75.

³⁴⁵ Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*, прва књига, Нови Сад, 2001, 73.

³⁴⁶ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, Музеј науке и технике, 1996, 75.

³⁴⁷ *Соколски гласник* 36 (год. II, 1931), 3.

Сокола на латиници и ћирилицы. У ентеријеру дома се налазила и гипсана спомен-биста краља Петра I Карађорђевића, која је по завршетку Другог светског рата уклоњена, али се данас њен бронзани одливак налази испред дома.³⁴⁸

Слика 45 - Момир Коруновић, Пројекат Соколског дома у Ужицу, 1931.
(колекција Александра Кадијевића)

Један од најзначајнијих Коруновићевих соколских домова подигнут је у Ужицу. Од оснивања Соколског друштва у Ужицу 1911. године прикупљан је новац за подизање дома, који је стајао у банци на штедњи. Првобитно се вежбало у малој сали Ужичке гимназије, па је изабран плац за подизање Соколског дома у јужном делу Ужица који се звало Вашариште. Старешина друштва замолио је Момира Коруновића 1931. године да изради пројекат за дом, што је Коруновић и учинио без новчане надокнаде (слика 45).³⁴⁹ Члан управе соколског друштва Марко Поповић је као столар бесплатно израдио целокупну столарију за Соколски дом.³⁵⁰ Надзор радова вршио је начелник Соколске жупе Ужице, Јосиф Јехличка.³⁵¹ Приликом изградње добровољно је учествовао велики број грађана³⁵² како би се уштедео новац. Темељи су завршени 2. септембра 1931. године, али се

³⁴⁸ Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*, прва књига, Нови Сад, 2001, 73.

³⁴⁹ Миле Чарапић, *Соколство у ужичком крају и рашкој области 1911 – 1941*, Ужице, 2010, 229 – 230.

³⁵⁰ Музеј спорта и олимпизма, документација Јосифа Јехличке

³⁵¹ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд, 2007, 135.

³⁵² Извештај за VI редовну главну скупштину Савеза Сокола Краљевине Југославије, извештај председника грађевинско-уметничког отсека ССКЈ, Момира Коруновића (1934.), 129.

до краја године стало са радовима услед недостатака средстава. Прикупљањем прилога и подизањем хипотеке приступило се даљим радовима већ следеће године. Од 1933. године, иако дом није био завршен, у њему су се одржавале вежбе и бројне свечаности.³⁵³ Дом је званично завршен 1936. године, али је свечано отворен тек 20. јуна 1937. године.³⁵⁴ Био је то први соколски дом подигнут на територији ужичке соколске жупе. Соколи Чачка су такође помогли прикупљајући паре за подизање дома.³⁵⁵

Слика 46 - Момир Коруновић, Соколски дом у Ужицу (колекција Милоша Јуришића)

Соколски дом у Ужицу (слика 46) је био грађевина разуђене блоковске структуре, са високим соклом, монументалних размера, на површини преко 1700 м². Свака фасада је била решена и декорисана на другачији начин, док је кровна конструкција била традиционално четвороводна, коју је красило шест високих димњака. Улазни трем је у потпуности решен у духу народног градитељства, у

³⁵³ Миле Чарапић, *Соколство у ужичком крају и рашкој области 1911 – 1941*, Ужице, 2010, 229 - 242.

³⁵⁴ *Соколски гласник* 13 (год. VIII, 1937), 7.

³⁵⁵ Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка: 1910 - 1941*, Чачак, 2006, 79.

виду трема са два бетонска ступца који су носили доклат, изнад којег је био забат са скулптуром сокола раширених крила на врху. Зону првог спрата је истицао низ полукружних прозора. У централном делу је била смештена гимнастичка сала површине 350 м². Поред сале су постојале библиотека са читаоницом, сала за предавања и музичка дворана. Куле са степеништем су биле смештене са бочних страна, као што и код Коруновићевих пројеката за Соколске домове у Бијељини, Куманову и Обреновцу. Западна фасада је такође имала трем и терасе. Иако је целокупна фасада била богато декорисана, реализација је ипак била скромнија од пројекта. Као што је био случај и код пројекта за Соколски дом „Матицу“ у Београду, скулптуре које су биле предвиђене никада нису биле изведене услед константног недостатка средстава. На пројекту за Соколски дом у Ужицу биле су предвиђене скулптуре колара и копљаника да фланкирају улаз. Такође су требале да се изведу монументалне фигуре Сокола.³⁵⁶ У улазном холу се налазила спомен-биста краљу Александру I Карађорђевићу, а сматра се да је аутор овог дела био официр Драгољуб Кондић.

За време Ужичке Републике у Соколском дому је деловала културно-уметничка чета Ужичког партизанског одреда. У том периоду је биста краља Александра уклоњена.³⁵⁷ Завршетак рата дом је дочекао у девастираном стању, када се приступило његовом реновирању.³⁵⁸ Иако је објекат био под заштитом, срушен је приликом изградње пруге Београд – Бар 7. априла 1974. године.³⁵⁹

Један од Коруновићевих домова који су успешније уклопљени у локално градитељско наслеђе је Соколски дом у Прокупљу који је пројектовао 1933. године (слика 47). Изградња дома започета је следеће године. Дом се простирао на површини од близу 600 м², са великом и малом салом и неопходним свлачионицама и читаоницом. У приземљу се налазио дубок трем, преко којег се улазило у предворје, које је водило у просторије Трговачког удружења и у главну вежбаоницу површине 170 м² са позорницом. Уз вежбаоницу је постојао бифе и

³⁵⁶ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 88 - 90; Mare Janakova, „Sokolski dom u Užicu: Istorija i arhitektura“, *Novopazarски zbornik* 27, 2003, 217 - 219.

³⁵⁷ Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*, друга књига, Нови Сад, 2007, 36.

³⁵⁸ Mare Janakova, „Sokolski dom u Užicu: Istorija i arhitektura“, *Novopazarски zbornik* 27, 2003, 216.

³⁵⁹ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд, 2007, 135.

остава за справе. До свлачионица се долазило преко позорнице, што је било једно необично решење. Изнад улазног трема се налазио доклат, решења сличног као на Соколском дому у Урошевцу. Изнад трифоре доклата је било предвиђено да се изради стилизовани рељеф грба Краљевине Југославије, што ипак није изведено. Нажалост, услед скромних средстава које је друштво поседовало, објекту недостаје предвиђена полихромија, карактеристична за Коруновићев опус, као и фасадна пластика.³⁶⁰ У Соколском дому су такође била смештена културна друштва попут Народне одбране, Јадранске страже и Црвеног крста.³⁶¹

Слика 47 - Момир Коруновић, Соколски дом у Прокупљу, 1933. (колекција Милоша Јуришића)

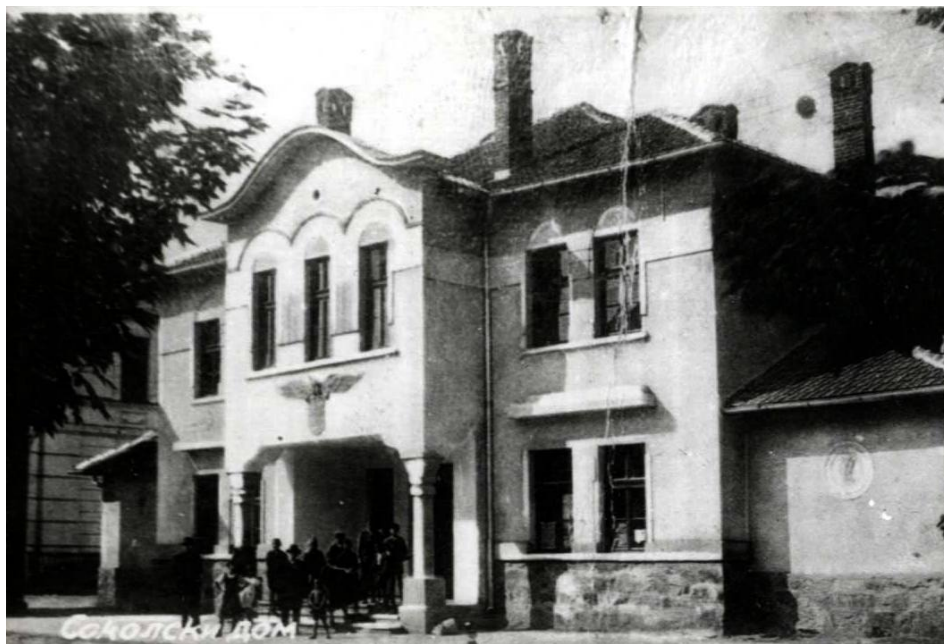
Међу Коруновићевим скромнијим пројектима је Соколски дом у Јагодини из 1935. године (слика 48). Основа грађевине је у облику слова Т, са симетричном фасадом скромне декорације. Главни улаз је решен као трем изнад којег се налази лучни тимпанон. Још једна спона са традиционалним градитељством јесу декоративне димњачке капе.³⁶² Извесни елементи који су примењени на Соколским домовима у Старој Пазови и Добоју су поновљени на овом пројекту. Објекат је завршен тек 1940. године.³⁶³ Данас је у њему смештен Завичајни музеј.

³⁶⁰ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 77.

³⁶¹ *Соколски гласник* 12 (год. VIII, 1937), 6.

³⁶² Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 87 - 88.

³⁶³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Јагодина моли новчану помоћ, 26. 6. 1940.

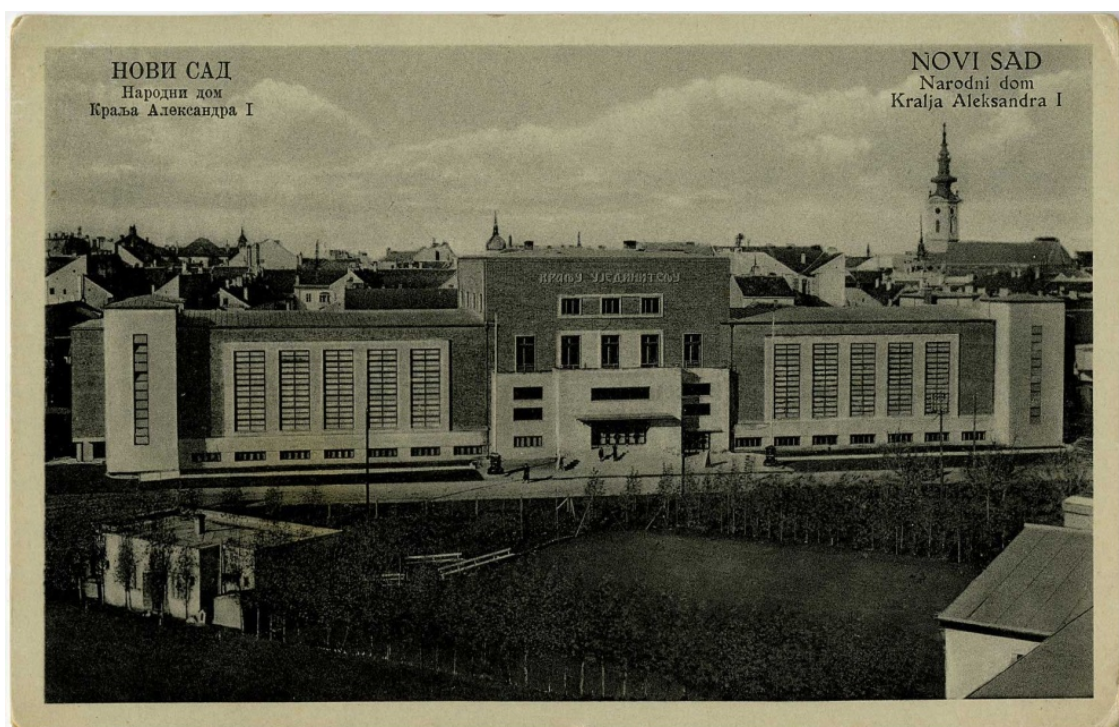
Слика 48 - Момир Коруновић, Соколски дом у Јагодини, 1935. (НБЈА)

Слика 49 - Ђорђе Табаковић, Соколски дом у Кикинди, 1932. (*Архитекта Ђорђе Табаковић (1897 - 1971)*)

Осим Момира Коруновића, који је свакако био доминантан у пројектовању за Соколе, архитекта који је оставио више значајних соколских домова у свом опусу је Ђорђе Табаковић. Југословенски Соколски дом Краља Петра I Ослободиоца у Кикинди био је први пројекат ове врсте архитекте Табаковића (слика 49). На седници Соколског друштва 1930. године је решено да се упути

молба Општини за уступање зграде Варошке гостионице ради адаптације у Соколски дом који би уједно био и спомен дом Краљу Петру.³⁶⁴ Пошто је захтев одобрен, Табаковић је извео нацрт 1931. године, а адаптација дома је завршена и свечано отварање одржано 1. децембра текуће године.³⁶⁵ У питању је дограђена двоспратна грађевина, окренута према главном градском тргу. У стилском складу са околним градитељским фондом, Соколски дом је са истуреним фронтонима и пиластрима поседовао примесе провинцијског закаснелог романтизма. На сличан начин је контекстуализован Брашованов пројекат за Соколски дом у Великом Бечкерекy. Иако то није била општеприхваћена пракса, стил соколског дома је често диктирао укус вароши у којој је подизан, а не и сензибилитет архитекте. Па ипак, фризови од таласасте опеке су изразито везани за Табаковићево стваралаштво, као и сама чињеница да је објекат решен веома функционално. Приземље је красио монументални хол и дворана површине 276 м², док су се на спрату налазиле канцеларије и помоћне просторије.³⁶⁶

Слика 50 - Ђорђе Табаковић, Соколски дом у Новом Саду, 1936. (НБС)

³⁶⁴ М. П. „Велика соколска свечаност у Кикинди“, *Политика* (5. 11. 1931.), 6.

³⁶⁵ *Соколски гласник* 2 (год. III, 1932), 8.

³⁶⁶ Владимир Митровић, *Архитекта Ђорђе Табаковић (1897 - 1971)*, Нови Сад, 2005, 102.

Други Табаковићев пројекат ове врсте је био израђен за потребе новосадског соколског друштва 1934. године (слика 50). До изградње Соколског дома друштво је користило просторије које им је Матица Српска уступила у оквиру задужбине Марије Трандафил. Године 1924. основан је Фонд за изградњу дома. Финансијска помоћ стигла је од Градске владе и Дунавске бановине. За статички прорачун је био задужен инжењер Душан Тошић, члан Соколског друштва. Извођач радова је било предузеће инжењера Данила Каћанског из Новог Сада. Камен темељац постављен је 23. августа 1934. године, а дом је завршен и свечано је отворен на дан Уједињења, 1. децембра 1936. године.³⁶⁷

Соколски дом је подигнут у армирано-бетонској конструкцији и озидан црвеном опеком, која је заједно са каменом из Јајца чинила полихромну сведену фасаду. Окренут према градском парку, дом има дужину од 180 м, а ширину 100 м. Поред централног корпуса висине 18,5 м, објекат поседује и два бочна крила висине 13,5 м.³⁶⁸ У сутререну левог крила налазиле су се мушке и женске свлачионице и купатила. Лево крило било је резервисано и за једну мању вежбаоницу од 115 м², док су у десном крилу били смештени читаоница и ресторан Манета Бубња.³⁶⁹ Приземље је поред велике дворане за вежбање од 531 м² било имало салу за луткарско позориште величине 115 м², док су на првом спрату биле сала за седнице и соколски друштвени музеј. На другом спрату су уз просторије Сокола били смештени „Истра“ и „Југословенско студентско друштво“. Изнад велике дворане налазиле су се три спаваонице од по двадесет лежајева. Такође је постојао стан за домара и котларница за централно грејање. Иза дома се налазило летње вежбалиште.³⁷⁰

Улазни хол је красио мермер и плочице различитих боја, формирајући полихромну декорацију пода и зидова (слика 51). Рељеф Краља Александра I Карађорђевића, рад вајара Станковића, је био смештен у медаљону наспрам улаза.

³⁶⁷ Аноним, „Нови Соколски дом, Спомен-дом Витешког Краља освећен је јуче у Новом Саду“, *Политика* (2. 12. 1936.), 11; *Соколски гласник* 48 (год. VII, 1936), 1.

³⁶⁸ *Соколски гласник* 41 (год. VII, 1936), 1; Владимир Митровић, *Архитекта Ђорђе Табаковић (1897 - 1971)*, Нови Сад, 2005, 105.

³⁶⁹ Валентина Брдар, *Од Париса до Брашована: архитектура јавних здања у Новом Саду између два светска рата*, Нови Сад, 2003, 87 - 88; Владимир Митровић, *Архитекта Ђорђе Табаковић (1897 - 1971)*, Нови Сад, 2005, 107.

³⁷⁰ Владимир Митровић, *Архитекта Ђорђе Табаковић (1897 - 1971)*, Нови Сад, 2005, 106 - 107.

Широко степениште визуелно отвара простор хола, а вешто постављен светларник му пружа довољно природне светлости. Дизајнирани детаљи, попут портала и улазних врата, упућују на чињеницу да је Табаковић, као и многи модернисти, тежио тотал дизајну.³⁷¹

Слика 51 - Под улазног хола Соколског дома у Новом Саду (Владана Путник)

Соколски дом је решен модернистички, што је карактеристично за стваралаштво Ђорђа Табаковића. Иако је грађевина масивна и изразито хоризонтално наглашена, тракасто застакљени вертикални прозори разбијају њену масивност и тежину. Стручна јавност је мишљења да је овај Табаковићев пројекат у извесној мери инспирисан Добровићевим пројектом за Новосадско позориште.

Дом је био опремљен најсавременијом опремом из Чехословачке.³⁷² Поред активности које су биле предвиђене да се одвијају у оквиру Соколског дома, одржавале су се повремено и манифестације везане за културу и уметност Војводине. Тако је 1. октобра 1939. године у Соколском дому била одржана Прва изложба савремене војвођанске сликарске уметности.

³⁷¹ Total Design, термин који је први дефинисао индустријски дизајнер Стјуарт Пју (Stewart Pugh) 1991. године. Термин се односи на све сегменте који прате осмишљавање неког производа. У архитектури се користи када је један архитекта пројектовао све сегменте објекта, од пројектантског дела, преко дизајна ентеријера, пројектовања намештаја итд.

³⁷² Владимир Митровић, *Архитекта Ђорђе Табаковић (1897 - 1971)*, Нови Сад, 2005, 105 - 107.

У Другом светском рату је Соколски дом заузела мађарска војска, која га је користила као Левенташки дом, за потребе предвојничке обуке. Током рације су 1942. из зграде одводили Србе и Јевреје на стрељање. За време окупације је нестао натпис на дому и рељеф са ликом Краља Александра I Карађорђевића. По завршетку рата зграду је користило Српско народно позориште све до девете деценије, када постаје Дом културе. Данас је у објекту смештено Позориште младих, гимнастичарски клуб Војводина и поново основани Савез Сокола „Војводина“. Соколски дом је под заштитом од 2002. године.³⁷³

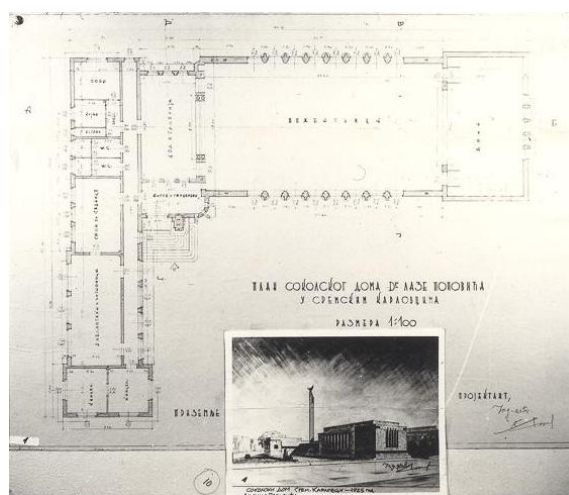

Слика 52 - Ђорђе Табаковић, Соколски дом у Сремским Карловцима, 1938.
(колекција Милоша Јуришића)

После успеха са новосадским соколским домом, Ђорђе Табаковић је ангажован да пројектује дом за соколско друштво у Сремским Карловцима (слика 52). Иако је Српски Сокол основан у Сремским Карловцима, њихово удружење је подигло свој дом тек 1938. године. Изградња је била планирана још пре Првог светског рата, али су бројни фактори утицали на одлагање реализације. Друштву је 1933. године поклоњено земљиште између Стражиловског потока, школске Поликлинике и Патријаршијског двора, али је званично прешло у њихово власништво тек 1938. године. Одлучено је да дом носи име др Лазе Поповића,

³⁷³ Владимир Митровић, *Архитекта Ђорђе Табаковић (1897 - 1971)*, Нови Сад, 2005, 107 - 108.

једног од оснивача Српског Сокола.³⁷⁴ На конкурсу 1937. године учествовао је и архитекта Светомир Лазић са изузетно маштовитим и успешним пројектом који, нажалост, није био прихваћен (слика 53). На пројекту је соколски дом био решен у Г основи из два крила, где је лево било предвиђено за вежбаоницу, са мушким и женским свлачионицама испод бине, док би у десном биле смештене административне и помоћне просторије. Лазић је такође предвидео салу за седнице, библиотеку са читаоницом, канцеларију и стан за чувара дома. Фасадом је доминирао високи торањ са скулптуром сокола на врху, који је успостављао равнотежу у односу на подужни приземни објекат и додатно истицао улаз.³⁷⁵ Целокупан пројекат је одавао утисак геометризованог позног експресионизма.

Слика 53 - Светомир Лазић, Пројекат за Соколски дом у Сремским Карловцима, 1937. (колекција Александра Кадијевића)

Дом је завршен и отворен 23. јуна 1940. године,³⁷⁶ заузимајући површину од 720 м². У питању је приземна грађевина, са спратом само изнад корпуса улазног хола, у чијем се продужетку налази сала за вежбање, која је бочно осветљена са обе стране. Главна фасада је окренута ка Патријаршијском двору. Фасада је декорисана грубо тесаним каменим блоковима у зони приземља, што даје објекту дозу рустичности, али су окулуси присутни на бочним фасадама као и

³⁷⁴ *Соколски гласник* 18 (год. VIII, 1937), 3.

³⁷⁵ Тања Дамљановић, *Чешко-српске архитектонске везе (1918-1941)*, Београд, 2004, 98 - 100.

³⁷⁶ Ж. М., „Освећење Соколског дома у Сремским Карловцима извршиће се у недељу двадесет трећег јуна“, *Политика* (21. 6. 1940.), 9; Аноним, „У Сремским Карловцима јуче је освећен соколски дом др. Лазе Поповића“, *Политика* (24. 6. 1940.), 5.

одсуство даље декорације карактеристични за Табаковићев модернизам. У улазном холу је била постављена спомен-биста Лазара Поповића, дело непознатог аутора. Током Другог светског рата биста је уништена,³⁷⁷ пошто су се у соколском дому окупљале Усташе, што није био усамљен случај. По завршетку рата, национализацијом и забраном рада соколским друштвима, дом је припао спортском клубу „Партизан“. Током последње деценије 20. века на месту летњег игралишта подигнут је занатско-пословни центар,³⁷⁸ који је онемогућио сагледавање западне фасаде Соколског дома. Крајем 20. века дом је детаљно реновиран и данас служи својој првобитној намени (слика 54).

Слика 54 - Соколски дом у Сремским Карловцима, прочеље (Владана Путник)

Истовремено са сремскокарловачком соколаном Табаковић је израдио нацрт за Соколски дом Краља Александра I Ујединитеља³⁷⁹ у Инђији. Соколско друштво у Инђији основано је 1905. године. Друштво је до Првог светског рата вежбало у Српској школи и у гостионици, док су за летње вежбалиште користили порту цркве. Године 1912. се почело са прикупљањем прилога за изградњу Соколског дома, али је рат прекинуо даљу иницијативу. Идеја о Соколском дому се поново јавила тек 1930. године. Друштво је добило плац 1933. године, а

³⁷⁷ Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*, друга књига, Нови Сад, 2007, 42 - 43.

³⁷⁸ Владимир Митровић, *Архитекта Ђорђе Табаковић (1897 - 1971)*, Нови Сад, 2005, 110 - 111.

³⁷⁹ *Sokolski glasnik* 21 (god. X, 1939), 4.

следеће године је изабран грађевински одбор.³⁸⁰ Темељи су освешени 27. септембра 1936. године.³⁸¹ Објекат је подигнут на углу две улице и решен је са приземљем и спратом. Састојао се из две целине које је спајала наглашена угаона вертикала. У бочном тракту је смештена сала за вежбање засвођена касетираном таваницом, са полукружно завршеном позорницом која је наглашена широким сегментним луком (слика 55). Уз позорницу су се налазиле свлачионице са купатилом. Објекат је такође поседовао библиотеку и читаоницу. Двориште које се налазило лево од улаза у дом је лети служило као вежбалиште, а зими је претварано у клизалиште.³⁸² Освећење Соколског дома је одржано на први дан Духова 1939. године.

Слика 55 - Ђорђе Табаковић, Соколски дом у Инђији, позорница (Владана Путник)

Почетком Другог светског рата соколски дом је престао са радом, када га је немачка војска заузела, а по завршетку рата користило га је физкултурно друштво из Инђије и Омладинска организација. Једно време је у објекту био смештен и СК

³⁸⁰ Александар Михајловић, „Соколско друштво и Соколски дом у Инђији“, *Инђијски културни канделабар* 2 (2007), 23 - 25.

³⁸¹ *Sokolski glasnik* 41 (год. VII, 1936), 3.

³⁸² Владимир Митровић, *Архитекта Ђорђе Табаковић (1897 - 1971)*, Нови Сад, 2005, 109.

Партизан.³⁸³ Године 2001. су архитекти Ружица и Миодраг Јовановић израдили пројекат адаптације некадашњег Соколског дома у Културни центар. Задржана је оригинална конструкција, таваница, али је вежбаоница преграђена, како би се формирао вестибил уместо директног улаза у њу. Балкон, који се оригинално налазио са бочне стране, је уклоњен, а данас се балкон налази наспрам позорнице. Уз излаз ка летњем вежбалишту је дозидан кафе. Културни центар је званично почео са радом 2003. године.³⁸⁴ Мермерна плоча која се оригинално налазила код улаза је после Другог светског рата скинута и искоришћена као материјал за чесму. При уклањању чесме из периода комунистичког режима са друге стране плоче откривена су имена донатора који су помогли при изградњи Соколског дома у Инђији и плоча је враћена на своје оригинално место.³⁸⁵

Иако су током треће деценије махом доминирали академизам и национални стил, први пројекат који је најавио предстојећу владавину модернизма је израђен за Соколско друштво у Шапцу (слика 56). Основани 1907. године,³⁸⁶ Соколи Шапца су од 1911. године кренули са прикупљањем средстава за подизање соколског дома,³⁸⁷ пошто су вежбали у неадекватним просторима, попут магацина Филипа Павловића и кафане „Пивара“ на Марвеном тргу.³⁸⁸ Општина је 1913. године поклонила друштву плац на Дрварској пијаци, као и део грађевинског материјала. Већ наредне године је све било припремљено, али је Први светски рат обуставио почетак изградње. По завршетку рата друштво је првобитно вежбало у старој згради у Полицијској улици, а поновна иницијатива за изграду соколског дома јавила се тек 1926. године. Инжењер Анте Гашпарац је израдио бесплатан пројекат прожет модерничким духом. Изабрана је парцела на углу улица Тиршов венац (данас Косте Абрашевића) и Милоша Обилића. Изградња дома је започета 30. јула 1930. године и већ наредне године обустављена услед недостатка средстава, па се са радовима наставило тек 1933.

³⁸³ Александар Михајловић, „Соколско друштво и Соколски дом у Инђији“, *Инђијски културни канделабар* 2 (2007), 25.

³⁸⁴ Владимир Митровић, *Архитекта Борђе Табаковић (1897 - 1971)*, Нови Сад, 2005, 109.

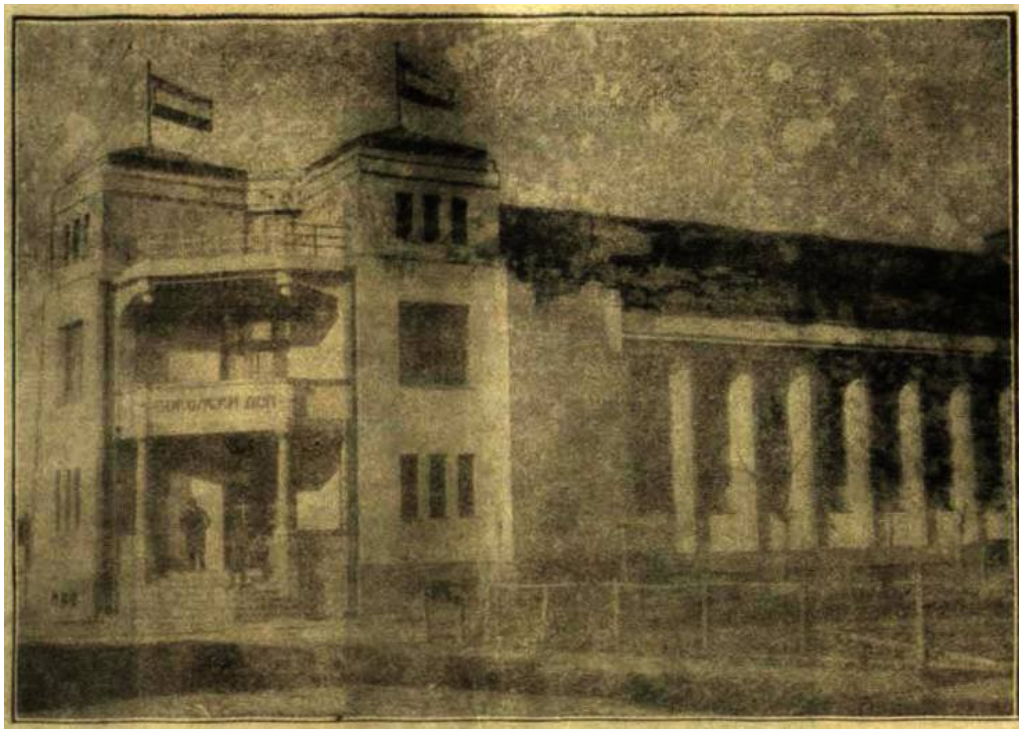
³⁸⁵ На овим информацијама захваљујем запосленима у КЦ Инђија

³⁸⁶ Аноним, „Четрдесет година живота и рада Соколског друштва - Шабац“, *Шабачки гласник* (1934), 10.

³⁸⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Соколско друштво Шабац моли новчану помоћ, 21. 1. 1939.

³⁸⁸ Аноним, „Четрдесет година живота и рада Соколског друштва - Шабац“, *Шабачки гласник* (1934), 10.

године. Соколски дом у Шапцу је свечано отворен и освећен 3. јуна 1934. године.³⁸⁹ После Другог светског рата објекат је преименован у Дом Партизана³⁹⁰ и до данас припада том спортском душтву.

Слика 56 - Анте Гашпарац, Соколски дом у Шапцу, 1934. (*Шабачки гласник*)

Први Соколски дом подигнут у Београду био је дом Соколског друштва Београд III (слика 57). Друштво се до тада окупљало у Основној школи у непосредној близини. Захваљујући општини, која им је уступила парцелу од 4 000 м² у Војвођанској улици,³⁹¹ Соколи друштва Београд III су покренули иницијативу да подигну сопствени дом. За израду пројекта ангажован је архитекта Бранислав Којић у сарадњи са Иваном Стојковићем,³⁹² инжињерком Мандил и предузетницом Аном Швејкар. Дом је свечано освећен 7. новембра 1932. године³⁹³ и то од стране православног и старокатоличког³⁹⁴ свештеника, као и

³⁸⁹ Милан Јевтић, *Настанак и развој спорта у Шапцу*, Шабац, 1986, 8 - 10; Драган С. Филиповић, *Пола века атлетике у Шапцу*, Шабац, 1981, 12.

³⁹⁰ Татјана Марковић, *Архитектонско наслеђе града Шапца*, Шабац, 1996, 65 - 66.

³⁹¹ Миличко Шошкић, „Освећење заставе Соколског друштва Београд III“, *Београдске општинске новине* (октобар-новембар 1933), 697; *Соколски гласник* 44 (год. III, 1932), 4.

³⁹² Снежана Тошева, *Бранислав Којић*, Београд, 1998, 51.

³⁹³ Аноним, „Свечано освећење новог дома Соколског друштва Београд III“, *Београдске општинске новине* (новембар 1932), 736 - 737.

рабина и имама. Једини који је одбио да присуствује био је представник Римокатоличке цркве. Соколски дом је за свечану прилику отварања био декорисан бројним државним заставама.³⁹⁵ У дому су се налазиле једна велика и две мање сале.

Слика 57 - Бранислав Којић, Соколски дом Београд III, 1932. (колекција Милоша Јуришића)

Бранислав Којић се приликом пројектовања овог Соколског дома одлучио за модерни градитељски речник. Грађевину је красио веома монументалан степеницама издигнут портал са натстрешницом коју су према пројекту требале да подупиру скулптуре Сокола у пуној величини. Међутим, уместо њих су изведена два ступца од опеке квадратне основе (слика 58). Присутност опеке на објекту не само као грађевинског материјала, већ и као ликовног средства говори о очитој тежњи архитекте да кроз њену црвену боју изрази снагу, храброст и крв Сокола. Остатак кубичне плошне форме грађевине истицали су хоризонтални

³⁹⁴ Старокатоличка црква је хришћанска верска заједница која се успротивила тврдњи о Папиној непогрешивости и примату на Првом ватиканском концилу 1870. године и одвојила од Римокатоличке цркве на конгресу у Минхену 1871. године.

³⁹⁵ *Соколски гласник* 46 (год. III, 1932), 4; Аноним, „Свечано отварање соколског дома у Београду“, *Политика* (7. 11. 1932.), 8.

тракасти низови квадратних прозорских отвора са уличне стране и низ од пет вертикалних прозора вежбаонице са дворишне стране. Сукобљени хоризонтални и вертикални тракасти низови прозора су давали динамичност форми, чинећи објекат веома вешто и занимљиво решеним.

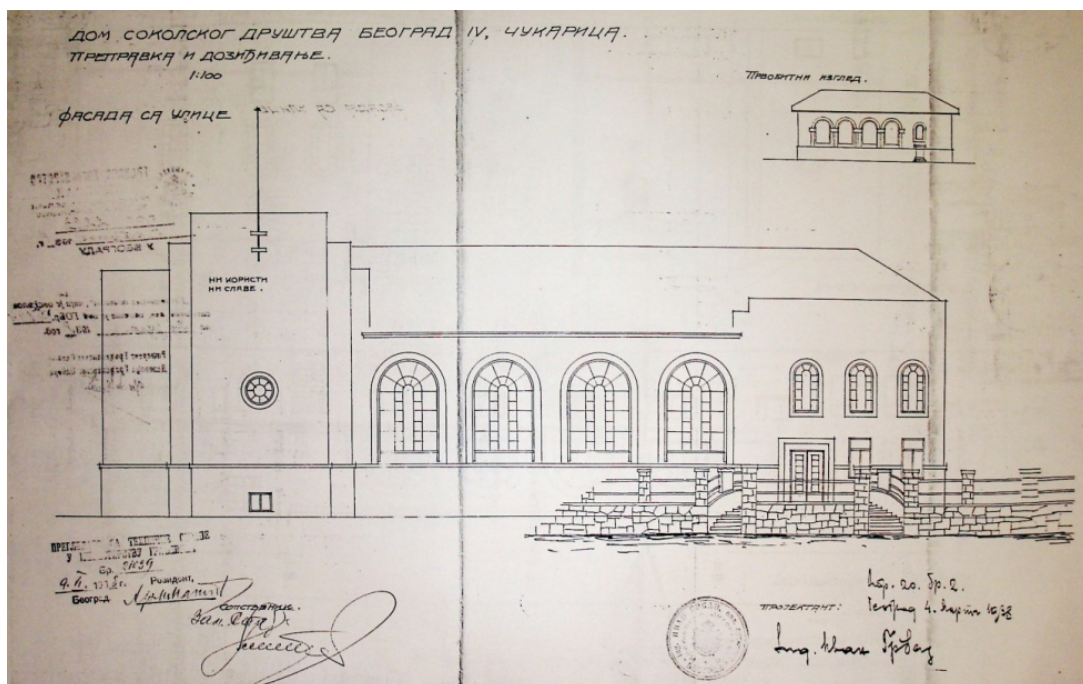
Слика 58 - Бранислав Којић, Соколски дом Београд III, главни улаз (Владана Путник)

Ходници, улазне и споредне степенице су покривени терацом. Гелендер споредних степеница је сведених модернистички правих линија, са истакнутим закривљеним почетком који прати форму проширеног првог степеника. Главни улаз представљају четворокрилна дрвена врата са по шест правоугаоних стаклених поља, што је било решење типично за модернизам. Споредна врата су такође дрвена са декоративном ромбоидном мрежом од кованог гвожђа (слика 59). Врата између малог вестибила и ходника представљају специфично остварење са посебно функционално решеним рукохватима.

Слика 59 - Бранислав Којић, Соколски дом Београд III, споредни улаз (Владана Путник)

Почетком четврте деценије је један модернистички Соколски дом и даље био некарактеристичан, јер у том тренутку модернизам још увек није био широко заступљен у соколској архитектури. У истом периоду се јавило свега неколико озбиљних модернистичких решења, као што су Соколски дом у Тузли, Шапцу и Суботици. Иако је Бранислав Којић био родоначелник фолклоризма, Соколски дом друштва Београд III није поседовао ниједан фолклористички или народни елемент, као што би могло да се очекује. Међутим, објекат лишен декорације везане за национални речник је боље осликавао соколски идентитет, као и идентитет интегралног југословенства, које је пропагирало брисање племенских разлика. Стилска универзалност је на тај начин рефлектовала тежњу југословенског друштва за јединственим идентитетом.

Слика 60 - Иван Грбац, Пројекат доградње Соколског дома Београд IV, 1938.
(ИАБ)

Соколско друштво Београд IV је основано 5. августа 1929. године.³⁹⁶ У почетку је друштво за вежбање изнајмљивало просторије локалне кафане на Чукарици. Камен темељац Соколског дома друштва Београд IV освећен је 7. августа 1932. године. Објекат је подигнут у улици Љешкој³⁹⁷ на земљишту које је донирао Митар Јовановић.³⁹⁸ Пројектант дома је био архитекта Момир Коруновић.³⁹⁹ Грађевина је била скромних димензија, подужна, са четвороводним кровом, смештена дуж обода плаца. Са уличне стране налазио се асиметрично постављен улаз изнад којег се налазио полукружно завршен прозорски отвор. Главни мотив фасаде представљао је низ од четири полукружно завршена прозора која су осветљавала вежбаоницу. Дом је отворен и свечано освећен 14. маја 1933. године.⁴⁰⁰

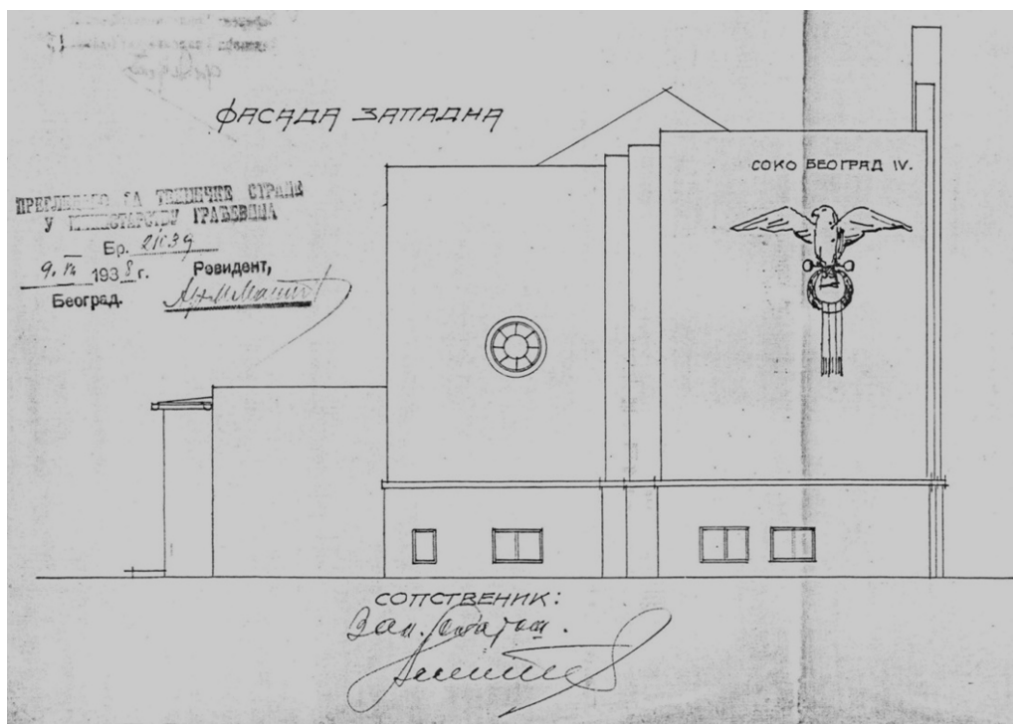
³⁹⁶ Милица Јовановић, „Жене у соколском покрету на Чукарици између два рата“, *Годишњак Факултета спорта и физичког васпитања* 13 (2005), 26.

³⁹⁷ *Соколски гласник* 33 (год. III, 1932), 3.

³⁹⁸ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд, 2007, 132.

³⁹⁹ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 122.

⁴⁰⁰ Аноним, „Освећење соколског дома на Чукарици“, *Београдске општинске новине* (мај 1933), 370.

Слика 61 - Иван Грбац, Пројекат доградње Соколског дома Београд IV, западна фасада, 1938. (ИАБ)

Пошто је грађевина била малих димензија, већ је 1936. године дошло до предлога да се дом преправи и дозида. Међутим, услед недостатка новчаних средстава, Иван Грбац је тек 1938. године израдио пројекат проширења Соколског дома (слика 60). Дозидана је позорница, мушка и женска свлачионица и једна мала дворана захваљујући помоћи Министарства физичког васпитања.⁴⁰¹ Пројекат проширења је био умерено модернистичког карактера. Дозидани западни корпус истакнут је вишесегментним пробијањем кровног венца, који додатно наглашава јарбол, испод којег је требало да стоји натпис „Ни користи, ни славе.“, што је још при оснивању Сокола изговорио Јиндрих Фигнер,⁴⁰² и који се налазио на првој соколани у Прагу. Дозидани корпус је са уличне стране имао само један окулус, док су поред првобитног прозора изнад улаза додата још два полукружно завршена прозорска отвора и још два у сутерену. До улаза су водиле полукружне двојне степенице на које се настављала модернистички сведена камена ограда. Западна фасада је вишесегментно рашчлањена на део лишен било какве

⁴⁰¹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Београд IV моли новчану помоћ, 1938.

⁴⁰² ИАБ, 20 - 13 - 932

декорације осим једног окулуса и на део ближи улици, који је красио рељеф сокола раширених крила који је држао тегове и венац. Изнад рељефа је стајао натпис „Соко Београд IV“ (слика 61). Источна фасада је у сутерену имала два правоугаона прозорска отвора, док је у приземљу поновљен низ од три полукружна прозора, а на спрату је био пар окулуса вешто уклопљен у целину. На источној страни дворишне фасаде је био смештен излаз на летње вежбалиште. Дворишна страна је била мање репрезентативна, али је махом понављала ритам прозорских отвора са уличне стране Соколског дома (слика 62).

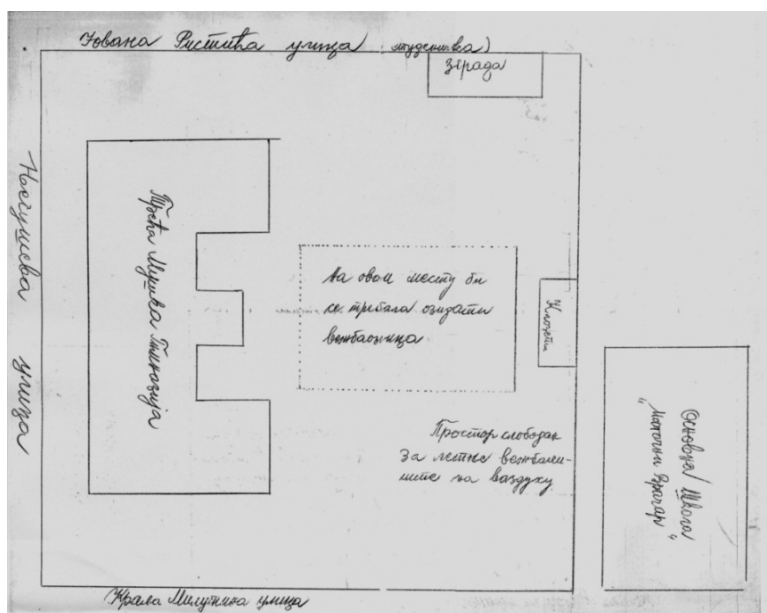

Слика 62 - Летње вежбалиште Соколског дома Београд IV (Музеј спорта и олимпизма)

По завршетку Другог светског рата, зграда је 1946. године прешла у власништво културно-уметничког друштва „Стеван Бракус“.⁴⁰³ Није познато у којој мери је пројекат реализован, али се према садашњем стању објекта може закључити да су пропорције и распоред прозорских отвора нешто другачије изведени. Објекат данас не поседује јарбол и окулус на западној страни pročеља, као ни пројектом предвиђене натписе. На западној фасади се уместо рељефа сокола и натписа налази прозор. На источној фасади су изостављени окулуси. Уместо предвиђене камене оградe изведена је бетонска, али у потпуности према

⁴⁰³ Димитрије Павловић, „Подизање соколских домова на селу“, *Соколски гласник* 11 (год. III, 1932), 3.

нацрту. На основу овог поређења може се закључити да је изведени објекат далеко скромнији и мање репрезентативан од пројекта.

Слика 63 - Ситуациони план подизања соколске вежбаонице у дворишту III мушке гимназије, 1934. (АЈ, Фонд МФВ)

Остала београдска соколска друштва нису успела да подигну своје домове. Општина града Београда је дала у закуп на двадесет и пет година Соколском друштву Београд II имање на углу Вишњићеве улице и Краљевог трга, почевши од 1931. године, како би друштво подигло себи соколану. Уследио је договор да се на том плацу подигне женска гимназија, а да се у њеном склопу сагради гимнастичка сала, која би уједно служила као соколана,⁴⁰⁴ али до реализације плана није дошло. Слична ситуација се одиграла са Соколским друштвом Београд VII. Иако је друштво имало своје просторије у Крунској 5, 1934. године је апеловало Министарству просвете да им дозволе да се удруже са III мушком гимназијом, која тада није имала салу за гимнастику, и да подигну објекат на простору иза зграде гимназије (слика 63).⁴⁰⁵ Још је 1926. године донет закон о грађењу школа,⁴⁰⁶ где је изградња гимнастичке сале или соколане била обавезна,

⁴⁰⁴ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Соколско друштво Београд II – Писмо Министру просвете, 24. 11. 1932.

⁴⁰⁵ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Соколско друштво Београд VII – Писмо Министру просвете, 31. 10. 1934.

⁴⁰⁶ Аноним, „Нова соколана у Београду“, *Соко Душана Силног* 2 (год. II, 1926), 56.

тако да се замисао соколског друштва и гимназије уклапала у правне оквире. Нажалост, ни тај пројекат се никада није реализовао. Соколско друштво Земун „Матица“ подигло је 1933. године сопствени Народни дом.⁴⁰⁷ Објекат је срушен 1974. године, а налазио се на месту данашње Хале Пинки.

Почетком 1939. године јавила се иницијатива да Савез Сокола Краљевине Југославије подигне свој дом који би се налазио у улици Мајке Јевросиме 9 и 11.⁴⁰⁸ До тада се седиште ССКЈ налазило у згради на Теразијама 34, односно у палати Крсмановић.⁴⁰⁹ Постојали су предлози да такозвани „Савезни дом“ не зида, већ да се откупи Соколски дом Матица и да се ту смести ССКЈ. На истој седници је постављено питање приоритета и да би можда значајније било подићи више соколских домова на селима. Заменик старешине Савеза, Миливоје Смиљанић, изјавио је да Савезни дом не би требао бити репрезентативна зграда већ простор за рад и смештај извесних предузећа која би финансијски потпомагала Савез.⁴¹⁰

Табаковићеве идеје о модернистичким соколским домовима одјекнуле су и у другим војвођанским градовима. Соколско друштво Рума се определило за радикално функционалистички пројекат Милоша Коваржа⁴¹¹ инспирисан индустријском архитектуром (слика 64). Камен темељац дома је освећен у мају 1939. године,⁴¹² а свечано отварање Соколског дома у Руми, који је понео назив Витешког Краља Александра I Ујединитеља, обавило се 26. новембра 1939. године.⁴¹³

⁴⁰⁷ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд, 2007, 133.

⁴⁰⁸ Anonim, „Savez S.K.J. podiže svoj dom“, *Sokolski glasnik* 9 (god. X, 3. 3. 1939.), 5.

⁴⁰⁹ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд, 2007, 129; Извештај за V редовну главну скупштину Савеза Сокола Краљевине Југославије, извештај председника грађевинско-уметничког отсека ССКЈ, Момира Коруновића (12. 5. 1935.), 180.

⁴¹⁰ Anonim, „O Saveznom domu i zidanju domova na selima“, *Sokolski glasnik* 17 (god. X, 28. 4. 1939.), 2.

⁴¹¹ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд, 2007, 157.

⁴¹² *Sokolski glasnik* 21 (god. X, 26. 5. 1939.), 4.

⁴¹³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Позивница на свечано освећење и отварање Соколског дома у Руми; Anonim, „Osvećenje Sokolskog doma u Rumi“, *Sokolski glasnik* 47-48 (god. X, 28. 11. 1939.), 9.

Слика 64 - Милош Коварж, Соколски дом у Руми, 1939. (колекција Милоша Јуришића)

Соколско друштво у Суботици је иницирало изградњу дома 1920. године, међутим тек је после десет година дошло и до његове реализације. Првобитни идејни пројекат за дом извело је Градско грађевинско одељење 1924. године. Тек када је решено да Соколски дом добије назив „Југословенски народни дом Краља Александра I“ 1930. године, инжењер Коста Петровић је у сарадњи са архитектом Фрањом Де Негријем и Васом Стефановићем урадио дораде и измене на оригиналном пројекту (слике 65 и 66). Прва фаза градње дома започета је 22. септембра 1931. године и трајала је до 22. октобра 1932. године, када су изведени темељи, сутерен, и вежбалиште са летњом позорницом, која се налазила са јужне стране грађевине.⁴¹⁴ По завршетку прве етапе дошло је до застоја све до 1935. године када се наставило са изградњом како би се објекат завршио до Порајинског слета. Међутим, радови нису били у потпуности готови, па се после

⁴¹⁴ *Соколски гласник* 16 (год. VI, 1935), 4; Gabor Demeter, Gordana Prčić-Vujnović, Anka Bratuleanu i Ana Marija Biro, *Razvoj urbanizma i arhitekture u periodu od 1918. do 1941. godine u Temišvaru, Segedinu i Subotici - regionalni identitet pod uticajem moderne*, Subotica, 2008, 384.

паузе од скоро годину дана наставило са реализацијом. Трећа фаза градње обухватала је период од 1. октобра до 14. децембра 1936. године. Током 1937. године се радило на опремању ентеријера. Пета фаза изградње трајала је током маја и јуна 1938. године и финални радови су изведени током 1939. године.⁴¹⁵ Објекат је подигнут у центру града уз железничку станицу, у оквиру парка Краља Петра, на месту некадашње Рогине баре.⁴¹⁶ Пројектован је тако да „ће доиста бити Југославенски, народни и Соколски“, како је написано у извештају о раду Соколског друштва Суботица за 1930. годину.⁴¹⁷ Шта је то заправо значило? Три фактора су морала бити задовољена, да се грађевина својом архитектуром уклопи у југословенску визуелну културу, да буде народног карактера, са народним садржајем, и да служи Соколском друштву као дом.

Слика 65 - Коста Петровић, Фрања Де Негри и Васа Стефановић, Југословенски народни дом Краља Александра I у Суботици, 1939. (колекција Владане Путник)

У првој фази пројектовања преовлађивао је национални стил, али се касније његова декоративност прочистила. На реализованом објекту доминира умерени модернизам, са примесама националног стила у виду полукружно завршених аркада које су обухватале прозоре свих спратова. Верткализам

⁴¹⁵ Gabor Demeter, Gordana Prčić-Vujnović, Anka Bratuleanu i Ana Marija Biro, *Razvoj urbanizma i arhitekture u periodu od 1918. do 1941. godine u Temišvaru, Segedinu i Subotici - regionalni identitet pod uticajem moderne*, Subotica, 2008, 380 - 382.

⁴¹⁶ Исто, 384.

⁴¹⁷ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 2288 – 2153, *Izveštaj o radu Sokolskog društva Subotica za godinu 1930*. Subotica, 1930, 44 – 45.

прозорских отвора је успостављао равнотежу са наглашено хоризонталним корпусом грађевине, што је додатно истицало монументално прочеље. На фасади је присутна полихромија, коју чине црвена опека и бели вештачки камен коришћен за прозорске оквире. Црвена боја на фасади је ликовни елемент који се може наћи на бројним соколским домовима свих стилова, симболишући снагу, храброст и словенску крв Сокола.

Ентеријер је једноставно али квалитетно обрађен. Стубови и зидови репрезентативних просторија су били обложени вештачким каменом, док је под био у терацу, односно паркету у салама за вежбање. Боје које су преовлађивале су махом биле комбинација црно-беле и бордо-беле. На пројекту ентеријера је у вестибилу био предвиђен зидни рељеф са снажним атлетским фигурама, као и скулптуре спортиста у склопу степеништа,⁴¹⁸ што није изведено.

Слика 66 - Коста Петровић, Фрања Де Негри и Васа Стефановић, Југословенски народни дом Краља Александра I у Суботици, 1939. (колекција Милоша Јуришића)

У Југословенском народном дому су, поред соколског друштва, били смештени основна школа и градска библиотека. У централном делу приземља

⁴¹⁸ Gabor Demeter, Gordana Prčić-Vujnović, Anka Bratuleanu i Ana Marija Biro, *Razvoj urbanizma i arhitekture u periodu od 1918. do 1941. godine u Temišvaru, Segedinu i Subotici - regionalni identitet pod uticajem moderne*, Subotica, 2008, 388.

налазила се вежбаоница, која је уједно служила и као позоришна сала са капацитетом од 580 места. Поред ње су биле смештене помоћне просторије. На спрату се налазило позориште које је водило Соколско друштво. У левом крилу су биле смештене четири учионице и градска библиотека са читаоницом. У десном крилу се налазила дворана за приредбе са капацитетом од 400 места. Сутерен је био резервисан за пливалиште, веслачку дворану, спаваонице гостујућих чланова Сокола и за стан послужитеља. Управников стан се налазио на горњем међуспрату, док је његова канцеларија била на првом спрату, као и сала за борилачке вештине.⁴¹⁹ Поред ових просторија дом је поседовао и сале за мачевање и стреличарство, а зими је било постављано и клизалиште. Целокупна организација простора је била веома функционално решена.

Слика 67 - Коста Петровић, Фрања Де Негри и Васа Стефановић, Југословенски народни дом Краља Александра I у Суботици, 1939. (Миомир Милић)

Објекат је финансирала градска општина, која је по завршетку радова предала соколском друштву Суботица дом на коришћење у периоду до 1983. године.⁴²⁰ Улазни хол су красили мурали Саве Рајковића, који је радио и плакате за потребе соколских слетова. Мурали су први пут прекречени за време окупације, када се у дом уселила мађарска фашистичка омладинска организација „Левенте“,

⁴¹⁹ Gabor Demeter, Gordana Prčić-Vujnović, Anka Bratuleanu i Ana Marija Biro, *Razvoj urbanizma i arhitekture u periodu od 1918. do 1941. godine u Temišvaru, Segedinu i Subotici - regionalni identitet pod uticajem moderne*, Subotica, 2008, 384.

⁴²⁰ Kosta Petrović, „Sokolski i narodni domovi“, *Sokolski glasnik* 2 (god. X, 13. 1. 1939.), 2.

преименујући га у Дом мађарске снаге и културе. По завршетку Другог светског рата, мурали су прекречени у још два наврата, 1955. године и током седме деценије. Током 1942. године је у објекат усељен биоскоп, који је био у функцији све до последње деценије 20. века, када је у велику салу смештено позориште КРГТ, док је остатак просторија задржао спортско-угоститељски садржај (слика 67).⁴²¹

Пошто су истакнути значајнији соколски домови који су подигнути на територији данашње Србије, од важности је изнети податке и о домовима и соколанама бројних друштава и чета који не спадају у најистакнутије објекте соколске архитектуре, што свакако не имплицира да није неопходно анализирати њихове архитектонске вредности, као и друштвену улогу коју су имали током међуратног периода. Анализа и преглед што већег броја соколана може допринети сагледавању шире слике о утицају и значају Соколског покрета на свакодневни и културни живот житеља читаве Краљевине Југославије.

Соколско друштво у Аранђеловцу је основано 1923. године и покренуло је 1925. године иницијативу за подизање соколског дома када је основан и фонд за ту сврху.⁴²² Соколски дом Краља Александра I у Аранђеловцу је подигнут 1932. године. Министарство просвете је поклонило земљиште друштву и донирало суму од 5 000 динара,⁴²³ а општина Аранђеловац је финансијски потпомогла пројекат, пошто је било предвиђено да вежбаоницу користи и гимназија.⁴²⁴ Освећење темеља извршено је 2. августа 1931. године, када је и узидана повеља, што је током четврте деценије постала пракса при изградњи већине соколских домована. Планове и прорачун је израдило Грађевинско одељење Банске управе у Новом Саду.⁴²⁵ Дом је служио ученицима релне гимназије за часове физичког васпитања, као и за одржавање бројних приредби. Услед недостатка материјалних средстава

⁴²¹ Gabor Demeter, Gordana Prčić-Vujnović, Anka Bratuleanu i Ana Marija Biro, *Razvoj urbanizma i arhitekture u periodu od 1918. do 1941. godine u Temišvaru, Segedinu i Subotici - regionalni identitet pod uticajem moderne*, Subotica, 2008, 386.

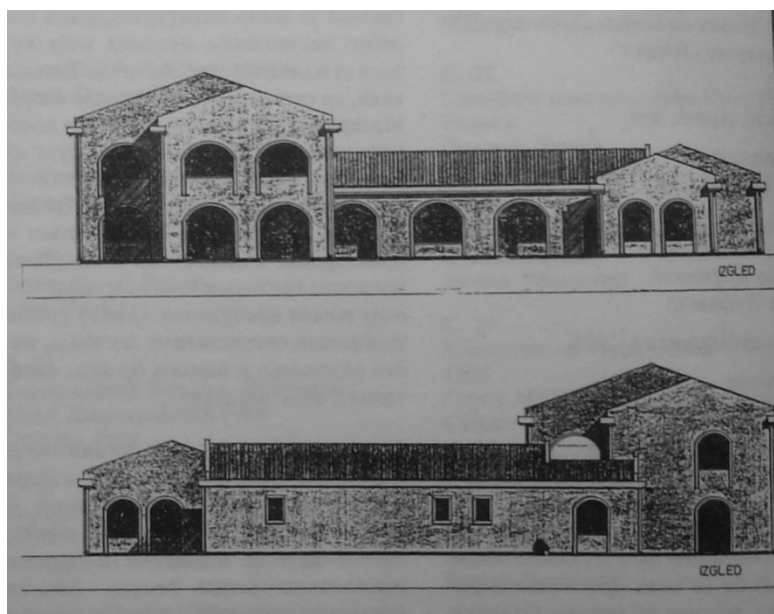
⁴²² АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва Аранђеловац Министру просвете, 19. 1. 1925.

⁴²³ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 566 – 875, Решење о исплати 5 000 динара Соколском друштву Аранђеловац, 23. 1. 1932.

⁴²⁴ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 2289 – 2154, Писмо Соколског друштва Аранђеловац Министру просвете, 19. 10. 1931.

⁴²⁵ *Соколски гласник* 34 (год. II, 1931), 2 - 3.

финални радови нису били завршени до 1936. године, попут оградe за галерију у сали за вежбање, купатила, степеништа и сутерен. До 1939. године Соколско друштво је дошло до помисли на продају Дома како би се намирио дуг стечен још током изградње. Министарство физичког васпитања је отуд решило да помогне друштву како не би били приморани да продају дом.⁴²⁶ Међутим, ситуација се поновила 1940. године и Министарство није било у могућности да покрије дугове Соколског друштва Аранђеловац.⁴²⁷ Соколски дом је реконструисан и адаптиран 1985. године у Центар културе младих у Аранђеловцу. Пројекат реконструкције је извео архитектонски тим Петар Арсић и Душанка Игњатовић (слика 69).⁴²⁸

Слика 68 - Петар Арсић и Душанка Игњатовић, Соколски дом у Аранђеловцу, пројекат реконструкције, 1985. (*12. Салон архитектуре*)

Велики број соколских домова је припадао групацији позног провинцијалног академизма. Међу њима је и Соколски дом у Лесковцу из 1931. године (слика 69). Фасада дома је решена еkleктички, комбинацијом неокласицистичких и необарконих елемената, али је лишена наметљивих мотива.⁴²⁹ Строгу симетрију приземне грађевине су додатно наглашавали

⁴²⁶ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Решење на 5000 динара – Соколско друштво Аранђеловац

⁴²⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво Алибунар моли новчану помоћ 1940.

⁴²⁸ *12. Салон архитектуре*, Београд, 1986.

⁴²⁹ Александар Кадијевић, Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац, 1996, 48.

истурени бочни ризалити и централни улаз наглашен декоративним забатом. Пошто се налазио наспрам уређеног парка, Соколски дом је добио на визуелном значају у урбаној констелацији међуратног Лесковца. Срушен је приликом бомбардовања 1944. године.⁴³⁰

Слика 69 - Соколски дом у Лесковцу, 1931. (колекција Милоша Јуришића)

Соколско друштво у Туприји је до изградње соколског дома вежбало у сали гимназије.⁴³¹ Затим је друштво вежбало у сали фабрике шећера, пошто је старешина био уједно и власник фабрике. Зидане Соколског дома је започето 1926. године, а аутор пројекта је био инжењер Иван Торнаго (слика 70). Дом је завршен и отворен 1937. године.⁴³² Објекат је стилски припадао модернизованој верзији академизма, која је била широко заступљена током четврте деценије. Прочељем доминира лучно завршен портал у висини од два спрата, што са бочним прозорима одаје утисак тријумфалног лука. Иако постоје елементи који се везују за архитектуру академизма, целокупна форма је далеко прочишћенија и

⁴³⁰ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд, 2007, 134.

⁴³¹ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Poročilo o delovanju in stanju sokolskih društev žup: Kragujevac, Zaječar, Niš in Skoplje, 1921.

⁴³² Аноним, „Соколски дом најлепша зграда у Туприји“, *Политика* (4. 4. 1941.), 15.

сведена на знаковни ниво препознавања класичних постулата. Соколско друштво Ћуприја добило је свој дом назад 2001. године.⁴³³

Слика 70 - Иван Торнаго, Соколски дом у Ћуприји, 1937. (колекција Милоша Јуришића)

Поред типичних решења, забележени су и атипични пројекти за соколске домове, чија је оригиналност пре свега била последица образовања и утицаја које је попримио изабрани пројектант. Први Соколски дом у Рудом саграђен је по завршетку Првог светског рата и био је веома скромних димензија. Године 1936. срушен је како би се на његовом месту подигао већи и адекватнији објекат. За пројектанта изабран је Марко Спахић, мештанин који је студирао архитектуру у Прагу. На објекту се јасно може уочити утицај чешке архитектуре. Повучен од регулационе линије улице, објекат је смештен у централном делу простране парцеле. Коришћени материјали су били опека, бетон и дрво. За кровни покривач изабран је фалцовани цреп. Низ полукружних прозора декорисан је рустичном обрадом буњасто-тесаног локалног камена кречњака. Нови Соколски дом

⁴³³ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд, 2007, 139.

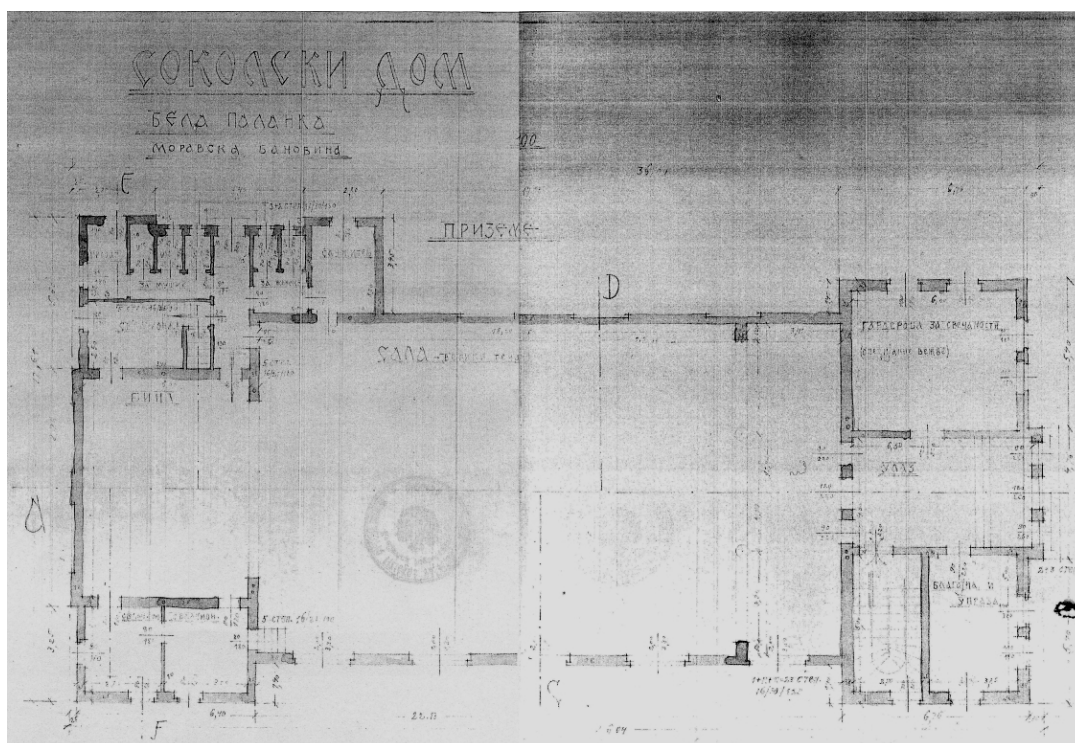
подигнут је у року од две године. У оквиру дома налазила су се два стана. Ентеријер сале за вежбање делимично је осликао у фреско техници тузлански сликар Фрањо Ледер. Изнад позорнице је насликана представа династија Немањића и Карађорђевића, што представља типичан вид повезивања и указивања на традицију и историјски континуитет монарха Карађорђевића. Бочно од позорнице су приказани Соко у униформи и четник. Из непознатих разлога фреско-композицију је завршио сликар Дикин. Дом је свечано освећен 1938. године и по отварању на његовој сцени су се изводиле бројне представе, као и игранке и изложбе.⁴³⁴

Соколско друштво у Прибоју је до изградње сопственог дома лети вежбало у дворишту Основне школе, на простору испред данашње Скупштине општине и на игралишту фудбалског клуба „Лим“. Почетком 1934. године Управа друштва покренула је иницијативу да се подигне Соколски дом. Општински суд поклонио је друштву земљиште и потом се кренуло са прикупљањем прилога. Изградња дома започета је у јуну исте године. Прва фаза реализације текла је брзо, да би се већ следеће године стагнирало услед недостатка новчаних средстава за завршетак радова на објекту. До 1937. године Соколски дом у Прибоју је био у функцији, када су у његовим просторијама почеле да се изводе вежбе. Управа друштва је током овог периода упућивала молбе ССКЈ за финансијску помоћ како би се дом у потпуности завршио и осветио. Године 1938. ССКЈ је послао позајмицу друштву, што је било довољно да се озбиљније настави са радовима. Дом је поседовао салу за вежбање површине 162 м² са позорницом, која је пројектована без стубова и галерије, затим фоаје за музику и гардеробу, читаоницу и канцеларијске просторије.

Иако је објекат до почетка Другог светског рата остао званично незавршен, његов значај за културни живот Прибоја је био завидан. Поставши центар друштвених догађања, у њему су се организовале све забаве, игранке, позоришне представе и предавања. Отварањем Соколског дома у Прибоју образовање и култура су пронашли своје место деловања и ширења. По завршетку Другог

⁴³⁴ Миле Чарапић, *Соколство у ужичком крају и рашкој области 1911 – 1941*, Ужице, 2010, 249 - 252.

светског рата објекат је и даље вршио функцију дома културе, све до 1959. године, када је срушен ради подизања новог објекта.⁴³⁵

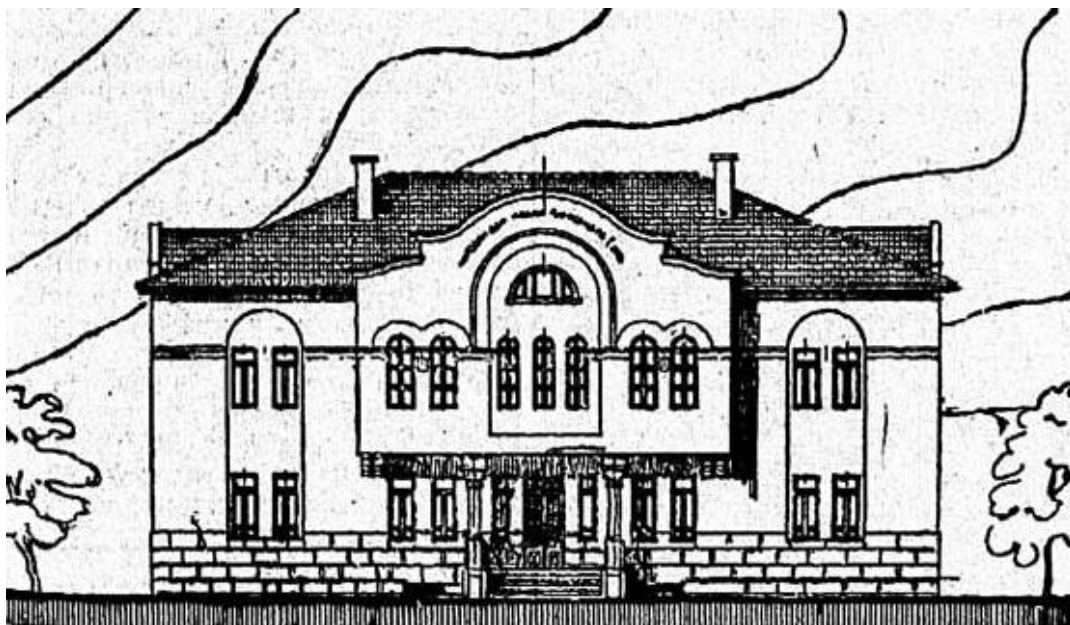
Слика 71 - Тома П. Живановић, Пројекат Соколског дома у Белој Паланци, основа приземља, 1938. (АЈ, Фонд МФВ)

Током друге половине четврте деценије већина пројеката соколских домова изведена је у складу са постулатима модерне архитектуре, било да су у питању решења скромнијег провинцијалног духа или комбинована са ар деко и националним стилем. Радови на изградњи Соколског дома Блаженопочившег Витешког Краља Александра I Ујединитеља у Белој Паланци започети су 1938. године у некадашњој улици Краља Милана Ослободиоца.⁴³⁶ Пројекат је израдио инжењер Тома П. Живановић у стилу модернизма. Центални ризалит прочеља је био знатно виши, са великим стакленим површинама и окулусима у највишој зони. У приземљу су биле смештене гардероба, благајна, велика сала за вежбање, бина, свлачионица, тоалети и соба за домара (слика 71). На спрату се налазила

⁴³⁵ Миле Чарапић, *Соколство у ужичком крају и рашкој области 1911 – 1941*, Ужице, 2010, 246 – 249.

⁴³⁶ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Грађевинска дозвола за подизање Соколског дома у Белој Паланци 1938.

једна сала за одржавање течајева, свлачионица и галерија. Степенице су биле од вештачког камена, а улазни хол је био поплочан терацом.⁴³⁷

Слика 72 - Соколски дом у Косовској Митровици, скица, 1939. (*Политика*)

Иако је национални стил био далеко мање заступљен током четврте деценије, постојали су неки запажени примери. Соколски дом Витешког Краља Александра Ујединитеља у Косовској Митровици подигнут је између 1936. и 1939. године (слика 72).⁴³⁸ Објекат је пројектован по узору на балканску варошку архитектуру, са елементима моравског типа куће, што се добро уклапао у оријентално градитељско наслеђе. Оваква интерпретација националног стила у највећој мери је везана управо за Коруновићева решења соколских домова.

Многи соколски домови нису служили искључиво за потребе Сокола, већ су пројектовани тако да служе као мултифункционални објекти намењени потребама грађана. Тако је соколско друштво у Бујановцу 1937. године започело са подизањем соколског дома. До 1939. године, услед недостатка материјалних средстава, дом није био завршен. Поред вежбаонице са бином, дом је поседовао свлачионице, купатила, канцеларије и просторије које су служиле за

⁴³⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Технички опис за нову зграду Соколски дом Блаженопочившег Витешког Краља Александра I Ујединитеља у Белој Паланци 1938.

⁴³⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Косовска Митровица моли новчану помоћ, 19. 10. 1939.

изнајмљивање ради покривања трошкова подизања дома. Купатила су првобитно била предвиђена да служе за јавну сврху и била су уступљена Хигијенском заводу.⁴³⁹ Оваква замисао се проширила, те је 1940. године било планирано да Соколски дом уједно буде и Дом здравља, као и Народно купатило.⁴⁴⁰

Соколски дом у Ариљу подигнут је у периоду између 1937. године, када је крајем септембра постављен камен темељац,⁴⁴¹ и 1939. године. До тада је Соколско друштво вежбало у учионицама Основне школе и лети на ариљском стадиону. Године 1934. започето је прикупљање новчаних средстава за подизање Соколског дома. Друштво је решило да, попут многих, у оквиру Петрове петолетнице доврши изградњу дома. За разлику од многих, Соколско друштво у Ариљу тражило је 1937. године директно од ССКЈ пројекат дома. До краја године објекат је подведен под кров.⁴⁴² Соколски дом у Ариљу био је предвиђен да делом буде и јавно купатило.⁴⁴³ Данас се у том објекту налази градска библиотека.

Соколско друштво Ђала је кренуло са подизањем свог дома 1927. године,⁴⁴⁴ а завршило га 1937. године, када је дом и освећен, 25. јула.⁴⁴⁵ У оквиру Соколског дома биле су смештене библиотека и читаоница. Међутим, нису постојали услови да се одмах дозида и купатило, па је друштво решило да накнадно то учини и ископа бунар у оквиру комплекса дома.⁴⁴⁶

Соколско друштво у Трстенику планирало је да у оквиру Петрове Петолетнице подигне соколски дом који би посветило Краљу Петру II. Друштво је за ту сврху добило државни плац⁴⁴⁷ и 1937. године кренуло са подизањем соколског дома. Камен темељац освећен је 19. јуна 1938. године. Занимљив је податак да је друштво наредне године, по избијању Другог светског рата, из

⁴³⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Тражење помоћи од 50 000 динара за довршење Соколског дома у Бујановцу, 14. 3. 1939.

⁴⁴⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво жупа Скопље Бујановац моли новчану помоћ у износу од 40 000 динара, 13. 8. 1940.

⁴⁴¹ *Соколски гласник* 32 (год. VIII, 1937), 3.

⁴⁴² Миле Чарапић, *Соколство у ужичком крају и рашкој области 1911 – 1941*, Ужице, 2010, 252 – 254.

⁴⁴³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво Ариље моли новчану помоћ 1937.

⁴⁴⁴ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Молба соколског друштва у Ђали за новчану припомоћ за подизање Дома соколског друштва у Ђали, 18. 3. 1928.

⁴⁴⁵ *Соколски гласник* 24 (год. VIII, 1937), 3.

⁴⁴⁶ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Ђала моли новчану помоћ, 13. 6. 1939.Ф

⁴⁴⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Соколско друштво Трстеник моли новчану помоћ, 3. 1. 1940.

страха од потенцијалног напада из ваздуха, тражило одобрење да се испод соколског дома направи склониште.⁴⁴⁸

Соколски дом у Грачаници из 1940. године, подигнут у националном стилу, са истуреним бочним ризалитима, четвороводним кровом, није био намењен искључиво за соколско друштво, већ је служио и за остале друштвене организације.⁴⁴⁹ С друге стране, познато је да је Соколски дом у Качанику, пошто се налазио у центру варошице, такође служио као јавно купатило два пута недељно.⁴⁵⁰

Слика 73 - Петар Коларов, Соколски дом у Бору, 1935. (Народна библиотека Бор)

Изградња Соколског дома у Бору започета је 1931. године, а завршена је 1935. године (слика 73). Пројектант дома био је Петар Коларов, који је уједно био и велики добротвор Соколског друштва у Бору. Објекат је срушен 1967. године и на његовом месту подигнута је Робна кућа.⁴⁵¹

На Ртњу је 1934. године основан фонд за подизање Соколског дома. Иако је дом званично био завршен 1. децембра 1934. године, освећење је померено за 19. мај 1935. године због смрти Краља Александра. Највећи донатори за изградњу

⁴⁴⁸ Исто.

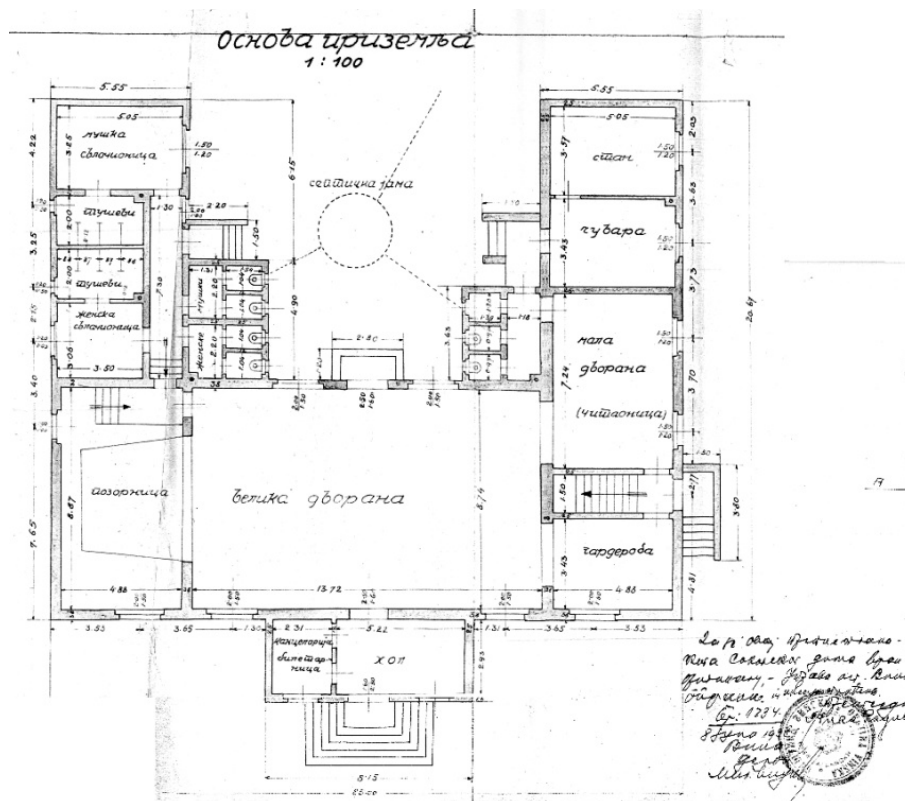
⁴⁴⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Грачаница моли новчану помоћ, 27. 1. 1941.

⁴⁵⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Качаник моли новчану помоћ, 18. 10. 1938.

⁴⁵¹ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд, 2007, 144.

дома су биле породице Хеман и Минх.⁴⁵² Објекат је поседовао дворану са бином и галеријом, собу за седнице, бифе и малу дворану за предавања.⁴⁵³

Соколски дом у Качанику смештен је у централној зони места. Спада у мање домове, површине око 250 m². Освећење камена темељца извршено је на рођендан краља Петра II, 6. септембра 1938. године. По њему је дом и добио име. На освећењу је спроведена пракса узивања повеље у темеље дома.⁴⁵⁴

Слика 74 - Пројекат Соколског дома у Вини, основа приземља, 1937. (АЈ, Фонд МФВ)

Соколско друштво у Вини је 1937. године добило грађевинску дозволу за подизање дома. Објекат је постављен у један угао плаца троугаоне површине. Основа дома је била у облику ћириличног слова П (слика 74). У приземљу се из хола са билетарницом улазило у велику дворану са позорницом, одакле се ишло у

⁴⁵² Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд, 2007, 144.

⁴⁵³ *Соколски гласник* 24 (год. VI, 1935), 3.

⁴⁵⁴ V. M. A, „Osvećenje kamena temeljca Sokolskog doma“, *Sokolski glasnik* 35-36 (год. IX, 4. 10. 1938.), 6.

гардеробу, свлачионице и малу дворану, која је уједно служила и као читаоница. Засебан улаз је постојао за чуварев стан. Соколски дом је завршен 1939. године,⁴⁵⁵ а после Другог светског рата је и проширен.

Иницијатива за подизање Соколског дома у Вучитрну је покренута 1929. године. Како би прикупило новац за изградњу дома, друштво је организовало продају опеке.⁴⁵⁶ Соколски дом у Вучитрну је завршен и свечано освећен 3. септембра 1939. године.⁴⁵⁷

У оквиру рудника у подножју планине Тресибаба подигнут је крајем четврте деценије рударско-соколски дом. Соколско друштво Тресибаба-рудник основано је 1933. године. Дом је свечано освећен 24. септембра 1939. године.⁴⁵⁸

Соколско друштво „Војвода Степа“ почело је да гради свој дом посвећен Краљу Александру I Ујединитељу 1936. године. Објекат је био једноставне форме, са полукружним прозорима и окулусима, грађен од опеке са четвороводним кровом.⁴⁵⁹

Иако је највећи проценат соколских друштава тежио да подигне сопствени дом, били су чести случајеви куповине и адаптације објекта. Соколско друштво Батајница купило је зграду за потребе Соколског дома 1936. године уз које је добило земљиште од општине Батајница 1935. године.⁴⁶⁰ Друштво је адаптирало приземну подужну грађевину и нагласило јој намену кроз натпис „Дом Соколског друштва Батајница“ са рељефом сокола који држи тегове (слика 75). Натпис је постављен на централном пољу прочеља декорисаном лезенама испред којег је подигнут споменик погинулим батајничким добровољцима у Првом светском рату. На постаменту се налазила скулптура сокола погођеног стрелом, рад вајара

⁴⁵⁵ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Пројекат Соколског дома у Вини, 1937.

⁴⁵⁶ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Допис Одбора за подизање Соколског дома у Вучитрну (Косово), 10. 2. 1929.

⁴⁵⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Соколско друштво у Вучитрну моли новчану помоћ, 13. 6. 1939.

⁴⁵⁸ Аноним, „Освећење рударско-соколског дома Тресибаба“, *Sokolski glasnik* 42 (god. X, 1939.), 5.

⁴⁵⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Соколско друштво Војвода Степа, жупа Петровград, моли новчану помоћ, 27. 5. 1938.

⁴⁶⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво Батајница моли помоћ за надоградњу Соколског дома 1936.

Дејана Бешлина из 1934. године. Споменик је у Другом светском рату срушен, али су делови сачувани, тако да је враћен у првобитно стање.⁴⁶¹

Слика 75 - Соколски дом у Батајници (Владана Путник)

Поред соколских друштава која су подизала своје домове, изванредан број соколских чета успео је да добије „крив над главом“. Соколска чета из Вучковице је купила земљиште 1937. године за подизање дома Блаженопочившем Витешком Краљу Александру I Ујединитељу.⁴⁶² Референт за чете, Сава Дабишиновић је израдио 1938. године две варијанте пројекта за дом.⁴⁶³ Први пројекат је израђен у потпуности по узору на моравски тип куће (слика 76), са улазом преко трема, али је изабрана нешто модернија друга верзија моравске куће (слика 77). Поновљена је већина архитектонских елемената карактеристичних за народно градитељство, попут декоративних димњачких капа, четвороводног крова, али су они били укомбиновани са модерним речником, попут окулуса изнад прозора у приземљу и сведеним улазним вратима и прозорима. Основа дома је била у облику слова Т. Из

⁴⁶¹ Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*, прва књига, Нови Сад, 2001, 85 - 86.

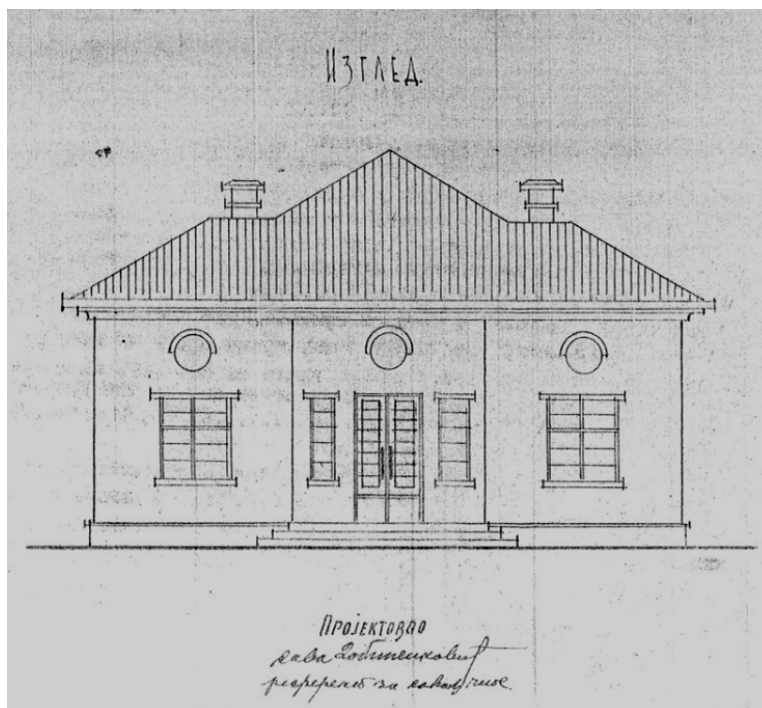
⁴⁶² АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Уговор закључен између Мијаиловића Вељков Станоја и представника Сеоске Соколске чете у Вучковици, 1. 1. 1937.

⁴⁶³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, План Соколско-просветног дома Блаженопочившег Краља Александра I Ујединитеља у Вучковици, 1938.

вестибила су бочно биле смештене канцеларије, гардероба и читаоница, док се право улазило у салу.

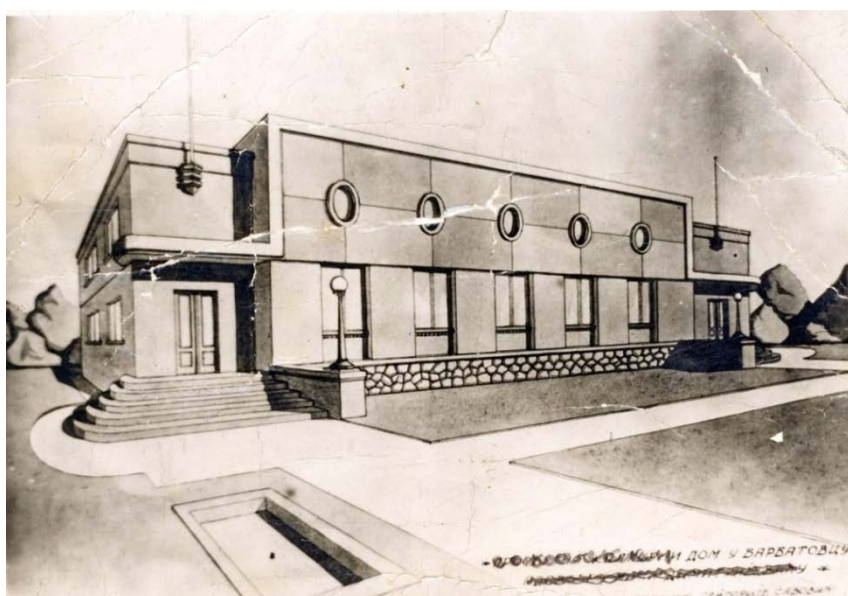

Слика 76 - Сава Дабишиновић, Пројекат Соколског дома у Вучковици, прва варијанта, 1938. (АЈ, Фонд МФВ)

Слика 77 - Сава Дабишиновић, Пројекат Соколског дома у Вучковици, друга варијанта, 1938. (АЈ, Фонд МФВ)

Соколска чета Томиславци у оквиру друштва Бачка Топола подигла је 1936. године Народни дом Принца Томислава. У оквиру објекта је била смештена соколана са бином и галеријом, затим купатило, библиотека и канцеларије.⁴⁶⁴ Соколска чета Барбатовца је 1938. године подигла сопствени дом у стилу ар декоа на поклоњеном земљишту од у главном донираног грађевинског материјала (слика 78). Осим вежбаонице, соколски дом је поседовао и библиотеку са читаоницом, просторије за пољопривредни и здравствени отсек.⁴⁶⁵ Соколска чета у Тешици је заједно са Хигијенским заводом у Нишу крајем четврте деценије подигла дом који је уједно био и народно купатило.⁴⁶⁶

Слика 78 - Нацрт Соколског дома у Барбатовцу, 1938. (колекција Милоша Јуришића)

Соколска чета у Лозовику подигла је 1939. године заједно са Позоришним певачким друштвом „Напредак“ Спомен дом Блаженопочившем Витешком Краљу Александру I Ујединитељу и изгинулим ратницима у минулим ратовима.⁴⁶⁷ Ово је први пут да се ова два концепта страдања обједињују и заједно

⁴⁶⁴ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Писмо Соколске чете Томиславци Министарству за физичко васпитање народа, 21. 5. 1936.

⁴⁶⁵ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18а – 49, Соколска чета Барбатовца моли новчану помоћ, 6. 6. 1938.

⁴⁶⁶ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Министарство шума и рудника доставља молбу Соколске чете Тешица – Алексинац којом моли грађу да поступи по уредби о подизању домова, 14. 4. 1938.

⁴⁶⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18а – 49, Молба соколске чете „Лозовик“ која моли новчану помоћ, 27. 10. 1939.

меморијализују, што показује који су приоритети сећања били присутни у овом крају.

Соколска чета у Вишевцу, родном месту Карађорђа, је решило да 1938. године подигне Соколско-народни дом у коме су планиране да се сместе и друге културне и здравствене установе, попут здравствене и земљорадничке задруге, породилишта, јавног купатила, стрељачког и певачког друштва. Земљиште на коме је дом подигнут је поклонио Драгослав Стојановић.⁴⁶⁸ Поред ових, забележено је да су свој дом подигле соколске чете у Голубинцима,⁴⁶⁹ Манђелосу⁴⁷⁰ и Трбушанима.⁴⁷¹

Иако је број изграђених соколских домова у Србији завидан, постојао је велики број соколских друштава која никада нису успела да подигну сопствени дом. Соколско друштво у Белој цркви је првобитно вежбало у дворани Бригадне зграде, а затим у гимнастичкој дворани Државне реалне гимназије.⁴⁷² Пожешко Соколско друштво користило је све до 1933. године просторије касарне и гимназије. Иницијатива за подизање соколског дома јавила се први пут на годишњој скупштини 1932. године. На крају је прихваћено да се закупи сала Милије Јовановића, која је коришћена као биоскоп.⁴⁷³

У скромне соколске долове који не могу а да се ипак не спомену су соколски дом у Змајеву (1924), Сремској Митровици (1928), Кочанима (1931),⁴⁷⁴ Салашу код Ниша (1932),⁴⁷⁵ Баћевцу (1933), Сјеници (1933),⁴⁷⁶ Кањижи (1934),⁴⁷⁷

⁴⁶⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Соколска чета Вишевац моли новчану помоћ, 25. 5. 1938.

⁴⁶⁹ Соколска чета у Голубинцима је подигла кредит како би саградила дом 1938. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18а – 49, Молба за новчану помоћ за доградњу Соколског дома у Голубинцима, 24. 3. 1938.

⁴⁷⁰ Соколска чета Манђелос код Сремске Митровице добила је велику помоћ српске православне цркве од 10 000 динара и земљишта на којем ће подићи дом; Anonim, „Један нови sokolski dom“, *Sokolski glasnik* 11 (год. X, 17. 3. 1939.), 2.

⁴⁷¹ Соколска чета у Трбушанима почела је да гради соколски дом 1939. године; Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка: 1910 - 1941*, Чачак : Народни музеј, 2006, 105.

⁴⁷² АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво „Јупитер“ Бела Црква моли новчану помоћ 1937.

⁴⁷³ Миле Чарапић, *Соколство у ужичком крају и рашкој области 1911 – 1941*, Ужице, 2010, 245 - 246.

⁴⁷⁴ *Соколски гласник* 6 (год. II, 1931), 4.

⁴⁷⁵ Освећење темеља Соколског дома у Салашу код Ниша обављено је 25. септембра 1932. године; *Соколски гласник* 40 (год. III, 1932), 4.

⁴⁷⁶ Соколски дом у Сјеници је почео да се гради 1933. године и данас се у њему налази биоскоп; *Соколски гласник* 25 (год. IV, 1933), 6.

Петроварадину (1934),⁴⁷⁸ Футогу (1936),⁴⁷⁹ Прибоју на Лиму (1936),⁴⁸⁰ Добровољачком селу (1936),⁴⁸¹ Владичином Хану (1936),⁴⁸² Ђевђелији (1936),⁴⁸³ Дебелици (1937),⁴⁸⁴ Новом Кнежевцу (1937),⁴⁸⁵ Гњилану (1937),⁴⁸⁶ Његошеву (1938), Параћину (1938),⁴⁸⁷ Куршумлији (1939),⁴⁸⁸ Прешеви (1939),⁴⁸⁹ Блацу (1940),⁴⁹⁰ Ђаковици (1940),⁴⁹¹ Ваљеви,⁴⁹² Ердевику,⁴⁹³ Горњем Милановцу,⁴⁹⁴ Грделици, Тителу и Призрену.

Услед недостатка новчаних средстава или избијања Другог светског рата извршен број соколских домова је остао незавршен. Соколско друштво у Новој

⁴⁷⁷ Соколски дом у Кањижи подигнут је у тадашњој Улици Штросмајеровој. Свечано је отворен 20. јануара, а освећен тек 20. маја 1934. године. *Соколски гласник* 7 (год. V, 1934), 7; *Соколски гласник* 24 (год. V, 1934), 7.

⁴⁷⁸ Соколско друштво у Петроварадину је 1925. године добило бесплатно земљиште од општине за подизање соколског дома.⁴⁷⁸ Дом је освећен 9. септембра 1934. године; *Соколски гласник* 32 (год. V, 1934), 5; Аноним, „Значајни соколски дани у Петроварадину“, *Соколски гласник* 38 (год. V, 1934), 1.

⁴⁷⁹ *Соколски гласник* 25 (год. VII, 1936), 4.

⁴⁸⁰ Соколски дом у Прибоју на Лиму је међу првим подигнутим соколским домовима на Санцаку; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Решење на 10 000 динара Соколском друштву Прибој, 25. 7. 1939.

⁴⁸¹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Соколска чета са колоније Добровољачко село моли новчану помоћ за подизање свог дома, 1937.

⁴⁸² АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Соколско друштво Владичин Хан моли новчану помоћ, 12. 4. 1937.

⁴⁸³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Молба, 20. 4. 1936.

⁴⁸⁴ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Писмо Општине дебеличке Претседнику краљевске владе са фотографијом дома у прилогу, 1937.

⁴⁸⁵ Соколски дом у Новом Кнежевцу је освећен 20. јуна 1937. године; *Соколски гласник* 13 (год. VIII, 1937), 8.

⁴⁸⁶ Соколски дом Блаженопочившег Краља Александра I Ујединитеља у Гњилану започет је да се гради 1935. године, а завршен је и отворен 21. јануара 1937. године; Аноним, „У Гњилану је подигнут нов Соколски дом“, *Политика* (22. 1. 1937.), 12.

⁴⁸⁷ Градња Соколског дома у Параћину започета је 1928. године. Дом је завршен тек десетак година касније, услед недостатка материјалних средстава; Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд: Мирослав, 2007, 143; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Параћин моли новчану помоћ, 119. 9. 1938.

⁴⁸⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Молба Соколског друштва Куршумлија за новчану помоћ, 30. 9. 1939.

⁴⁸⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Прешево моли новчану помоћ, 27.5. 1939.

⁴⁹⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Блаце моли новчану помоћ, 7. 6. 1938; 7. 2. 1941.

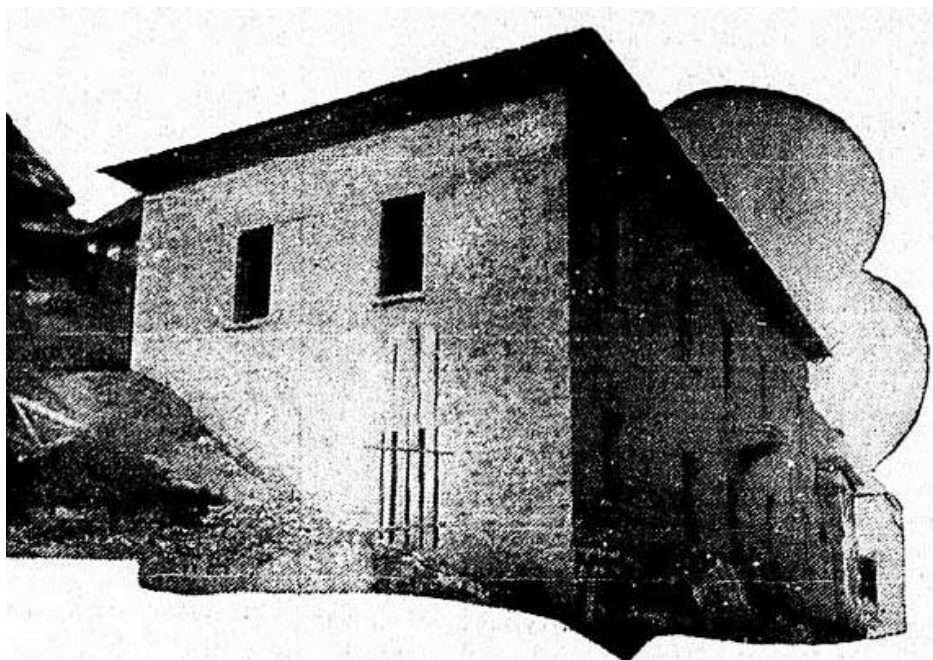
⁴⁹¹ Соколски дом у Ђаковици започет је да се гради око 1938. године и до 1940. године сви груби радови били су завршени; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Ђаковица моли новчану помоћ, 22. 11. 1940.

⁴⁹² АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Соколско друштво Ваљево моли новчану помоћ, 27. 10. 1939.

⁴⁹³ Соколско друштво Ердевик осветило је камен темењак свог дома 20. септембра 1936. године у које је узидана повеља. Соколски дом је подигнут у оквиру месног парка, поред основне школе; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Ердевик моли новчану помоћ, 22. 2. 1938; *Соколски гласник* 38 (год. VII, 1936), 3.

⁴⁹⁴ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Молба, 26. 2. 1937.

Вароши основано је 1924. године. Парцела за Соколски спомен-дом Краља Александра у Новој Вароши (слика 79) је купљена још 1928. године,⁴⁹⁵ али се због материјалних проблема чекало на почетак изградње пет година. Радови су започети у јуну 1933. године, а темељи су постављени и освећени 2. августа те године.⁴⁹⁶ Било је планирано да дом буде завршен и свечано освећен 1. децембра 1938. године, међутим услед недостатка средстава то се није догодило.⁴⁹⁷

Слика 79 - Соколски дом у Новој Вароши, 1936. (*Политика*)

Пројекат за Соколски дом у Шимановцима израђен је 1936. године (слика 80) и објекат је почео да се гради 1940. године на уском плацу између порте и жандармеријске станице, али је рат спречио завршетак радова.⁴⁹⁸ Соколана у Новим Карловцима је такође започета да се гради 1940. године, али никада није завршена.⁴⁹⁹ Нацрт за Соколски дом у Великом Градишту је израђен 1939. године. Пројекат грађевине је претежно модерног речника, али са академским

⁴⁹⁵ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва у Новој Вароши Министру просвете, 20. 2. 1928.

⁴⁹⁶ Аноним, „Соколски дом у Новој Вароши“, *Политика* (26. 4. 1936.), 19.

⁴⁹⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Нова Варош – Молба за новчану помоћ, 1938.

⁴⁹⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Ситуациони план имања Државног Ерара Краљевине Југославије за изградњу Соколског Дома соколског друштва у Шимановцима, 31. 3. 1936.

⁴⁹⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Соколска чета Нови Карловци моли новчану помоћ, 17. 12. 1940.

елементима, попут колонаде стубова. Друштво је купило плац за дом 1940. године,⁵⁰⁰ али није познато да ли је пројекат изведен.

Слика 80 - Ситуациони план за изградњу Соколског дома у Шимановцима, 1936.
(АЈ, Фонд МФВ)

Међу соколским домовима у Србији који су остали незавршени или не постоје подаци да су икада вршили своју функцију су и соколски дом у Шиду,⁵⁰¹ Босилеграду,⁵⁰² Брусу,⁵⁰³ Књажевцу,⁵⁰⁴ Куцури,⁵⁰⁵ Врању,⁵⁰⁶ Приштини,⁵⁰⁷

⁵⁰⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Соколско друштво Велико Градиште моли новчану помоћ, 16. 7. 1940.

⁵⁰¹ Соколско друштво у Шиду покренуло је иницијативу да подигне Соколски дом „Краља Петра I Великога Ослободиоца“ 1926. године, када је и добило новчану помоћ од Министарства просвете, АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва Шид Министарству просвете, 29. 6. 1926; АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 566 – 875, Одлука о помоћи Соколском друштву у Шиду за подизање Соколског дома, 21. 6. 1926.

⁵⁰² Подизање Соколског дома у Босилеграду започето је 1938. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Бора Христић, бивши народни посланик моли новчану помоћ за Соколско друштво Босилград, 14. 5. 1938.

⁵⁰³ Соколско друштво у Брусу покренуло је иницијативу за подизањем Културно-просветног дома 1935. године. До тада је друштво вежбало у школској згради коју је подигла Женска Подружина; АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 566 – 875, Одлука о исплати 5 000 динара Соколском друштву у Брусу, 20. 8. 1935; АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 2289 – 2154, Писмо Соколског друштва Брус Министарству просвете, 27. 8. 1931.

⁵⁰⁴ Књажевачко соколско друштво кренуло је са подизањем соколане 1926. године; АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва у Књажевцу Министарству просвете, 24. 3. 1926.

Алексинцу,⁵⁰⁸ Алибунару,⁵⁰⁹ Подујеву,⁵¹⁰ Богатићу,⁵¹¹ Банатском Карловцу, Избеници, Јелашници, Малчи, Карађорђеву, Селачки, Станишинцима и Шашинцима.

Слика 81 - Летње вежбалиште на Кошутњаку (колекција Милоша Јуришића)

Поред соколских домова важно је поменути и неколико стадиона и летњих вежбалишта пројектованих за потребе соколских слетова. Њихов значај лежи пре свега у популаризацији покрета, затим и у развоју спортске архитектуре што је у ширем контексту утицало на модернизацију соколана управо као спортских објеката.

⁵⁰⁵ Соколски дом у Куцури започет је да се гради 1939. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Молба Соколског друштва Куцура за новчану помоћ, 24. 10. 1939.

⁵⁰⁶ Соколско друштво у Врању почело је са зидањем дома Краља Петра II 1939. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Молба соколског друштва Врање за новчану помоћ, 15. 6. 1939.

⁵⁰⁷ Соколско друштво у Приштини купило је 1940. године плац за подизање сопственог дома; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Приштина моли новчану помоћ, 19. 10. 1939.

⁵⁰⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво Алексинац – Нацрт плана за изградњу Соколског дома на одобрење

⁵⁰⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво Алибунар моли новчану помоћ

⁵¹⁰ Соколски дом у Подујеву почео је да се гради 1940. године на општинском плацу. Било је планирано да дом носи назив „Петољетка Његовог Величанства Краља Петра II“; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Молба Соколског друштва Подујево које моли новчану помоћ, 1940.

⁵¹¹ Соколско друштво у Богатићу је основано 1935. године. У почетку су Соколи вежбали у школској учионици, да би се већ следеће године јавила иницијатива за подизање Соколског дома – Споменика Краљу Александру; АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво Богатић моли новчану помоћ, 2. 9. 1936.

Најпознатије летње вежбалиште у Београду налазило се на Кошутњаку (слика 81). Министарство пољопривреде и вода је одобрило кредит 1926. године од 150 000 динара за уређење стадиона на Кошутњаку, који је био заједички простор за вежбање свих соколских и спортских друштава.⁵¹² Стадион је такође имао уређену атлетску стазу.⁵¹³ Соколско друштво Београд I је редовно приређивало своје јавне вежбе на овом стадиону.⁵¹⁴

Слика 82 - Момир Коруновић, Соколски стадион у Београду, 1930. (колекција Милоша Јуришића)

Момир Коруновић је за Свесоколски слет у Београду 1930. године израдио пројекат за привремени Соколски стадион на земљишту Техничког факултета (слике 82 и 83). Димензије стадиона су не само за тадашњу београдску средину биле монументалне – за конструкцију је искоришћено 5 100 м³ дрвне грађе, што је овај објекат у том тренутку чинило највећом дрвеном конструкцијом у Централној Европи. Целокупна конструкција трибина лежала је на бетонским стопама. Прорачун трибина израдио је архитекта Предраг Зрнић, који је и надзирао радове заједно са активним соколским инжењером Радивојем

⁵¹² *Соколски гласник* 7 (год. VIII, 1926), 84.

⁵¹³ Група аутора, *Педесет година БФС*, Београд, 1973, 182.

⁵¹⁴ ИАБ, СК „Соко“, Општа архива, 1919 - 1937.

Радуловићем,⁵¹⁵ а пробно оптерећење извршила су три пука војске. Вежбалиште је било површине 12 600 m², док је гледалиште могло да прими 45 000 посетилаца и 3 500 вежбача. Из Улице Краља Александра се налазио посебан улаз за краљевску породицу, чланове Владе и дипломатски кор, који је водио директно до њихових свечаних ложа. Публика је могла ући на четири репрезентативне капије, декорисане у народном духу, док су Соколи имали три одвојена улаза, која су водила у свлачионице испод трибина, а од њих на терен.⁵¹⁶ У оквиру гледалишта пројектован је и Музички павиљон за оркестар.⁵¹⁷ Оркестар и начелник су били озвучени и звук се преносио на четири звучника марке „Филипс“ (Phillips).⁵¹⁸

Слика 83 - Момир Коруновић, Соколски стадион у Београду, 1930. (колекција Милоша Јуришића)

По завршетку слета стадион је размонтиран, а већ је наредне године урађен први пројекат новог стадиона за свесоколски слет који је планиран да се одржи у Београду 1935. године (слика 84). Локација која је том приликом изабрана је била у непосредној близини пиваре Ђорђа Вајферта. Било је планирано да стадион

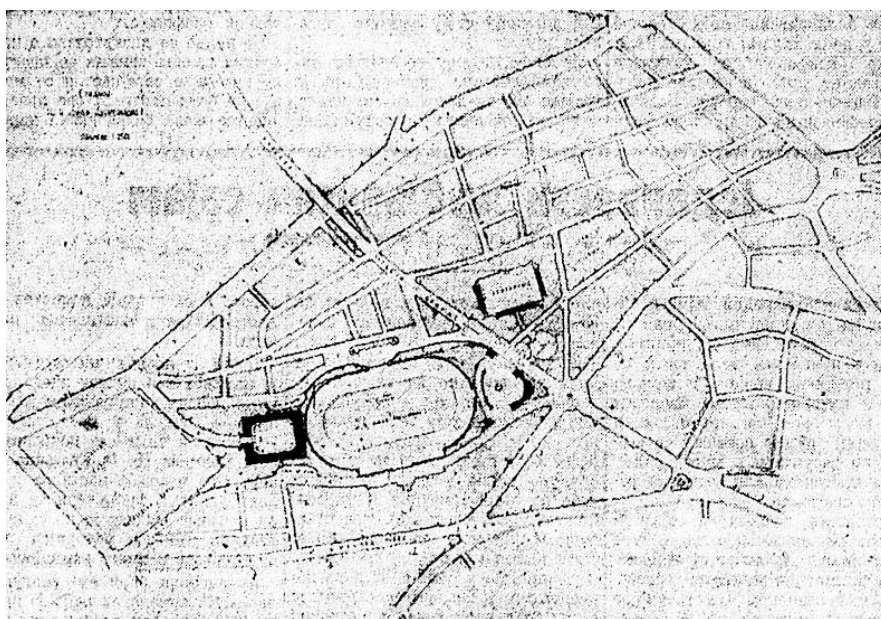
⁵¹⁵ Александар Кадјевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 70 - 71.

⁵¹⁶ Аноним, „Завршавање слетишта за Свесоколски слет“, *Политика* (18. 4. 1930.), 7.

⁵¹⁷ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 423; *Време* (јануар 1930.)

⁵¹⁸ Аноним, „Четири звучника на слетишту који ће преносити говоре и музику“, *Политика* (1. 6. 1930.), 10.

прими 6 500 вежбача, чиме би био други по величини у Европи, одмах после стадиона Страховски у Прагу. У непосредној близини је било предвиђено да се подигне један мањи стадион капацитета за 2 000 важбача.⁵¹⁹ Овај пројекат, међутим, никада није реализован и кроз пар година је изабрана друга локација за потребе слета.

Слика 84 - Ситуациони план соколског стадиона Краља Александра I, 1931.

(Политика)

Локација Доњег града Калемегдана је дуги низ година била атрактивна за Соколе и за подизање адекватног спортског објекта. Писмо једног Сокола објављено у Соколском гласнику из 1919. године сведочи о томе: „И верујте да ми је једна од тешких и радосних замисли, да онај део старог београдског града, баш на ушћу Саве у Дунав, буде једно соколско вежбалиште и да на томе месту, где је толико текло крви, буде једном песме смеха, игре и снаге, веселог и новог живота нашег. Но не само то, место је толико подесно, да би се на обронке горњег града дала лепо саградити седишта, која би у полукругу обухватила вежбалиште. Као што видите мени је пред очима један соколски стадијон, што би се ту имало да подигне, у облику дугуљаста круга, отворен према обали Саве и Дунава, ослоњен на горњи град, са огромним дугим редовима седишта, са базеном за пливање, са

⁵¹⁹ Аноним, „Соколски стадион Краља Александра I“, *Политика* (21. 5. 1931.), 6.

тркалиштем [...] све зидано каменом и мрамором, белим, тврдим, непорозним. [...] и ја видим тај соколски храм остварен и свршен...“⁵²⁰

Соколски стадион у Београду је био планиран да се изгради до маја 1935. године. Свесоколски слет је требао бити одржан у Београду 1936. године. Водила се полемика око изградње сталног Соколског стадиона. Иницијативу за овај подухват је покренуо 1934. године инжењер Коста Петровић, који је урадио и елаборат за стадион. На седници Извршног одбора ССКЈ 1937. године прихваћен је Петровићев предлог изградње, како би Београд добио стадион за Свесоколски слет 1941. године.⁵²¹ Планиране локације за подизање читавог комплекса, попут данашњих Олимпијских селâ, су биле Калемегдан, Ушће или Велико Ратно острво.⁵²² Уз стадион је требало да се уреди Југословенски народни парк (који се у другом наврату наводи као Соколски парк) са Високом школом за телесно васпитање. Цео комплекс је био предвиђен да врши функцију државног института. Југословенски народни парк је требао да представља врхунац споменичког обележавања величине и славе покојног Краља Александра. Стадион је требао да прими 20 000 спортиста и 60 000 гледалаца. Коста Петровић је такође био аутор приручника „Грађевине за телесно вежбање“,⁵²³ што је поред Коруновићевих ставова, веома утицало на изградњу бројних соколских домова.

Временом се та идеја преточила у подизање Олимпијског стадиона и пратећих објеката. Овакви планови су померили изградњу комплекса за 1940. годину и то због пунолетства краља Петра II наредне године.⁵²⁴ Уместо инжењера Петровића за изградњу стадиона ангажован је 1938. године немачки архитекта професор Универзитета у Берлину Вернер Марх.⁵²⁵ Марх је ангажован као најугледнији ауторитет за спортске грађевине⁵²⁶ да пројектује Олимпијски

⁵²⁰ *Соколски гласник* 1 (год. I, 1919.), 36 - 37.

⁵²¹ Б. Ј, „И Соколи хоће да подижу свој стадион у Доњем Граду“, *Политика* (13. 1. 1938.), 13.

⁵²² *Соколски гласник* 3 (год. VIII, 1937), 1; Аноним, „Где у Београду треба да се подигне Народни парк са стадионом?“, *Соколски гласник* 7 (год. VIII, 1937), 1.

⁵²³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 15 – 42, Соколски стадион у Београду

⁵²⁴ Исто.

⁵²⁵ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 15 – 42, Planung: Stadion und sportanlagen für Belgrad, 1938.

⁵²⁶ Марх је у Немачкој радио у Министарству спорта на предмету *Наука о грађењу спортских игралишта*, а као професор исти предмет је предавао и на Државној академији за физичко васпитање у Берлину; Иван Р. Марковић, „Два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду“, *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 41 (2013), 122.

комплекс са стадионом и израдом плана детаљне регулације Београдске тврђаве (слика 85). При обиласку потенцијалних локација за подизање стадиона, Марх се одлучио за Доњи Калемегдан, услед његовог веома погодног положаја. Овог пута је био предвиђен капацитет гледалаца од 30 до 40 000. Поред стадиона је било предвиђено и подизање Академије за физичко васпитање.⁵²⁷ На изложби „Ново немачко градитељство“, која је одржана на Старом сајмишту 1938. године, приказан је и Мархов пројекат реконструкције Београдске тврђаве са изградњом Олимпијског комплекса. Увођење Вернера Марха као страног архитекте на југословенску архитектонску сцену изазвало је оштру реакцију домаће стручне јавности,⁵²⁸ што није био усамљени случај.

Слика 85 - Вернер Марх, Макета Олимпијског комплекса на Доњем Калемегдану, 1938. (колекција Ивана Р. Марковића)

Преглед и анализа архитектуре соколских домова на територији данашње Србије показује да је после Првог светског рата интензитет градње соколских домова, као и активност Сокола, расла из године у годину. Може се закључити да је прву фазу пројектовања обележило стваралаштво Момира Коруновића и других

⁵²⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 15 – 42, Реферат Министра физичког васпитања народа са Конференције поводом изградње спортског стадиона у Београду, 14. 6. 1938.

⁵²⁸ Иван Р. Марковић, „Два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду“, *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 41 (2013), 177.

архитеката и инжењера који су следили његов став да је потребно потражити узор у народној архитектури и уметности како би се формирао својеврстан национални (српски, југословенски или соколски) стил. Највише таквих примера забележено је на територији тадашње Моравске, Дринске, делом Зетске и Вардарске бановине. С друге стране, Дунавска бановина је имала далеко већи број соколских домова пројектованих у духу академизма. У другој фази пројектовања, која се може рачунати од шестојануарске диктатуре до почетка Петрове Петолетнице, равномерно су били заступљени сви стилови, пошто је интензитет градње у том периоду био највећи. Домове подигнуте током Петрове Петолетнице махом одликује модернији речник, који је варирао у зависности од укуса средине.

Велики број соколских домова у Србији се свакако може сврстати међу архитектонски изузетно вредне, а када се сагледа свеукупни учинак, може се и закључити да су Соколи су Србији оставили за собом изузетан градитељски фонд, са бројним стилски различитим и оригиналним решењима.

Соколски домови на територији Хрватске

Као што је напоменуто у поглављу о соколским активностима и њиховој архитектури пре уједињења на територији Аустроугарске, хрватски Соколи су били изузетно повезани са соколским друштвима осталих словенских народа. Регистровани су, на пример, бројни контакти Сокола далматинске регије са Чешким Соколима.⁵²⁹ Поред тога, значајно је истаћи да су многи истакнути архитекти били чланови Хрватског Сокола, попут Мартина Пилара, Александра Фројденрајха⁵³⁰ и Милана Ленуција,⁵³¹ активно се бавећи соколством и пројектујући за потребе удружења. Дакле, свест хрватских Сокола о значају ширења својих постулата, али и изградње соколане или дома у сваком месту је била изузетно висока. Први период по завршетку Првог светског рата па све до објављивања шестојануарске диктатуре је обележио највећи интензитет градње управо на територији Хрватске и Словеније, о којој ће бити речи у следећем поглављу.

Хрватски Сокол у Ђакову су крајем 1922. године међу првима по уједињењу покренуо иницијативу за градњу дома. Свечано постављање камена темељца одржано је 2. новембра 1928. године. Аутор пројекта је био архитекта Александар Фројденрајх, међутим услед недостатка материјалних средстава, друштво се није држало пројекта, али је објекат био завршен већ исте године по постављању темеља.⁵³²

До изградње Соколског дома на Сушаку друштво је изнајмљивало једну дворану за вежбање у хотелу „Сушак“.⁵³³ Пројекат за дом израђен је 1924. године и било је предвиђено да грађевина буде подужне основе, са великом вежбаоницом од 450 м², која је заузимала близу 60% целокупне површине (слика 86). У склопу вежбаонице је смештена и позорница, а у приземљу су се такође налазиле свлачионице, тушеви, кухиња и благајна. На спрату је постојао излаз на тространу

⁵²⁹ Robert Plejić, „Arhitektura i konstruktorski doprinosi Lovre Perkovića“, *Grđevinar* 57 (2005), 958.

⁵³⁰ Александар Фројденрајх је током Другог светског рата био водећи архитекта Независне државе Хрватске (НДХ); Tomislav Premerl (ur.), *Hrvatska arhitektura u XX. stoljeću*, Zagreb, 2009, 175 - 183.

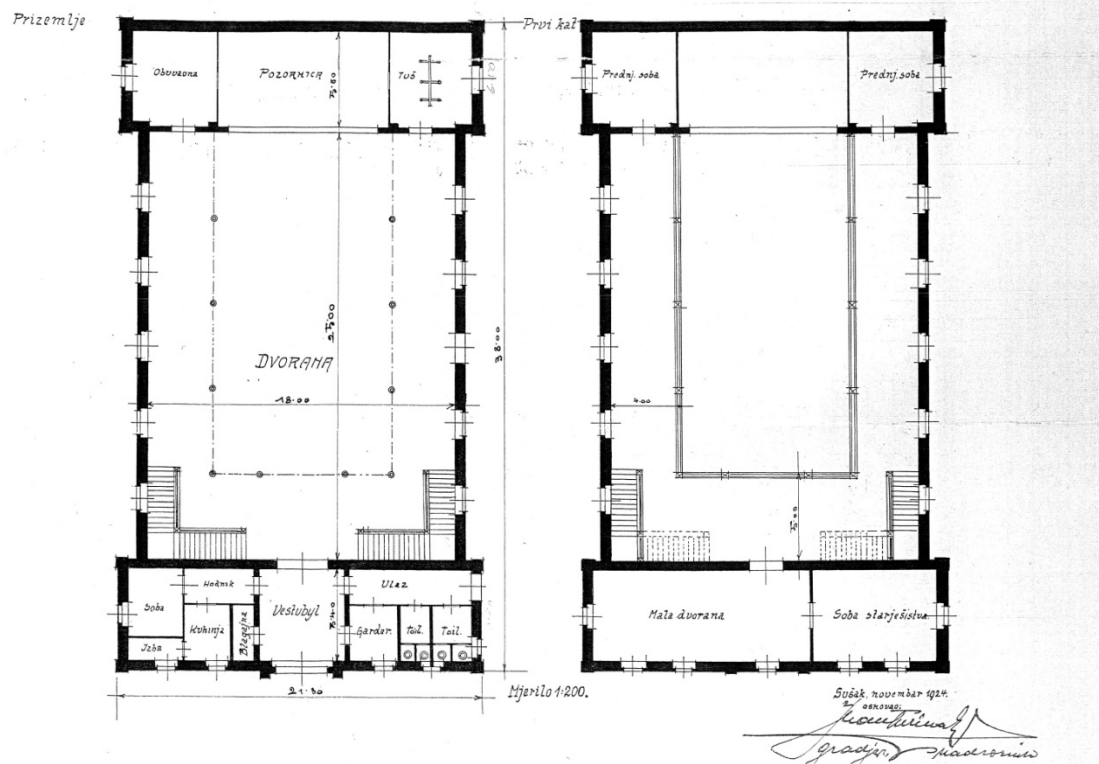
⁵³¹ Ariana Šulhofer, „Grđitelji sportskih zdanja u Hrvatskoj“, *Prostor* 10 (2002), 190 - 197.

⁵³² Borislav Bijelić, *Hrvatski Sokol Đakovo*, Đakovo, 2005, 10 - 19.

⁵³³ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва Сушак-Ријека Министарству просвете, 1. 2. 1925.

галерију, а поред ње се налазила једна мања дворана за вежбање, стрелјана и предњачке собе. Соколски дом на Сушаку подигнут је поред гимназије и свечано освећен 5. априла 1929. године, на двадесетпетогодишњицу друштва.⁵³⁴

ŠKICA ZA GRADNJU SOKOLANE NA SUŠAKU.

Слика 86 - Пројекат Соколског дома на Сушаку, основа приземља и спрата, 1924.
(АЈ, Фонд МП)

Соколски дом на Вису пројектован је 1927. године и било је планирано да се подигне поводом двадесетогодишњице оснивања друштва.⁵³⁵ Објекат је симетричан са наглашеним порталом, изнад којег је натпис „Сокол“. Грађевина спада међу прве соколске домове на којима је постављен јарбол са заставом као симбол модернизма.

Међу првим значајнијим соколским објектима подигнутим на територији Хрватске је дом соколског друштва у Осијеку. Друштво је до изградње својих

⁵³⁴ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва Сушак-Ријека Министру просвете, 7. 3. 1929.

⁵³⁵ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва Вис Министарству просвете, 16. 9. 1927.

просторија вежбало у гимнастичкој сали мађарске школе.⁵³⁶ Пројекат за Соколски дом у Осијеку израдио је 1927. године архитекта Виктор Аксман⁵³⁷ са Владом Малином и дом је подигнут 1929. године у улици Краља Звонимира 5 (слика 86). Прочељем фасаде је доминирао колосални ред јонских стубова и тимпанон са рељефима спортиста. Овакво решење је на одређени начин начинило везу између концепта спорта у Античкој Грчкој и тадашњег соколског бављења спортом. Грађевина је припадала групацији Соколских домова подигнутих у премодернистичком периоду, па је концепт универзалности и аперсоналности академизма у мултиетничком граду какав је био Осијек свакако био најпожељнији. Наслеђе Аустро-Угарске је допринело да академизам буде присутан и у архитектури Соколских домова. После Другог светског рата објекат је постао Дом Партизана и рељефи су уклоњени.

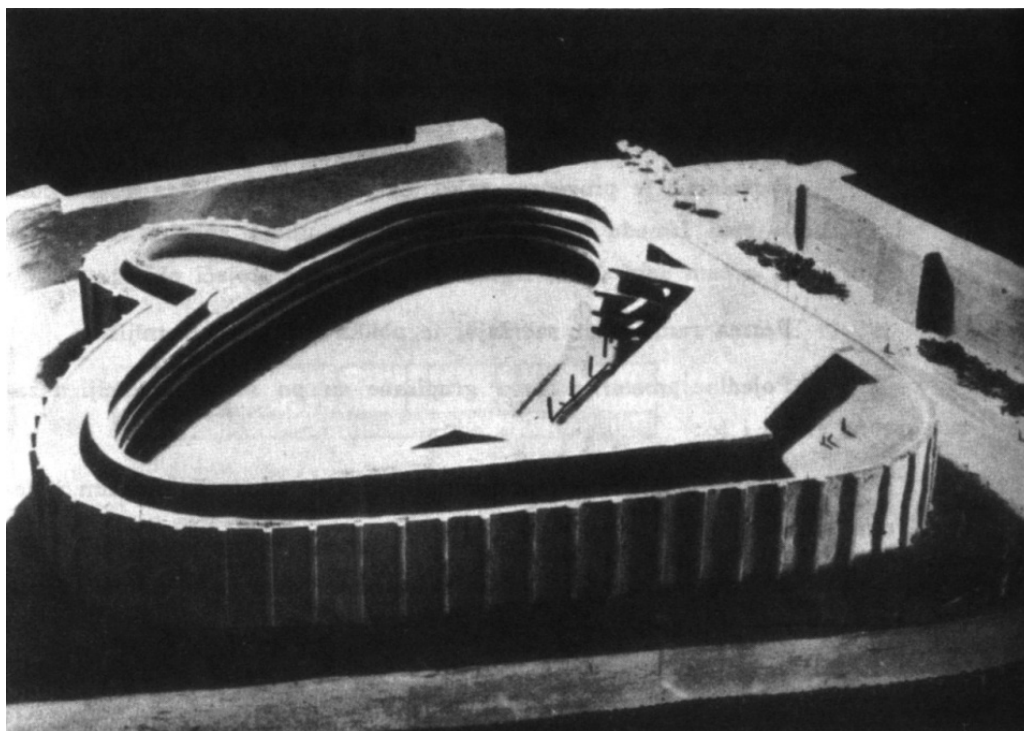
Слика 87 - Виктор Аксман, Акварел Соколског дома у Осијеку, 1927. (колекција Ивана Р. Марковића)

Поред академизма чести су били примери соколана подигнутих у Далмацији који су својим стилем рефлектовали традиционалну медитеранску архитектуру. Соколски дом у Макарској пројектовао је сарајевски архитекта Мате

⁵³⁶ *Соколски гласник* 6-7 (год. I. 1919), 278.

⁵³⁷ Његово право име је Владоје Аксмановић

Бајлон 1928. године. Модернизацијом медитеранске традиционалне архитектуре постигао је да се објекат лоциран на обали мора савршено уклопи у амбијент, али да буде „од свог времена“. Соколско друштво у Макарској је до изградње сопствене зграде вежбало и окупљало се у просторијама грађанске школе.⁵³⁸ Дом је изгорео у пожару током Другог светског рата.⁵³⁹

Слика 88 - Стјепан Планић, Макета Соколског дома са стадионом у Загребу, 1930.
(колекција Александра Кадијевића)

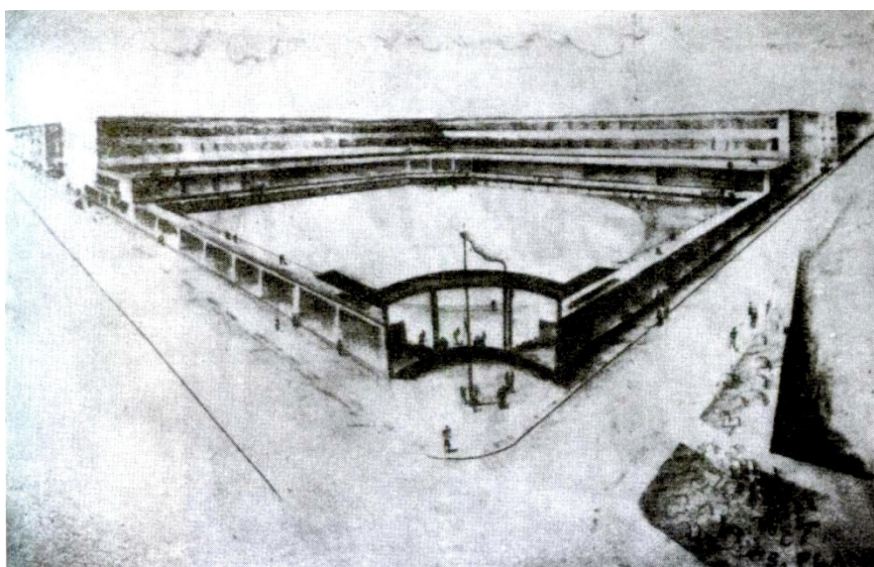
Године 1930. расписан је конкурс за Соколски дом у Загребу, који је био предвиђен да се подигне на углу Савске цесте и улице Кршњавога, на земљишту соколске жупе. Том приликом су у жирију били бројни архитекти и инжењери, попут Мартина Пилара, Еда Шена, Матеа Јурковића, Хинка Наглера и Стјепана Хрибара. Прва награда додељена је архитекти Стјепану Планићу,⁵⁴⁰ који је у оквиру пројекта израдио и нацрт стадиона, око којег би се налазиле гимнастичке

⁵³⁸ АЈ, Фонд МП, ф – 1267 – 1514, Писмо Југословенског соколског друштва у Макарској Министарству просвете, 16. 6. 1928.

⁵³⁹ Предраг Б. Милошевић, *Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918 - 1941)*, Србиње, 1997, 187; Исти, *Мате Бајлон, архитекта: (1903-1995)*, Београд, 2007, 116.

⁵⁴⁰ Ivan Kožarić (ur.), *Stjepan Planić 1900. - 1980. : iz arhiva arhitekta = from the architect's records*, Zagreb, 2003, 89.

сале (слика 88). У оквиру тог комплекса било је предвиђено да се сместе летњи и зимски базен, свечане дворане, књижара, ресторани, локали и интернат. Због недостатка средстава овај пројекат није могао да се реализује, па је расписан нови конкурс 1931. године, где је поново победио пројекат Стјепана Планића⁵⁴¹ у виду троспратне зграде, која би делом била на продају (слика 89). У средишту је био превиђен стадион мањих димензија, који би био изолован од уличне буке низом малих локала. На овом пројекту је Планић поново искористио претходну идеју да се око стадиона групишу гимнастичке сале и остале потребне просторије.⁵⁴² Поред Планића, на конкурс је такође био запажен пројекат Фрање Лавренчића.⁵⁴³

Слика 89 - Стјепан Планић, Пројекат Соколског дома са стадионом у Загребу, 1931. (колекција Александра Кадијевића)

Међутим, ни други Планићев пројекат није реализован. Уместо тога, Егон Штајнман је 1933. године пројектовао соколану на месту бивше циглане⁵⁴⁴ између улица Кршњавога и Качићеве улице 23а у Загребу. Централна сала пројектована је са 27 метара дужине и 13,64 метара ширине. Висина плафона износи 8,30 метара. Источни део сале са колонадом био је отворен према игралишту. Према

⁵⁴¹ Ivan Kožarić (ur.), *Stjepan Planić 1900. - 1980. : iz arhiva arhitekta = from the architect's records*, Zagreb, 2003, 66 - 68.

⁵⁴² Ariana Šulhofer, „Prilog istraživanju povijesti izgradnje športsko rekreacijskih objekata u Zagrebu“, *Prostor* 3 (1995), 66.

⁵⁴³ Предраг Б. Милошевић, *Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918 - 1941)*, Србиње, 1997, 187.

⁵⁴⁴ АЈ, ф – 71 – 15 – 44, Отварање петог течаја војничко-соколске школе, 1933.

општем стандарду градње соколских домова, пројектоване су мушке и женске свлачионице. Дом је пројектован у модерном духу, чему сведоче двовисинске равне кровне терасе. Прочеље је решено једноставно и објекат у целости одише функционалношћу. Примењена је савремена инжењерска конструкција као и нови грађевински материјали. У дворани се налазила скулптура престолонаследника Петра, рад вајара Фране Кршинића. На згради је 1936. године постављена спомен-плоча краљу Александру и Томашу Масарику, а засађене су и две липе које су симболички представљале братство Чехословачке и Југославије.⁵⁴⁵ Трошкове изградње поделили су Савска бановина и Соколско друштво. Свечано отварање одржало се 1. децембра 1933. године на дан Уједињења.⁵⁴⁶ Приземни део према игралишту је дограђен 1949. године према пројекту архитекте Славка Делфина, што је затворило директан излаз на терене за тенис, одбојку и кошарку.⁵⁴⁷ Међутим, архитекта Делфин је прилагодио доградњу постојећем објекту тако да постоји стилско јединство.⁵⁴⁸

Поред домова, у Загребу су такође постојала соколска слетишта, односно стадиони. Једно од таквих било је слетиште на Светицама, које је могло да прими 53 000 гледалаца, а у свлачионицама је било места за 12 500 учесника слета. Трибине су биле високе 10 метара, а само вежбалиште износило је 180 метара дужине и 117 метара ширине. Слетиште на Светицама је пројектовао 1932. године архитекта Алојз Дријак поводом обележавања шездесет година од оснивања Хрватског Сокола. Статистичке прорачуне је радио архитекта Звонимир Кавурић. Дријак је био чешки соколски архитекта који је попут Коруновића пројектовао за Соколе у својој земљи и шире. Дрвене трибине стадиона су страдале у пожару 1941. године.⁵⁴⁹ Иако је сам стадион изгорео, сачувана је улазна зграда са свечаним ложама, која није грађена као монтажни привремени објекат.⁵⁵⁰

⁵⁴⁵ Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*, прва књига, Нови Сад, 2001, 170.

⁵⁴⁶ Ariana Štulhofer, Iva Muraj, „Srednjoškolsko igralište u Zagrebu“, *Prostor* 11 (2003), 130.

⁵⁴⁷ Ariana Štulhofer, „Prilog istraživanju povijesti izgradnje športsko rekreacijskih objekata u Zagrebu“, *Prostor* 3 (1995), 66.

⁵⁴⁸ Ariana Štulhofer, Iva Muraj, „Srednjoškolsko igralište u Zagrebu“, *Prostor* 11 (2003), 132.

⁵⁴⁹ Ariana Štulhofer, „Prilog istraživanju povijesti izgradnje športsko rekreacijskih objekata u Zagrebu“, *Prostor* 3 (1995), 59.

⁵⁵⁰ Ivana Haničar Buljan, „Prilog za biografiju arhitekta Zvonimira Kavurića (1901.–1944.)“, *Radovi Instituta povijesti umjetnosti* 30 (2006), 282 - 295.

Да су односи између Сокола Чехословачке и Краљевине Југославије били снажни сведочи једна донација Соколица из Тишнове 1931. године за изградњу Соколског дома на Рабу.⁵⁵¹ Дом је и поред противљења бискупа Сребрнича био завршен и свечано отворен 6. септембра 1931. године.⁵⁵² У њему су такође била смештена остала културно-просветна друштва, Јадранска стража, Народна одбрана и Наша крила.⁵⁵³

Слика 90 - Емилијан Милан Топфер, Соколски дом у Крапини, 1934. (*Соколски гласник*)

Соколски дом у Крапини носио је име по Људевиту Гају, а пројектовао га је Емилијан Милан Топфер (слика 90). Првобитно је скице за Соколски дом у Крапини израдио архитекта Вјекослав Хајнцл, али је рад на реализацији пројекта прекинуо рат. Пошто је Централна банка поклонила друштву земљиште 1922. године,⁵⁵⁴ поново је покренута иницијатива да се дом подигне. Нове нацрте је овог пута израдио биро „Фројденрајх и Дојч“, али друштво није имало средства да их отплати. На крају је прихваћен бесплатан пројекат Милана Топфера, архитекте

⁵⁵¹ *Соколски гласник* 25 (год. II, 1931), 9.

⁵⁵² Anonim, „Biskup krčki Srebrnič protestira protiv naziva Sokolskog doma u Rabu imenom dr Miroslava Tirša - Odgovor općine Rab“, *Sokolski glasnik* 35 (год. XIII, 1931), 1.

⁵⁵³ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва Раб Министарству просвете, 22. 5. 1922.

⁵⁵⁴ *Соколски гласник* 17 (год. III, 1932), 8.

родом из Крапине.⁵⁵⁵ Соколски дом у Крапини свечано је отворен 24. јуна 1934. године.⁵⁵⁶ Године 1959. објекат је претворен у производну халу предузећа „Котка“.

Модернизам се далеко брже етаблирао на хрватској архитектонској сцени пре свега захваљујући генерацији домаћих архитеката који су се вратили из европских центара са студија и рада у престижним архитектонским бироима.⁵⁵⁷ Њихов утицај допринео је ширењу постулата модерне архитектуре најпре међу хрватским архитектима, а потом и шире. Тенденције хрватских архитеката ка функционалном речнику модернизма имале су одјека и у соколској архитектури. Пројекат Соколског дома Краља Петра I Ослободиоца у Метковићу веома добро указује на преовлађујућу тенденцију пројектовања у модерном стилу током четврте деценије. Грађевина је решена умерено модернистички, са типичним вертикалним истицањем заобљеног угла улазом, балконом, натписом и јарболом. С друге стране, хоризонталност објекта је наглашена тракастим низом прозора у приземљу и на спрату. Темелји дома са повељом су освећени 11. јула 1937. године.⁵⁵⁸

У току Петрове Петолетнице Соколско друштво Оточац је 1937. године решило да подигне свој дом, пошто је претходно насилно било избачено из изнајмљених општинских просторија. Друштво је добило војно-државно земљиште и започело градњу следеће године. Пројекат је 1938. године израдио инжењер Радивоје Радуловић, председник грађевинског одбора ССКЈ (слика 91). Овај објекат се може сврстати међу Радуловићева смелија и успешнија решења. Од умереног еклектичког речника, пројектант се за Соколски дом у Оточцу одлучио за модернизам. Леви корпус pročеља је визуелно издвојен балконом на првом спрату, изнад којег је стајао натпис „Соколски дом Витешког Краља Александра I Ујединитеља“ са рељефом сокола који држи тегове и јарболом. Целокупна композиција левог корпуса је чинила pročеље асиметричним, али уравнотеженим у односу на десни корпус, где је био смештен већи број

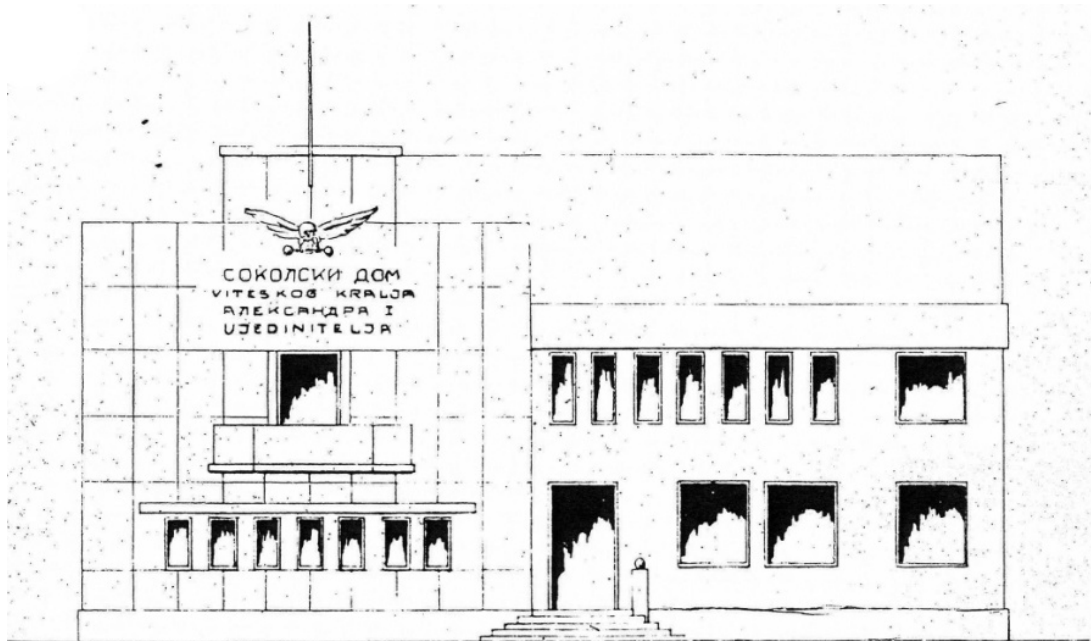
⁵⁵⁵ Иван Еилер, „Соколски дом Људевита Гаја у Крапини“, *Соколски гласник* 27 (год. V, 1934), 7.

⁵⁵⁶ Аноним, „Слет Соколства Хрватског Загорја у Крапини“, *Соколски гласник* 30 (год. V, 1934), 2.

⁵⁵⁷ Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*, Zagreb, 2007, 19.

⁵⁵⁸ *Соколски гласник* 23 (год. VIII, 1937), 8.

прозорских отвора. Грађевином су доминирале праве линије и општи утисак прочишћености форме. У приземљу се у левом крилу налазила вежбаоница са гардеробом и бифеом, док је десно крило било резервисано за тоалете, тушеве кухињу и мању дворану. На спрату је био излаз на галерију, а такође је постојала још једна мања дворана, као и архива, библиотека и радне собе.⁵⁵⁹ Освећење камена темељца извршено је 19. јуна 1938. године.⁵⁶⁰

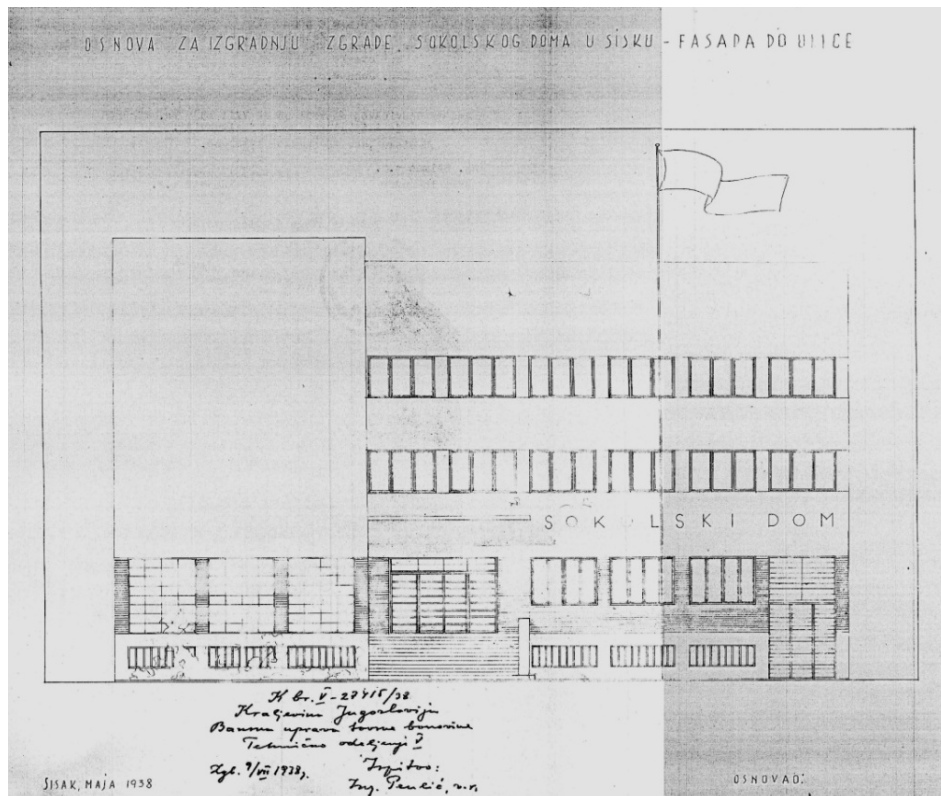
Слика 91 - Радивоје Радуловић, Нацрт pročелја Соколског дома у Оточцу, 1938.
(АЈ, Фонд МФВ)

Соколски спомен дом Витешком Краљу Александру I Ујединитељу у Сиску спада у домове који нису били саграђени искључиво за потребе соколског друштва, већ су ту била смештена сва удружења која су Сиску била активна, попут Црвеног Крста и Јадранске страже. Иницијатива за подизање дома покренута је на седници скупштине 1937. године. Градска општина је донирала земљиште које се налазило на шеталишту Краља Александра I Ујединитеља уз реку Купу. Пројекат је израдио апсолвент средње техничке школе Стјепан Павлић уз сугестије бригадног генерала Драгутина Живановића. Пројекат је био одобрен, иако га није израдило стручно лице, најпре због изузетно квалитетног и

⁵⁵⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Оточац моли новчану помоћ, 1938.

⁵⁶⁰ Аноним, „Sokolsko društvo Otočac podiglo svoj dom“, *Sokolski glasnik* 39 (год. IX, 25. 10. 1938.), 3.

функционалистичког решења. Површина на којој се простире дом износила је 736 м².⁵⁶¹ Објекат је смештен под углом у односу на уличну регулацију како би се што боље искористила парцела неправилног облика. Леви корпус је истурен у односу на остатак објекта, што је одавало утисак динамичности иначе мирној композицији фасаде (слика 92).

Слика 92 - Стјепан Павлић, Соколски дом у Сиску, нацрт pročеља, 1938. (АЈ, Фонд МФВ)

Речник који је млади ђак Стјепан Павлић користио био је изразито модернистички. Зоне сутерена и приземља су се истицале смењивањем прозорских отвора различите величине, док су на првом и другом спрату тракасти нивои прозора. Централни улаз у виду четворокрилних врата од стакла и челика смештен је уз истурени корпус и до њега се долазило широким степеништем. Са десне стране се налазио улаз за аутомобиле. Фасаде су у потпуности лишене декорације, осим натписа који се налазио изнад зоне приземља. Леви корпус се истицао кубичном и плошном формом, као и потпуним отсуством прозора на

⁵⁶¹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Projekat Sokolskog doma u Sisku, 1938.

првом и другом спрату. Испред соколског дома се налазио високи јарбол за заставу друштва. У сутерену је била смештена једна мања дворана и свлачионице са тушевима. Из главног хола приземља улазило се у вестибил са бочним гардеробама, који је водио до свечане дворане са позорницом, површине 242 м², са висином плафона 8 м. Лево од улаза се налазила читаоница, а десно канцеларија за секретара. На првом спрату су биле смештене канцеларије свих удружења која су делила објекат са Соколима.⁵⁶² Фасада је до данас у извесној мери измењена, али је објекат делимично задржао своју функцију поставши Дом културе.

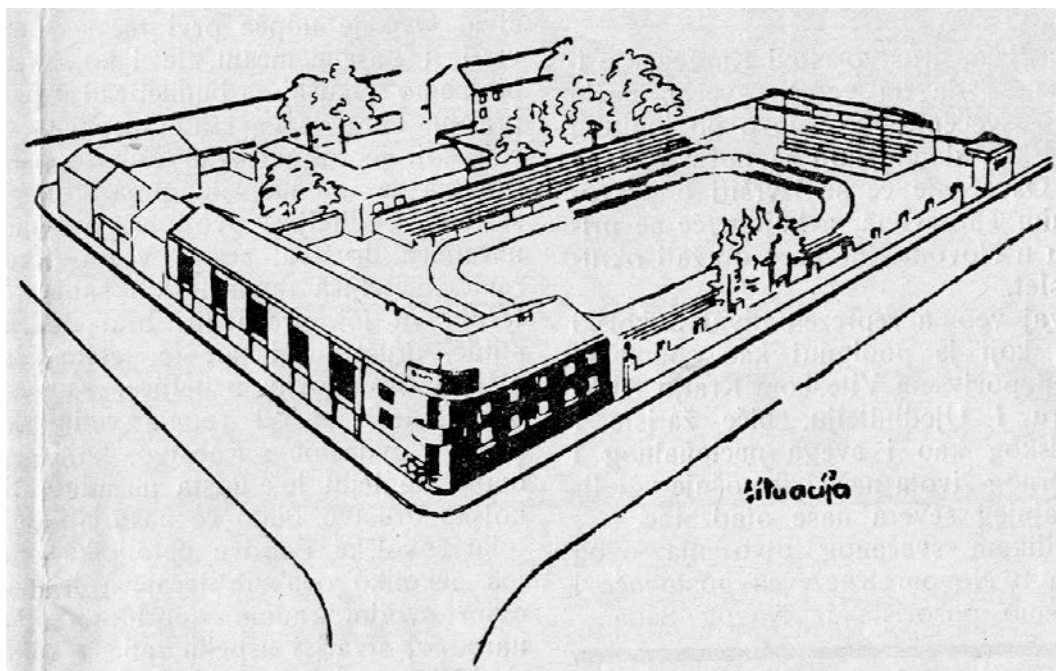
Соколско друштво Замет-Кантрида је такође подигла сопствени дом у модернистичком духу (слика 93).⁵⁶³ Решење је било смело, али успешно укомпоновано, асиметрично позициониране кубичне форме, стварајући тиме утисак динамичности. Улаз није истакнут, већ скривен доминантним истуреним тремом, благо измештеним у односу на симетрију објекта. Равне линије које преовлађују прате широке терасе, а главни мотив представљају натпис и јарбол при врху кровног венца.

Слика 93 - Соколски дом у Замету, 1939. (АЈ, Фонд МФВ)

⁵⁶² Lj. J. „Sokolski dom u Sisku“, *Sokolski glasnik* 35-36 (god. IX, 4. 10. 1938.), 2.

⁵⁶³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Молба соколског друштва Замет-Кантрида за новчану помоћ, 1. 6. 1939.

Слика 94 - Александар Фројденрајх, Скица Соколског дома у Огулину, 1938.
(Соколски гласник)

Соколски дом Краља Александра у Огулину започет је да се гради 1937. године на плацу у центру града. Аутор пројекта је био архитекта Александар Фројденрајх, а радове су надгледали инжењер Петровић из Карловца са инжењером Манојловићем. Како се парцела налазила на углу, Фројденрајх је искористио ту погодност, па је основа објекта у облику ћириличног слова Г, са полукружно решеним углом, наглашеним улазом, баклоном истуреним кровним венцем и јарболом (слика 94). Фројденрајх се на овом пројекту природно определио за модернизам, који је у том периоду већ био преовлађујући стил соколских дома. У новоотвореном објекту прославио се Дан уједињења 1938. године.⁵⁶⁴ Дом је поседовао дворану површине 220 м², која је уједно служила и као биоскопска сала. У предворју се налазила биста Краља Александра,⁵⁶⁵ неизоставни део мобилијара сваког већег соколског дома.

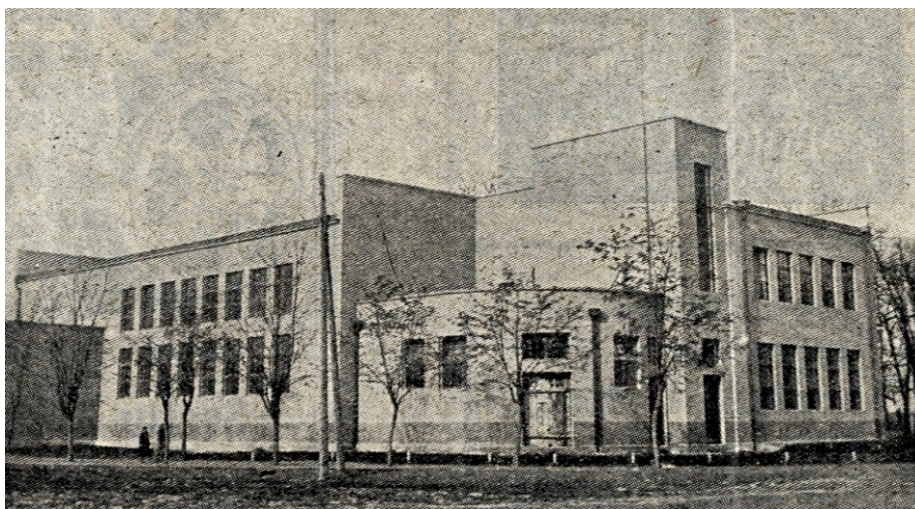
Соколски дом у Броду на Сави⁵⁶⁶ подигнут је 1936. године⁵⁶⁷ на локацији између главног трга и градског парка (слика 95). Објекат представља чист пример

⁵⁶⁴ Anonim, „Novi sokolski dom u Ogulinu“, *Sokolski glasnik* 47 (god. IX, 23. 12. 1938.), 4.

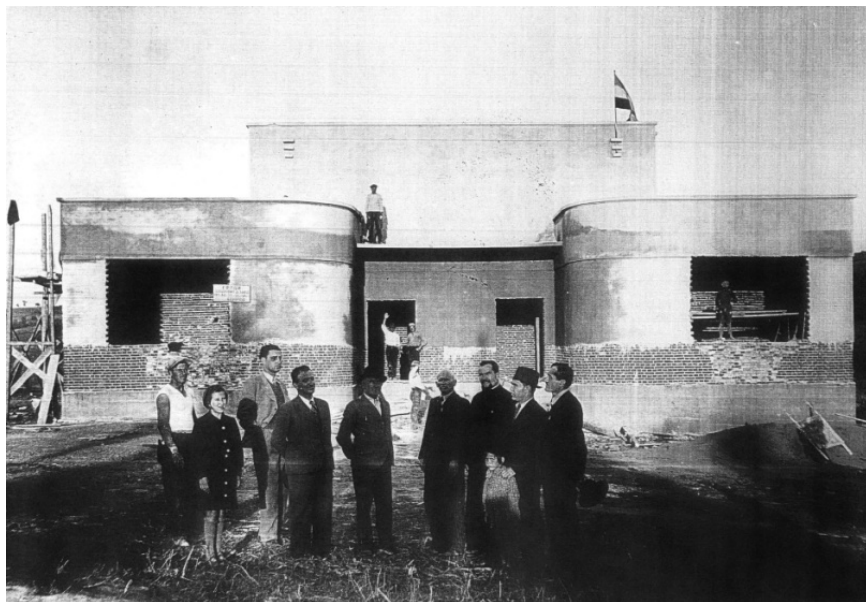
⁵⁶⁵ *Соколски гласник* 13 (год. VIII, 1937), 7.

⁵⁶⁶ Данас подељен на Славонски и Босански Брод

модернизма, једно изузетно вешто решење које комбинује равне кровне терасе, праве линије са облим. Два крила грађевине међусобно су повезана нижим угаоним корпусом са улазом, који их спаја попут зглоба. Аутор пројекта је био инжењер Петровић. Поред вежбаонице и сале за предавања, дом је такође поседовао библиотеку и читаоницу.⁵⁶⁸

Слика 95 - Соколски дом у Броду на Сави, 1939. (*Соколски гласник*)

Слика 96 - Изградња Соколског дома у Ражњу, 1938. (АЈ, Фонд МФВ)

⁵⁶⁷ Аноним, „Освећен Соколски дом Б. Краља Александра у Славонском Броду“ Правда (22. 6. 1936.); Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*, прва књига, Нови Сад, 2001, 169.

⁵⁶⁸ Аноним, „Novi Sokolski dom u Brodu na Savi“, *Sokolski glasnik* 39 (god. X, 29. 9. 1939.), 5.

Соколски културни дом Краља Александра I у Ражњу подигнут је током 1938. године (слика 96). Соколски дом у Ражњу је имао веома занимљиво архитектонско решење. Преовлађивале су модернистичке тенденције, симетрија, нарочито код постављања два улаза која су увучена у односу на бочне ризалите полукружно завршене са унутрашње стране. Симетрију су употпуњавала и два јарбола. Радове је изводио Ћира Јовановић, овлашћени предузетник.⁵⁶⁹ У оквиру дома је било предвиђено и јавно купатило, са седам тушева и три каде. Радови на ентеријеру су изведени током 1940. године.

Соколски дом у Вргинмосту је такође спадао у групу модернистичких соколских домова. Подигнут је у центру места и свечано отворен 10. септембра 1934. године,⁵⁷⁰ али је срушен у Другом светском рату (слика 97).⁵⁷¹

Слика 97 - Рушевине Соколског дома у Вргинмосту (*Kotar Vrginmost u NO borbi 1941 - 1945*)

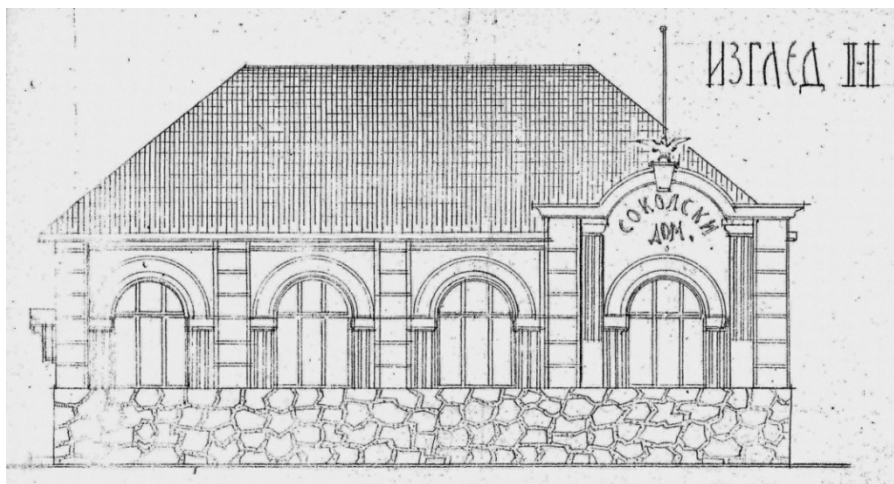
Период Петрове Петолетнице није обележила само градња соколских домова, већ и низ других манифестација. Тако је Соколска чета Братишковци подигла и воћњак Краља Петра II, затим спомен-чесму Краљу Александру I и

⁵⁶⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Ражањ моли новчану помоћ, 1938.

⁵⁷⁰ Dušan Baić, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941 - 1945*, Vrginmost, 1980, 32; *Соколски гласник* 34 (год. IV, 1933), 4.

⁵⁷¹ Исто, 32.

положила камен темељац за Соколски дом. Освећење чесме и темеља извршено је 23. октобра 1938. године, а дом је свечано отворен у јуну 1939. године.⁵⁷² Спомен-чесму су пројектовали инжењери Ступарић и Ченић,⁵⁷³ а пројекат за Соколски дом је израдио Радивоје Радуловић (слика 98). Соколски дом је подигнут преко пута Основне школе као једоставна приземна грађевина. У њему су били смештени сала од преко 200 м² са бином, затим гаредероба, свлачионица и читаоница. У холу је била постављена спомен-биста краља Александра.⁵⁷⁴ Дом се стилски и типолошки може сврстати у Соколске домове провинцијалног типа. Рустични сокл, полукружно завршени прозорски отвори и стрм четвороводни кров указивали су на Радуловићеву тежњу за уклапањем у амбијент места. Симетрију pročелја нарушавао је последњи прозор у низу, изнад којег се налазио истурени лучни венац наглашавајући натпис „Соколски дом“. Изнад кључног камена у темену лука била је предвиђена скулптура сокола који држи јарбол.⁵⁷⁵ Уплив одређених модернизованих класицистичких елемената чине ово решење крајње еклектичким, што је и била једна од карактеристика Радуловићевих решења.

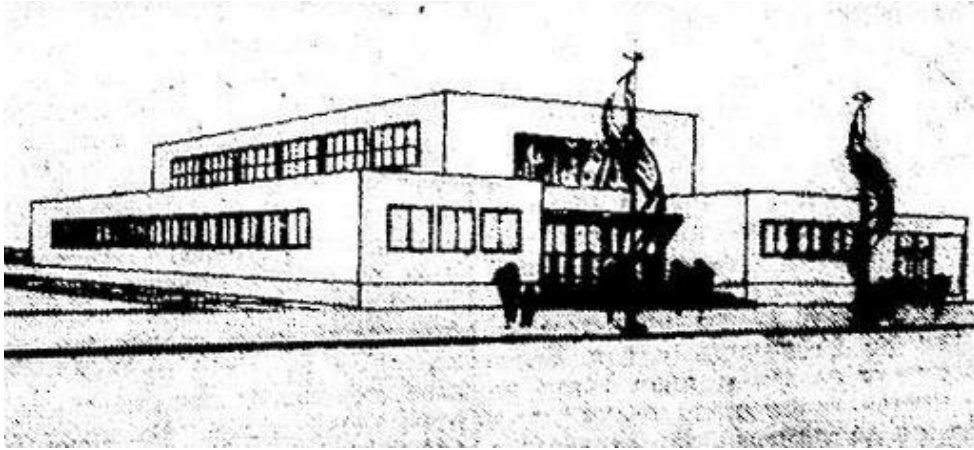
Слика 98 - Радивоје Радуловић, Нацрт pročелја Соколског дома у Братишковцима, 1938. (АЈ, Фонд МФВ)

⁵⁷² Угљеша Рајчевић, *Затурано и затрто: о уништеним српским споменицима*, прва књига, Нови Сад, 2001, 173 - 174.

⁵⁷³ Anonim, „Osvećenje spomen-česme Viteškog Kralja Aleksandra I Ujedinitelja i polaganje kamena temelja sokolskom domu u četi Bratiškovci“, *Sokolski glasnik* 41 (god. IX, 8. 11. 1938.), 3.

⁵⁷⁴ Угљеша Рајчевић, *Затурано и затрто: о уништеним српским споменицима*, прва књига, Нови Сад, 2001, 173 - 174.

⁵⁷⁵ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18а – 49, Пројекат Соколског дома у Братишковцима

Слика 99 - Миша Манојловић и Исак Азријел, Пројекат Соколског дома у Госпићу, 1935. (*Политика*)

По смрти Краља Александра I Карађорђевића Соколско друштво у Госпићу је решило да подигне спомен-дом. Конкурс је расписан 1935. године на који је стигло 78 радова. Жири није доделио прву награду, али је као најбољи изабран рад архитектонског тима Мише Манојловића и Исака Азријела (слика 99). Пројекат је био изразито модернистички, у потпуности безорнаменталне фасаде, што је било карактеристично за овај архитектонски тим.⁵⁷⁶ Објекат се састојао од централног вишег и два бочна нижа корпуса. Прозорски отвори су били решени у виду зид-завеса и два јарбола испред улаза су била једини условно речено декоративни елементи.⁵⁷⁷ Иако није познато зашто овај пројекат није изведен, може се закључити да је решење било превише радикално и бескомпромисно за потребе соколског друштва у Госпићу. Са изградњом дома се ипак кренуло, али према нацрту архитекте Ивана Марчеље, који је већ пројектовао Соколски дом у Герову.⁵⁷⁸ Његово решење је подразумевало једну велику салу површине 209 м² и две мање, као и гардеробе, тушеве, салу за седнице, читаоницу и канцеларије, са бистом Краља Александра у улазном холу.⁵⁷⁹ Соколски дом је био свечано отворен и освећен 4. јуна 1939. године.⁵⁸⁰

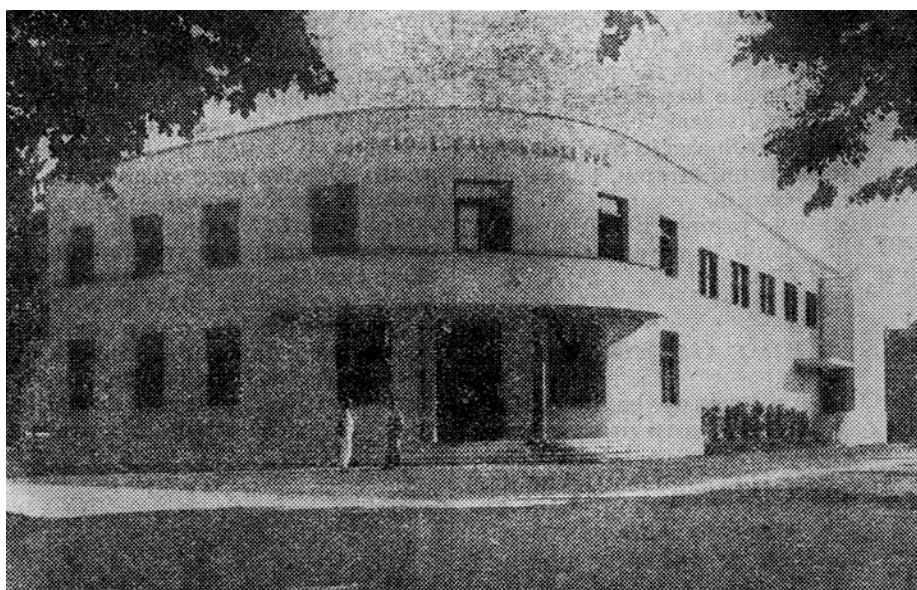
⁵⁷⁶ Александар Игњатовић, „Дом Удружења југословенских инжењера и архитеката у Београду“, *Наслеђе* 7 (2006), 100 - 102.

⁵⁷⁷ Аноним, „Госпић подиже Соколски дом као споменик Краљу Александру“, *Политика* (18. 3. 1935.), 5.

⁵⁷⁸ Соколски друштвени дом у Герову свечано је отворен 3. новембра 1935. године; *Соколски гласник* 44 (год. VI, 1935), 4.

⁵⁷⁹ Аноним, „Свечано отварање Соколског дома у Госпићу“, *Политика* (8. 6. 1939.), 14.

Соколско друштво у Карловцу набавило је 1928. године земљиште на коме ће подићи дом.⁵⁸¹ Решено је да дом носи назив „Југословенски соколски дом“, што није спадало у један од типичних избора. Пројекат је израдио архитекта Фрањо Лушичић, док је извођач радова био инжењер Бранко Петровић. Камен темељац је свечано постављен 23. јула 1933. године.⁵⁸² Дом је свечано отворен 15. јула 1934. године. По отварању дотадашња Нова улица је добила назив по Мирославу Тиршу. Грађевина је подигнута на угаоној парцели, што је додатно наглашено заобљеним углом (слика 100). До улаза се долазило широким степенишним прилазом, што је одавало утисак непосредности. Безорнаменталну фасаду красио је само натпис изнад балкона. Иако објекат спада у изразито модернистичка остварења, решење угла наглашеног улазом и балконом на првом спрату је у великој мери класично. За време Другог светског рата у њему су боравиле Усташе. По завршетку рата припао је СК Партизану, а од 1975. године је у њему била РО Младост.⁵⁸³ Данас се у њему налази позориште.

Слика 100 - Фрањо Лушичић, Соколски дом у Карловцу, 1934. (*Соколски гласник*)

Соколски дом у Трсату такође може сврстати међу успешна модернистичка остварења на територији Хрватске. Дом је пројектовао 1936.

⁵⁸⁰ Ј. В., „Sokolski dom u Gospiću“, *Sokolski glasnik* 23 (god. X, 9. 6. 1939.), 4.

⁵⁸¹ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Молба за новчану припомоћ за градњу Соколског Дома, 15. 2. 1928.

⁵⁸² *Соколски гласник* 31 (год. IV, 1933), 4.

⁵⁸³ Захваљујем на овим информацијама Бисерки Фабац

године инжењер Борен Емили. Иако се сматра да је грађевина завршена наредне године, молба соколског друштва Трсат Министарству физичког васпитања за новчану помоћ како би се дом довршио упућена 1939. године говори о дуготрајном процесу опремања једног спортског објекта.⁵⁸⁴ Објекат је био изразито функционалистички решен, са фасадом лишеном сваке декорације. Једино што је доминирало њоме су били прозори велике површине, натпис који је указивао на функцију и јарбол као симбол модернизма. Насупрот многим соколским домовима, вежбаоница овде није имала позорницу. Соколски дом у Трсату је срушен 1945. године приликом повлачења немачких трупа са Сушака.⁵⁸⁵

Један од ретких примера где је Соколски дом подигнут после смрти Краља Александра, а да није носио његово име и био својеврсан споменик покојном „Краљу-мученику“, био је Соколски дом у Метлици (слика 101). Како је Метлика била родно место Енглберта Гангла, изграђени Соколски дом понео је управо његово име. Енглберт Гангл је на церемонији освећења дома предао друштву кутију у којој се налазио песак из реке Ахе у Швајцарској, у којој је умро Мирослав Тирш.⁵⁸⁶ Овакав гест предавања „реликвије“ представља праву потврду Соколства као секуларне религије и сведочи о значају Соколства у југословенској средини и формирања својеврсног култа личности Мирослава Тирша.

Слика 101 - Соколски дом у Метлици, 1939. (*Соколски гласник*)

⁵⁸⁴ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Молба соколског друштва Трсат за новчану помоћ, 31. 8. 1939.

⁵⁸⁵ Jasna Rotim-Malvić, *Moderna arhitektura Rijeke: arhitektura i urbanizam Rijeke 1918 - 1945*, Rijeka, 1996, 193.

⁵⁸⁶ Anonim, „Sokolsko slavlje u Metlici“, *Sokolski glasnik* 28 (god. X, 14. 7. 1939.), 6.

Симболика која се често јављала на соколској архитектури понекад је попримала незграпне црте. Соколско друштво у Кистању је имало своју соколану пре Првог светског рата, али је 1933. године решено је да се подигне нови соколски дом. Грађевина је имала основу у облику птице раширених крила, где је глава била улазни део, крила су била бочна крила грађевине, труп је била сала и реп је била бина. Дом је завршен и отворен 1937. године.

Међутим, поред недовољно повољних решења коришћења сокола у дизајну архитектуре, ентеријер Соколског дома у Старој Градишки поседовао је редак и драгоцен пример намештаја дизајнираног специјално за Соколе. Дом је реновиран и поново свечано отворен 3. новембра 1935. године. Том приликом је додат балкон у вежбаоници као и осам лустера обликованих тако да подражавају соколе у лету.⁵⁸⁷

Први Соколски дом у Лици подигнут је тек 1938. године у Грачцу. Налазио се у центру места, на плацу поклоњеном од стране једног мештанина. Градња дома започета је 1934. године, са посветом Краљу Петру I. Новчана помоћ пристигла је од Савске бановине, а допринела је и дистрибуција блокова за соколски дом.⁵⁸⁸ Дом је освећен 11. септембра и као што је био случај у сваком мањем месту, под његовим кровом су се нашла сва активна удружења.⁵⁸⁹

Соколски дом Витешког Краља Александра I у Цриквеници је један од ретких спортских објеката подигнутих на обали мора. Пројектовао га је архитекта Фрањо Лушичић који је уједно био и члан друштва. Друштво је имало и стари Соколски дом, који им је временом постао премали.⁵⁹⁰ Камен темељац новог дома постављен је 12. августа 1934. године. Радове на изградњи дома је надгледао инжењер Виктор Зелински, који је такође био члан Соколског друштва.⁵⁹¹

Соколско друштво Александрово при жупи Сушак-Ријека формирало је 1928. године грађевински одбор на челу са Антоном Карабајићем. Дом је почео да

⁵⁸⁷ *Соколски гласник* 44 (год. VI, 1935), 4.

⁵⁸⁸ *Соколски гласник* 21-22 (год. VI, 1924), 297.

⁵⁸⁹ Anonim, „Osvećenje sokolskog doma društva Gračac – župe Sušak - Rijeka“, *Sokolski glasnik* 35-36 (год. IX, 4. 10. 1938.), 6.

⁵⁹⁰ Anonim, „Цриквеница - опроштај од старог Соколског дома“, *Соколски гласник* 9 (год. VI, 1935), 5.

⁵⁹¹ *Соколски гласник* 35 (год. V, 1934), 7.

се гради 3. септембра 1928. године, а свечано је отворен 1. августа 1930. године.⁵⁹² Дворана је са позорницом износила близу 300 м², са плафоном висине 7 м. У подруму је била смештена кухиња.⁵⁹³ Друштво је услед дугова у које је запало због изградње Соколског дома четири пута молило Министарство физичког васпитања за новчану помоћ, док им коначно нису одобрили одређену суму за оправку справа и саме грађевине.⁵⁹⁴

Градња Соколског дома у Мандалини је започета 1. јула 1935. године⁵⁹⁵ на плацу преко пута основне школе и кроз само два месеца су завршени грађевински радови. Дом је подигнут према измењеном нацрту Момира Коруновића.⁵⁹⁶ У сутерену су биле смештене библиотека и читаоница, свлачионице, тоалети и стан за чувара. У приземљу се налазила сала за вежбање,⁵⁹⁷ а било је предвиђено да се и део просторија подигне како би се у њих уселили пошта и телеграф, који би плаћали закуп просторија, од чега би се дом делимично одржавао.⁵⁹⁸

Соколски дом у Крку је био један од ретких домова који у склопу вежбаонице нису имали и позорницу. Отуд је 1938. године друштво упутило молбу Министарству физичког васпитања народа за новчану помоћ како би доградили позорницу.⁵⁹⁹

При изградњи соколских домова постојали су различити необични начини како да друштва дођу до новца. Почетком 1920. године упућен је позив Сокола у Пакрацу за подизање „трајног огњишта“ - Соколског дома. Од тада су скупљани прилози,⁶⁰⁰ а 1921. године спроведена је акција „Једна цигла за Соколски дом“. Тај слоган је био утиснут на цигле које су се могле купити по одређеној цени, количински у зависности од могућности донатора.⁶⁰¹ Соколско друштво у

⁵⁹² *Соколски гласник* 25 (год. II, 1931), 9.

⁵⁹³ *Соколски гласник* 16 (год. XI, 1929), 5.

⁵⁹⁴ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво Александрово моли новчану помоћ 1937, 1938, 1939, 1940.

⁵⁹⁵ *Соколски гласник* 31 (год. VI, 1935), 6.

⁵⁹⁶ *Соколски гласник* 34 (год. VI, 1935), 5.

⁵⁹⁷ *Sokolski glasnik* 10 (год. VII, 1936), 4.

⁵⁹⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 15 – 44, Савез Сокола моли за дејство код Министарства пошта и телеграфа да се пошта у Мандалини смести у Соколски дом у Мандалини

⁵⁹⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Крк моли новчану помоћ, 30. 7. 1938.

⁶⁰⁰ *Соколски гласник* 1 (год. II, 1919), 76 - 77, 407.

⁶⁰¹ *Соколски гласник* (год. III, 1921), 124.

Шибенику је 1924. године дистрибуирало срећке и деонице како би прикупило новац за изградњу свог соколског дома. До тада је друштво било смештено у неадекватној општинској згради.⁶⁰² Земљиште за дом је купљено 1927. године када се приступило и изради нацрта.⁶⁰³ Већ исте године је положен камен темељац.⁶⁰⁴ Соколско друштво Рогозница приступило је грађењу свог дома 1936. године, пошто је од добровољних прилога купило земљиште и припремило камен и цемент.⁶⁰⁵ Соколско друштво у Турбету је 1940. године добило дрвену грађу од Министарства шума и рудника за потребе подизања соколског дома.⁶⁰⁶

Као што је био случај у осталим регионима, изван број соколских домова на територији Хрватске није подигнут искључиво за Соколе, већ у коалицији са неким другим културно-просветним друштвом. Соколска чета у Горњој Ријечи је са ватрогасном четом 1936. године подигла дом скромних архитектонских вредности, који се простирао на површини од 288 м² (слика 102).⁶⁰⁷

Слика 102 - Соколски и Ватрогасни дом у Горњој Ријечи, 1936. (АЈ, Фонд МФВ)

⁶⁰² *Соколски гласник* 8 (год. VI, 1924), 100 - 101.

⁶⁰³ *Соколски гласник* 4 (год. IX, 1927), 72.

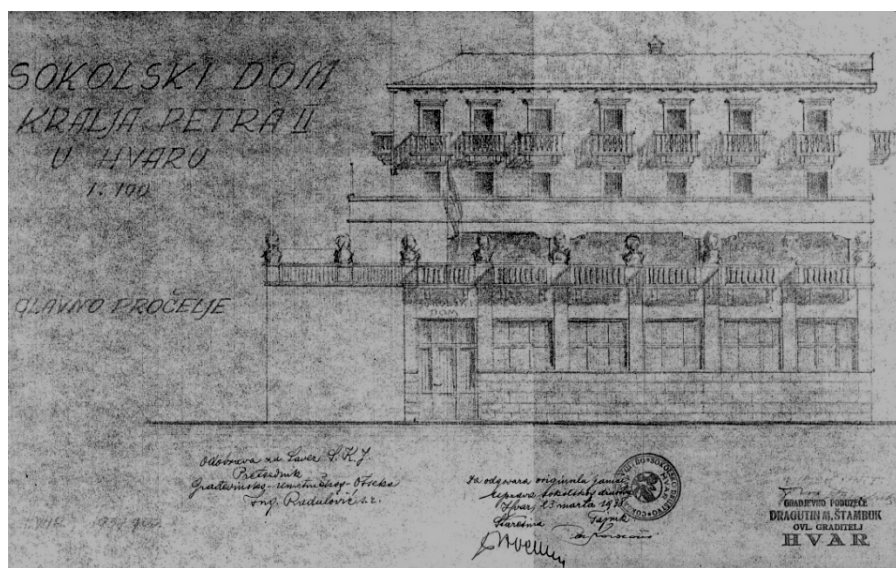
⁶⁰⁴ *Соколски гласник* 8 (год. IX, 1927), 189.

⁶⁰⁵ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Градња дома: Молба за грађевни материјал, 10. 4. 1936.

⁶⁰⁶ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Министарство шума и рудника доставља молбу соколског друштва Турбе, 20. 8. 1938.

⁶⁰⁷ Камен темељац Соколског дома у Горњој Ријечи је освешан 23. септембра 1934. године; *Соколски гласник* 43-44 (год. V, 1934), 8; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Писмо соколске чете у Горњој Ријечи Министарству за физички одгој народа, 9. 5. 1936.

Поред удруживања са другим друштвима, многи Соколи су адаптирали већ постојеће објекте за своје потребе, које су најчешће добили на поклон од града. Соколско друштво Кастав је 1926. године почело да дограђује соколану у оквиру већ постојећег Народног дома,⁶⁰⁸ међутим радови нису били завршени до 1934. године, када је Министарство просвете коначно одобрило материјалну помоћ.⁶⁰⁹ Соколско друштво у Бакру је 1934. године, у част покојног Краља Александра, решило да откупи зграду Народног дома. Како је откупљена грађевина била у лошем стању, друштво је молило Министарство да му помогне око преправке и адаптације простора.⁶¹⁰ Соколско друштво Окучани решило је 1938. године да адаптира један објекат у Соколски дом.⁶¹¹ Соколско друштво Биоград на мору започело је са радовима на изградњи свог дома 1938. године. Међутим, Иван Пелицарић је у свом тестаменту оставио Соколском друштву једну зграду за потребе њихових активности.⁶¹²

Слика 103 - Драгутин М. Штамбук, Пројекат адаптације Соколског дома у Хвару, нацрт pročелја, 1938. (АЈ, Фонд МФВ)

⁶⁰⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, ССЈ доставља молбу Соколског друштва Кастав за новчану помоћ, 27. 6. 1939.

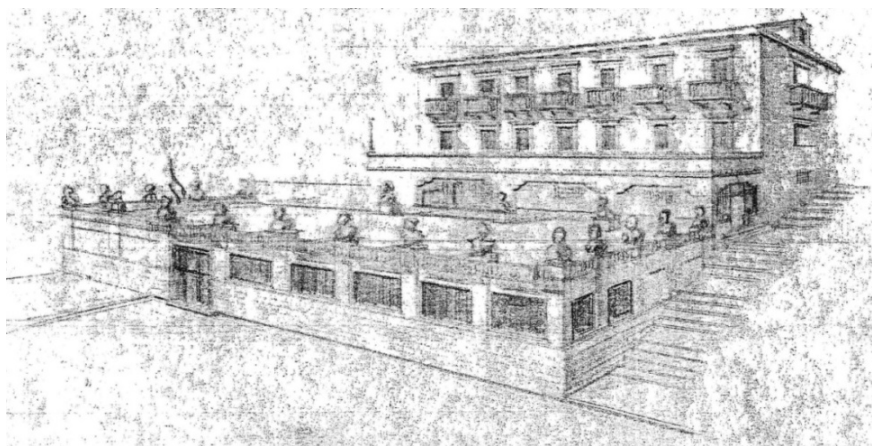
⁶⁰⁹ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 566 – 875, Одлука о исплати 1 000 динара Соколском друштву у Каставу за дозиравање Соколане, 1934.

⁶¹⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво Бакар моли помоћ за градњу Соколског дома 1939.

⁶¹¹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Окучани – Захвалност на подареној помоћи од 10 000 динара, 3. 1. 1938.

⁶¹² АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Биоград на мору моли новчану помоћ, 16. 5. 1938; 26. 5. 1938; 8. 9. 1939.

Иако адаптације већ постојећих објеката нису посебно значајне за анализу соколске архитектуре, један пример је веома интересант, специфичан и комплексан за анализу. Соколско друштво у Хвару је решило да 1938. године преуреди и догради палату Беретовића у Туристичко-соколски дом Краља Петра II (слике 103 и 104). За адаптацију објекта изабрано је грађевинско предузеће Драгутина М. Штамбука из Хвара. Било је предвиђено да дом у сутерену поседује вежбаоницу површине близу 250 м², мушке и женске гардеробе и тоалете. Замишљено је да врт буде преуређен у летње вежбалиште, а да се око њега поставе скулптуре у бронзи знаменитих личности Хвара уз бисте Краља Александра, Краља Петра II, Мирослава Тирша и Јиндриха Фигнера. Овакав вид формирања соколског и националног пантеона⁶¹³ говори о механизму етаблирања соколске културе и филозофије у саставни део југословенске историје и културе. Као веза са ентеријером је требала послужити једна застакљена просторија која би служила као бифе. На првом спрату су биле смештене просторије мушког туристичко-соколског одељења, а на другом женске. Друштво је намеравало да по завршетку адаптације, стави на бесплатну употребу дом за наредних тридесет година Соколима из Чехословачке у јулу, затим Пољским Соколима у августу, Бугарским у септембру, а Југословенским Соколима у мају, јуну и октобру.⁶¹⁴

Слика 104 - Драгутин М. Штамбук, Пројекат адаптације Соколског дома у Хвару, перспектива, 1938. (АЈ, Фонд МФВ)

⁶¹³ О концепту националног пантеона: Мирослав Тимотијевић, „Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића“, *Наслеђе* 3 (2001)

⁶¹⁴ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Молба Соколског друштва Хвар за одобрење планова за подизање Соколског дома, 8. 4. 1938.

Поред соколских друштава, неколицина чета у Хрватској је подигла себи дом. Соколска чета у Главини почела је са градњом дома 1933. године, али је објекат остао недовршен све до 1938. године.⁶¹⁵ Соколски дом чете у Дијелки свечано је отворен 13. септембра 1936. године.⁶¹⁶ Дом чете у Тушиловићу је започет да се гради 1938. године,⁶¹⁷ али није познато да ли је и завршен. Соколска чета Будишчина подигла је почетком 1939. године свој дом на властитој парцели, од материјала који су донирали чланови чете. Пошто је отворен, соколски дом је постао центар културног живота округа.⁶¹⁸ Соколска чета у Тучепима покренула је иницијативу за подизање сопственог дома 1939. године, а крајем текуће године је и објекат био пред завршетком радова.⁶¹⁹ Соколска чета у Братишковцима подигла је свој дом почетком 1941. године у оквиру Петрове Петолетнице заједно са чесмом и воћњаком.⁶²⁰ Ови објекти свакако нису од већег архитектонског значаја, али њихово постојање сведочи о широком утицају југословенског Соколства током међуратног периода.

Највећи број девастираних соколских домова се налазио у Хрватској. Разлог томе лежи у историјским околностима које су се одиграле уочи и током Другог светског рата управо на овој територији, али ће се о томе детаљније говорити у једном од следећих поглавља. Међутим, неки су страдали и од природних непогода, попут Соколског дома чете Граховљани којег је однела река 1937. године.⁶²¹

На територији Хрватске подигнут је велики број соколских домова мањег значаја о којима не постоји довољно документације. Међу њима треба поменути Соколски дом у Книну (1922),⁶²² Пожеги (1930),⁶²³ Маринчићима (1931),⁶²⁴

⁶¹⁵ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18а – 49, Решење на 30 000 динара соколској чети Главина срез Имотски, 1938.

⁶¹⁶ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Писмо соколске чете Дијелка Министру за физичко васпитање народа, 1936.

⁶¹⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Соколско друштво Тушиловић – молба за новчану помоћ, 1938.

⁶¹⁸ *Sokolski glasnik* 3 (god. X, 27. 1. 1939.), 3.

⁶¹⁹ Anonim, „Sokolski dom u Tučepima“, *Sokolski glasnik* 52 (god. X, 29. 12. 1939.), 2.

⁶²⁰ Veselin Dobrota, „Još jedan sokolski dom na selu“, *Sokolski glasnik* 9 (god. XII, 28. 2. 1941.), 7.

⁶²¹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Срушен соколски дом од водене бујице, 1937.

⁶²² Соколски дом у Книну је завршен и отворен 21. маја 1922. године; Anonim, „Отварање соколане у Книну“, *Соколски гласник* 7 (год. IV, 1922), 232.

Валпову (1933),⁶²⁵ Вараждинским Топлицама (1933),⁶²⁶ Белом Манастиру (1933),⁶²⁷ Подравској Слатини (1935),⁶²⁸ Плашком (1936),⁶²⁹ Дугој Реси (1937), Грачцу (1937),⁶³⁰ Чаковцу (1938),⁶³¹ Блату на Корчули (1938),⁶³² Брувну (1938),⁶³³ Новим Пављанима,⁶³⁴ Царевом Селу,⁶³⁵ Винковцима,⁶³⁶ Каштелу,⁶³⁷ Вараждину,⁶³⁸ Војнићу,⁶³⁹ Дарувару,⁶⁴⁰ Глини,⁶⁴¹ Добрињу,⁶⁴² Ријеци и Будишчини.

⁶²³ Соколско друштво у Пожеги је своју стару зграду срушило и на њеном месту подигло 1930. године Соколски дом. После Другог светског рата у просторије дома уселио се „Партизан“.

⁶²⁴ Соколана у Маринчићима, предграђу Ријеке, свечано је отворена 3. августа 1931. године; *Соколски гласник* 32 (год. II, 1931), 7.

⁶²⁵ Соколско друштво у Валпову је 1931. године купило земљиште на коме ће подићи дом. Дом је завршен и свечано отворен 1. децембра 1933. године; *Соколски гласник* 25 (год. II, 1931), 8; *Соколски гласник* 50 (год. IV, 1933), 3.

⁶²⁶ Соколски дом у Вараждинским Топлицама свечано је отворен 5. новембра 1933. године; *Соколски гласник* 46 (год. IV, 1933), 6.

⁶²⁷ Соколски дом у Белом Манастиру свечано је отворен 29. октобра 1933. године; *Соколски гласник* 50 (год. IV, 1933), 3.

⁶²⁸ Соколски дом у Подравској Слатини је освећен 23. јуна 1935. године; *Соколски гласник* 6 (год. VI, 1935), 3.

⁶²⁹ Међу бројним соколским домовима подигнутим као споменик убијеном Краљу Александру је и дом у Плашком који је свечано отворен и освећен 20. децембра 1936. године; Никола Жутић, *Крајшчки соколи : соколи Српске крајине 1903.-1941.-1991.* Београд: Српско културно друштво „Зора“, 1998, 79.

⁶³⁰ Соколско друштво Грачац започело је са изградњом дома 1934. године. Радови на ентеријеру спроведени су током 1937. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Грачац моли новчану помоћ, 14. 4. 1938.

⁶³¹ Соколско друштво у Чаковцу започело је са подизањем свог дома 1919. године, да би коначно био завршен и отворен тек 1. децембра 1938. године; Anonim, „Кампања protiv Sokolskog doma u Čakovcu“, *Sokolski glasnik* 49 (god. X, 7. 12. 1939.), 5.

⁶³² Соколско друштво Блато на Корчули је покренуло иницијативу за изградњом свог дома 1928. године. Соколски дом кренуо је да се гради 1930. године, када је и освећен камен темељац. Дом је био завршен и отворен 2. децембра 1938. године; АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва у Блату на Корчули Милану Гролу, 1928; АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво Блато моли новчану помоћ за градњу Соколског дома, 21. 5. 1938.

⁶³³ Соколски дом у Брувну започет је да се гради 1934, а завршен је 1938. године; Никола Жутић, *Крајшчки соколи : соколи Српске крајине 1903.-1941.-1991.* Београд: Српско културно друштво "Зора", 1998, 56.

⁶³⁴ Соколско друштво Нови Пављани је добило земљиште за градњу свог дома 1928. године; АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва Нови Пављани Министарству просвете, 20. 9. 1928.

⁶³⁵ Градња Соколског дома у Царевом Селу започета је 1933. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Царево Село моли помоћ, 1939.

⁶³⁶ Соколском друштву у Винковцима је уступљена државна парцела 1933. године за изградњу сопственог дома, који је уједно требао да буде и споменик Краљу Александру; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Соколско друштво Винковци моли новчану помоћ, 13. 6. 1939.

⁶³⁷ Соколски дом друштва Каштел Сућурац започет је да се гради 1934. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Каштел Сућурац моли новчану помоћ, 11. 6. 1938.

⁶³⁸ Соколско друштво у Вараждину кренуло је да гради дом као успомену на Краља Александра 1934. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Соколско друштво Вараждин моли новчану помоћ, 2. 5. 1939.

У Хрватској је и велики број соколских домова остао недовшен услед тешке материјалне и политичке ситуације уочи Другог светског рата. Соколско друштво Рогозница заветовало се да у току Петрове Петолетнице подигне дом и радовима се приступило у октобру 1938. године. Међутим, већ се следеће године стало са изградњом услед недостатка материјалних средстава.⁶⁴³ Поред овог примера, Соколски домови у Доњем Михољцу,⁶⁴⁴ Сутивану,⁶⁴⁵ Доњим Каштелима,⁶⁴⁶ Новом Марофу, Пупнату на Корчули, Супетарској Драги на Рабу, Смоквици на Корчули, Стрмици остали су недовршени.

Анализа токова соколске архитектуре у Хрватској је од изузетног значаја, јер пре свега показује колико је модернизам после академизма брзо прихваћен у соколској визуелној култури захваљујући афирмативном ставу хрватских архитеката. Они су без оклевања промовисали архитектуру у току са савременим тенденцијама и захваљујући томе подигнут је значајан број модернистичких соколских домова, који се својом естетиком истичу у односу на бројне друге соколске објекте. О националном стилу хрватских соколских домова тешко да се може говорити, јер се после позног романтизма, историцима и сецесије није јавила већа потреба за истицањем националног код соколских друштава на територији која је де факто била настањена Хрватима, Србима, Словенцима, али и великом броју националних мањина.

⁶³⁹ Соколски дом Витешког Краља Александра I Ујединитеља у Војнићу је започет да се гради 1936. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Војнић моли помоћ, 1936.

⁶⁴⁰ Општинска управа Дарувара поклонила је 1934. године Соколском друштву парцелу за подизање соколског дома. Решено је да дом носи назив Краља Александра; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Дарувар моли новчану помоћ, 6. 7. 1936.

⁶⁴¹ Соколско друштво у Глини је првобитно вежбало у казнионици, да би 1924. године покренуло иницијативу за изградњу сопственог дома; АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва Глина Министарству просвете, 9. 4. 1924.

⁶⁴² Подизање Соколског дома у Добрињу започето је 1938. године на земљишту које је поклонила општина; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Молба за потпору за градњу Дома Соколског, 16. 5. 1938.

⁶⁴³ *Sokolski glasnik* 16 (god. X, 21. 4. 1939.), 5.

⁶⁴⁴ Соколско друштво у Доњем Михољцу покренуло је иницијативу за изградњу дома 1932. године купивши земљиште. Међутим, почетак радова је био одлаган све до 1940. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Доњи Михољац моли новчану помоћ, 28. 5. 1940.

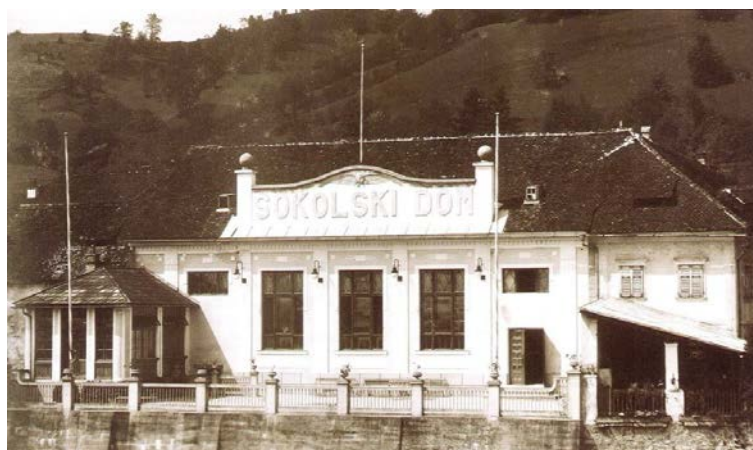
⁶⁴⁵ Градња Соколског дома у Сутивану је започета 1934. године, међутим објекат није никада у потпуности завршен.

⁶⁴⁶ Радови на Соколском дому у Доњим Каштелима започети су тек почетком 1941. године; А. Melada, „Sokolsko društvo u Donjim Kaštelima zida dom!“, *Sokolski glasnik* 11 (god. XII, 14. 3. 1941.), 7.

Соколски домови на територији Словеније

Словенија је до Првог светског рата предњачила по броју учлањених у Соколски покрет, као и по броју подигнутих соколских дома. По уједињењу ситуација је до шестојануарске диктатуре остала непромењена, пошто су Словенци од свих југословенских народа највише били окренути Соколству.

Међу првим подигнутим соколским домовима у новонасталој Краљевини СХС био је дом Соколског друштва у Шкофји Локи (слика 105). У фебруару 1919. године састављен је одбор за подизање дома, а у октобру су купљене две куће на Градском тргу. После бројних правних договора, решено је да зграде које су купљене буду адаптиране у Соколски дом. Пројекат адаптације и проширења израдио је архитекта Матко Цурк. Са радовима се кренуло 1921. године, а дом је званично био отворен 6. јула 1922. године. Фасадну пластику у виду сецесијске геометријске декорације изнад прозора као и рељеф сокола изнад натписа је израдио вајар Иван Јурович, а ентеријер је осликао сликар Мирко Шубиц.⁶⁴⁷ После Другог светског рата у његове просторије се уселио спортски клуб „Партизан“, који је у њему остао до 1981. године. Дом је остао напуштен до 1999. године, када је дат културном центру града на коришћење, који је обновио грађевину. Том приликом није враћен рељеф сокола који је био уклоњен после Другог светског рата.

Слика 105 - Матко Цурк, Соколски дом у Шкофји Локи, 1922. (Културни центар Шкофја Лока)

⁶⁴⁷ Franc Žebre, „O zidavi Sokolskega doma v Škofji Loki 1919/22“, *Loški razgledi* 16, 1969, 192 - 196.

Соколско друштво у Љутомеру установило је 1913. године Одбор за подизање Соколског дома. Пројекат за дом је био израђен у духу академизма, веома богато решен, са карактеристичним монументалним прочељем и кубетом. Била је предвиђена и фасадна скулптура у складу са иконографијом Соколства. Међутим, дом је грађен у неколико етапа, и отплаћиван са каматом, па је отворен тек 10. октобра 1926. године. Грађевина је далеко скромније изведена, али су и даље доминирали класицистички елементи, попут лезена, венаца, тимпанона изнад улаза, али је целокупна форма била далеко прочишћенија, што је било карактеристично за међуратни постакадемизам (слика 106). Осим дворане за вежбање са галеријом, у дому је била смештена и књижара.⁶⁴⁸

Слика 106 - Соколски дом у Љутомеру, 1926. (Словенски етнографски музеј)

Соколско друштво „Матица“ у Љубљани је од 1921. године покренула иницијативу да подигне сопствени Соколски дом,⁶⁴⁹ „храм телесне културе и народног здравља“. Друштво је тражило још 1919. године да им општина прода земљиште на Табору. Ова иницијатива је изазвала бројне протесте, нарочито код Клерикалне покрајинске владе, која је тада изјавила: „Соко неће никад добити Табора!“ Овакви догађаји су довели до суда, који је пресудио у корист соколског друштва. Тако је 15. августа на парцели отворено летње вежбалиште, док је источни део остао резервисан за будући дом. Пројекат за Соколски дом у

⁶⁴⁸ Anton Ratiznojnik, „Telovadno in kulturno društvo Sokol v Ljutomeru 1903 - 1941“, *I - 2 Kronika* 46 (1998), 122 - 125; *Соколски гласник* 4 (год. IX, 1927), 67.

⁶⁴⁹ *Соколски гласник* (год. III, 1921), 121.

Љубљани познатији као „Табор“ израдио је архитекта Иван Вурник 1923. године (слика 107). Друштво је било у обавези према општини да у року од четири године подигне дом, у противном би се парцела вратила општини. Постављање камена темељца извршено је 9. јуна 1924. године и том приликом је узидано „спомен-камење“ са Авале, Ловћена, Петрове Горе и Наноса.⁶⁵⁰ „Табор“ је завршен крајем 1926. године и отворен 27. новембра.⁶⁵¹ Међутим, дом је имао и свечано отварање наредне године од 27. до 29. јуна, када је уједно био и организован покрајински слет. Отварање дома обележила је свечана вечерња слетска сцена која је изведена уз бакље.⁶⁵²

Слика 107 - Иван Вурник, Соколски дом „Табор“ у Љубљани, 1926. (*Соко Душана Силног*)

Соколски дом „Табор“ је био до тада највећи објекат ове врсте у Краљевини, а трећи у свету, саграђен на површини од 1 600 м².⁶⁵³ Представљао је према речима савременика „модерни урбани егзотизам“,⁶⁵⁴ а суштински је био прво отелотворење соколског креда у Краљевини СХС. Елементи словеначке народне архитектуре и уметности вешто су укомпоновани у једну кохерентну целину. До тада је словеначки национални стил био под јаким утицајем чешког

⁶⁵⁰ Аноним, „Соколски дом на Табору у Љубљани“, *Соколски гласник* 8 (год. IX, 1927), 170 - 173.

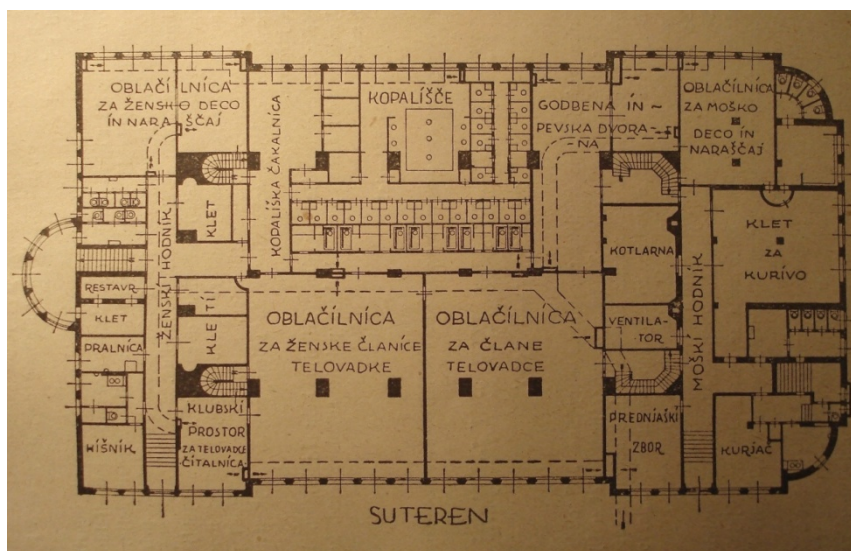
⁶⁵¹ *Соколски гласник* 24 (год. VIII, 1926), 276.

⁶⁵² *Соколски гласник* 7 (год. IX, 1927), 105 - 107.

⁶⁵³ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Молба за новчану помоћ за sokolskog zgrada, 8. 3. 1924.

⁶⁵⁴ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 423.

декоративизма и рондокубизма.⁶⁵⁵ Иако се и на Вурниковом пројекту за Табор може уочити утицај чешке међуратне архитектуре, која се од кубизма приближавала националном стилу, овај објекат је ипак обележио прекретницу у самосталном развоју словеначке архитектуре. Вурниково решење је оригинално и необично, готово експресионистички, али у исто време објектом влада ред, симетрија и јасна рашчлањост спратних зона. Савременик Франце Стеле (France Stelè) је управо истакао те одлике грађевине, сматрајући да Соколски дом Табор представља синтезу Вурникових истраживања.⁶⁵⁶ Такође је несвакидашња масовна репетиција мотива у фасадној пластици, што ствара посебан визуелни утисак. Прочељем доминира балкон на првом спрату испод којег се налази улаз са широким полукружним степеништем. Поред запажене ограде од кованог гвожђа истичу се излаз на балкон и два прозора завршена преломљеним луцима. У оквиру целог објекта се провлачи мотив преломљеног лука, који као готички елемент представља саставни део словеначког културног идентитета. Још једно специфично решење представља низ прозора рашчлањених декорисаним стубићима, који се простире дуж целе зоне првог спрата.

Слика 108 - Иван Вурник, Пројекат Соколског дома „Табор“ у Љубљани, основа сутерена, 1926. (*Соколски гласник*)

⁶⁵⁵ Janko Rožič, „Nacionalni slog v arhitekturi“, 46. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Slovanstvo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi, Ljubljana, 2010, 134.

⁶⁵⁶ Stane Bernik, Marjan Golobič, „Slovene Architecture from Secession to Expressionism and Functionalism“, *The Journal of Decorative and Propaganda Arts* 17, Yugoslavian Theme Issue (Autumn 1990), 46.

Слика 109 - Иван Вурник, Соколски дом „Табор“ у Љубљани, главна вежбаоница, 1926. (*Соколски гласник*)

У соколском дому су биле смештене две мање дворане поред централне, која је била раскошно декорисана, површине скоро 500 м² и висине 13 м. У сутерену су биле смештене све помоћне просторије (слика 108). Један опис новинара „Соколског гласника“ може дочарати какав је утисак ова грађевина остављала на посетиоце када је подигнута: „Та кад ступиш у огромну дворану, причиња ти се, да си ушао у свети храм, толико те импресијонира велика димензија и складност.“ (слика 109).⁶⁵⁷

Пошто је подигнут Соколски дом „Табор“ у Љубљани, Соколско друштво Шишка у Љубљани је 1926. године почело да прикупља средства за подизање сопственог дома путем лутрије.⁶⁵⁸ Нацрт дома је израдио инжењер Иван Сепин. Освећење камена темељца је извршено 14. јуна 1931. године, а до краја године објекат је доведен под кров.⁶⁵⁹ Свечано отварање одржано је 1932. године,⁶⁶⁰ када

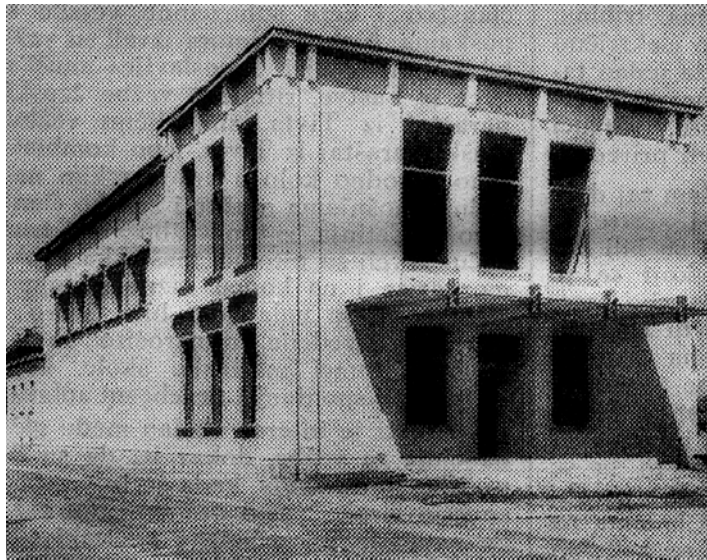
⁶⁵⁷ Аноним, „Соколски дом на Табору у Љубљани“, *Соколски гласник* 8 (год. IX, 1927), 174.

⁶⁵⁸ *Соколски гласник* 5 (год. VIII, 1926), 52.

⁶⁵⁹ *Соколски гласник* 23 (год. II, 1931), 3.

⁶⁶⁰ *Соколски гласник* 35 (год. III, 1932), 4.

је дом описан у штампи као „модерно и репрезентативно здање“ и „прави соколски храм“,⁶⁶¹ што је свакако и био, с обзиром да је био добро опремљен и пројектован у духу модернизма (слика 110).

Слика 110 - Иван Сепин, Соколски дом друштва Шишка у Љубљани, 1932.
(*Соколски гласник*)

Исте године, 26. јуна, завршен је и отворен још један модернистички соколски дом, који се налазио на Бледу. Грађа за Соколски дом на Бледу купљена је још 1921. године,⁶⁶² али је изградња објекта започета тек 1923. године. Убрзо се стало са изградњом услед недостатка средстава,⁶⁶³ па је дом коначно завршен и отворен 1932. године.⁶⁶⁴

У групу модернистичких соколских домова, али са упадљивим елементима експресионизма спада и дом у Кочевју, који је подигнут 1936. године (слика 111).⁶⁶⁵ Прочеље одликује пирамидално-степеничаста силуета, а једини елемент који уноси асиметрију у композицију је заобљени бочни тракт у контрасту са преовлађујућим правим линијама. Приземну зону одликује централни улаз са низом прозора, који се понавља и на првом спрату. Још један контраст

⁶⁶¹ *Соколски гласник* 26 (год. II, 1931), 5.

⁶⁶² АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Sokol Bled, пројнја за подоро, 30. 4. 1928.

⁶⁶³ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва на Бледу Министарству просвете, 5. 9. 1926.

⁶⁶⁴ Anonim, „Otvoritev Sokolskoga doma na Bledu“, *Соколски гласник* 26 (год. III, 1932), 5.

⁶⁶⁵ SI AS 137/IX/2403

представљају три прозора малих димензија у потрковљу насупрот велике површине забатне маске. Назив Соколског дома у Кочевју је после Другог светског рата промењен у „Шешков дом“, по народном хероју Јожеу Шешку.

Слика 111 - Соколски дом у Кочевју - Шешков дом, 1936. (Милан Главоњић)

Соколски дом у Лашком је пројектован 1933. године и подигнут на парцели уз реку Савињу. Објекат се може сврстати у модернија решења, али са класицистичким елементима. Када је реновиран, објекат је и проширен са јасном дистинкцијом између старог и новог дела, што се представљало једно успешно решење. Данас се у њему налазе културни, спортски и туристички центар града.

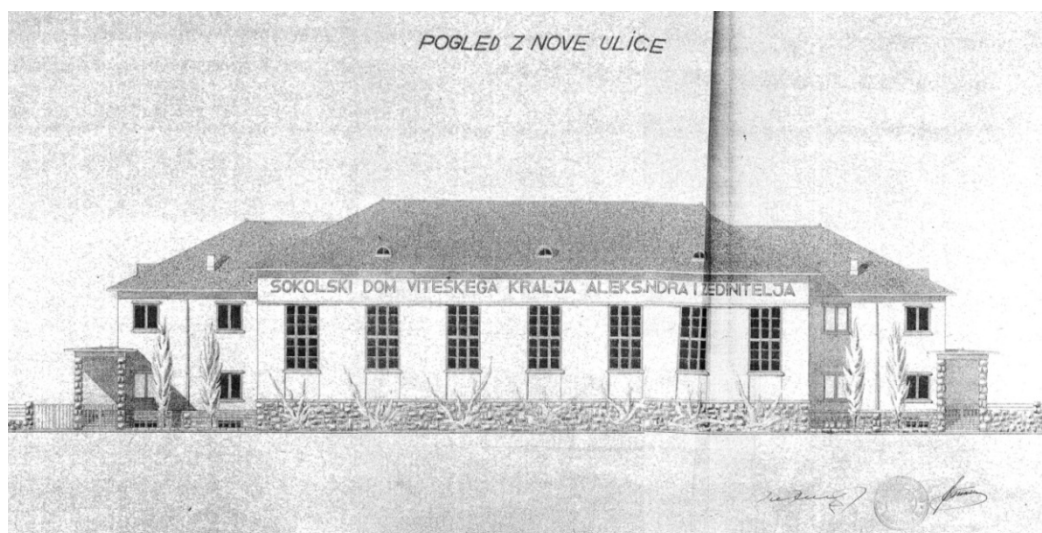
Иако су постојала решења која су јасно указивала на токове модернизма, словеначка средина је, за разлику од хрватске и у извесној мери српске, остала конзервативнија, користећи при пројектовању само поједине елементе карактеристичне за модерни архитектонски речник. Соколски дом у Радомљу, отворен 15. јула 1934. године,⁶⁶⁶ спада у групу једноставних, подужних грађевина, засвођених двоводним кровом (слика 112). Улаз у дом је био обједињен са прозором на спрату и натписом са хоризонталним испустима, који су такође примењени и на лезенама које су рашчлањивале фасаду. Неспретно имплементирање модернистичке декорације било је типично за скромна решења соколских домова током четврте деценије. Међутим, постојали су и успелији

⁶⁶⁶ *Соколски гласник* 31 (год. V, 1934), 6.

примери, где се пројектант у већој мери фокусирао на функционалност објекта, него на једноставну примену модерних елемената. Један од таквих примера је Соколски дом у Герову, који започет је да се гради 1934. године, а пројектовао га је архитекта Иво Марчеља.⁶⁶⁷

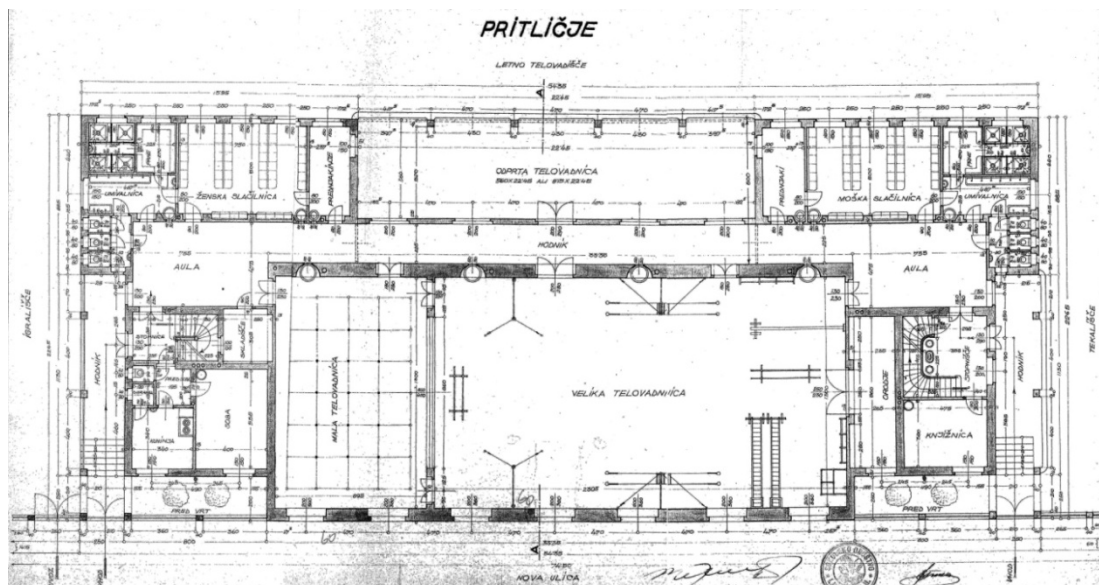

Слика 112 - Соколски дом у Радомљу, 1934. (Словенски етнографски музеј)

Слика 113 - Пројекат Соколског дома Љубљана II, нацрт прочеља, 1934. (АЈ, Фонд МФВ)

⁶⁶⁷ *Соколски гласник* 47 (год. V, 1934), 4.

Слика 114 - Пројекат Соколског дома Љубљана II, основа приземља, 1934. (АЈ, Фонд МФВ)

На територији Словеније је била далеко заступљенија комбинација словеначког националног стила, традиционалне архитектуре алпског подручја и средњоевропског историцизма. Један од занимљивих примера овакве архитектуре подигнут је за Соколско друштво Љубљана II (слика 113). Како је друштво основано 1908. године, решено је да се 1910. године подигне соколски дом, када је састављен грађевински одбор,⁶⁶⁸ али се та идеја остварила тек 1934. године. Грађевина површине близу 1 000 м² је подигнута на плацу од 7 000 м². Конструкција је била армирано-бетонска, а једини декоративни елемент је био сокл од ломљеног камена, као и ступци који су наглашавали улазе. Прочељем је доминирао централни благо истурени корпус вежбаонице коју су осветљавали прозори велике површине. Изнад њих је стајао натпис „Sokolski dom Viteškega Kralja Aleksandra I Zedinitelja“. Дом је поседовао два улаза са крајњих страна прочеља, који су били повезани ходницима, па је на тај начин успостављена кружна комуникација у објекту. У приземљу су се налазиле књижница, свлачионице, предњачке просторије, кухиња, велика и мала вежбаоница, али и „отворена“ вежбаоница, која је заправо простран трем у директној вези са летњим вежбалиштем (слика 114). Ово решење представља један од ретких примера

⁶⁶⁸ Stanko Trček, *70 let telesne kulture v Trnovem*, Ljubljana, 1978, 5 - 7.

полуотворене просторије за вежбање, по узору на слична решења у Немачкој и Аустрији. Објекат је прочељем излазио на Нову улицу (данас Зихерлова улица).⁶⁶⁹ Дом је у потпуности био довршен уочи рата 1941. године.⁶⁷⁰

Слика 115 - Соколски дом у Церкници, 1928. (колекција Александра Згонца)

Соколски дом у Церкници је пројектован 1928. године⁶⁷¹ по узору на средњоевропску историцистичку архитектуру, са истуреним бочним ризалитима и великом терасом на првом спрату у централној зони прочеља. Функција ове терасе која је била чест мотив на бројним соколским домовима је била да попут свечане ложе омогући званичницима и старешинама да надгледају манифестације које су се често одржавале на отвореном. На пројекту је било предвиђено да дом буде омалтерисан, са скромном фасадном декорацијом, међутим изведени објекат је остао у опеци, што је одавало утисак недовршености (слика 115).

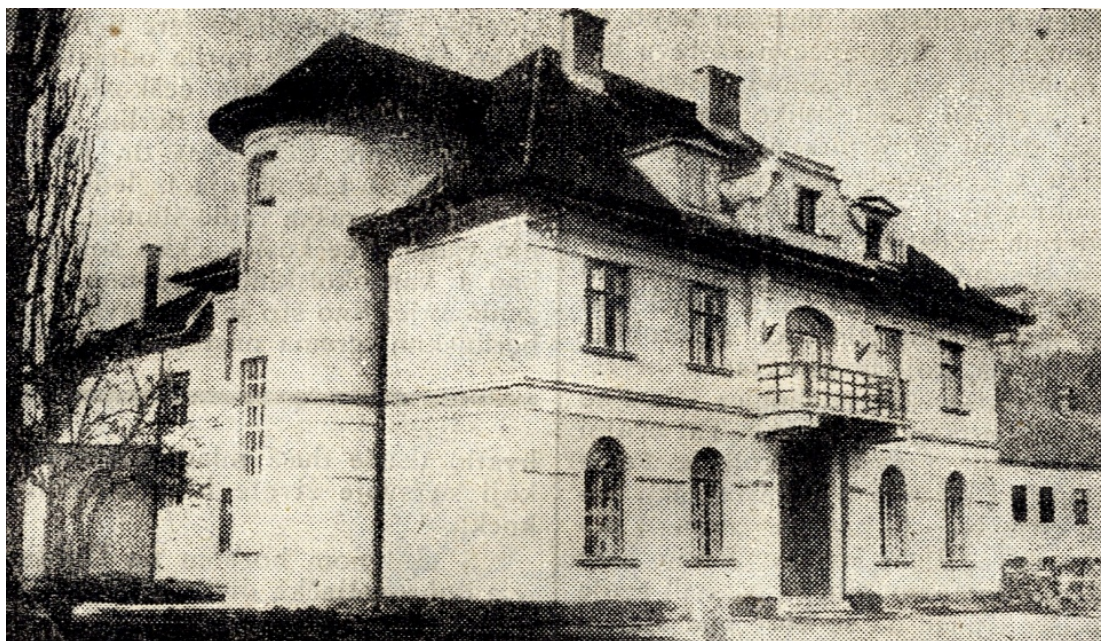
У периоду када је модернизам већ постајао преовлађујући стил, Соколски дом у Словењ Грацу поседовао је реминисценције на регионалну средњоевропску архитектуру, освежену појединим савременијим декоративним елементима и

⁶⁶⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, План и технички опис Соколског дома Краља Александра у Љубљани, 1938.

⁶⁷⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Љубљана моли новчану помоћ ради довршења дома, 10. 3. 1941.

⁶⁷¹ На седници соколског друштва у Церкници 1927. године одобрена је градња дома; *Соколски гласник* 20-21 (год. IX, 1927), 320.

вешто уклопљену у околину (слике 116а и б). Соколско друштво у Словењ Грацу основано је 1919. године, а 1921. године покренута је иницијатива да се подигне простор за вежбање и оформљен је одбор за изградњу. Средства су сакупљена крајем 1928. године, и већ следеће године кренуло се са изградњом. Соколски дом је био посвећен Витешком Краљу Александру I Ујединитељу, а пројектовао је архитекта Иван Ледл. Иако су се већ у јесен Соколи уселили у објекат и почели да вежбају у њему,⁶⁷² дом није у потпуности био завршен до 1936. године.⁶⁷³ Објекат је подигнут на угаоном плацу, што пројектант није искористио. Објекат није поседовао ниједно „југосовенско“ или идеолошко обележје, као ни мотив који би указивао на његову функцију, што је било неуобичајено за соколске домове. Читав објекат одликује строга симетрија, са истакнутом централном вертикалном зоном прочеља, која обухвата улаз, балкон и забат. Оваква решења прочеља су била честа код соколских домова, готово канонска. Посебно је било необично решење бочног степеништа смештеног са обе стране објекта, решеног полукружно попут куле осматрачнице. Пошто је после Другог светског рата соколски дом припао ТВД Партизану, 1983. године је преуређен у Дом културе.

Слика 116а - Иван Ледл, Соколски дом у Словењ Грацу, 1936. (*Соколски гласник*)

⁶⁷² Vinko Cajnko (ur.), *Telesna vzgoja treh dolin*, Slovenj Gradec, 1957, 93.

⁶⁷³ *Sokolski glasnik* 13 (god. VII, 1936), 2; Аноним, „Велика соколска свечаност у Словењграцу“, *Соколски гласник* 25 (год. VII, 1936), 3.

Слика 116б - Иван Ледл, Соколски дом у Словењ Грацу, 1936. (Кристина Мах)

Типичан пример архитектонског речника словеначког региона представљао је Соколски дом у Дражгошу (слика 117), који је свечано отворен 6. јуна 1927. године. Грађевина је подигнута на навишој тачки места, на 853 м надморске висине и својом визуром је доминирала крајем.⁶⁷⁴ У штампи је описана као „скроман, али укусан објекат“.⁶⁷⁵ Целокупним прочељем доминирала је симетрија, почевши од ритмично рашчлањене фасаде, па до прозора наглашених светлијим фугама. Кров је био решен двоводно са већим степеном нагиба, што је било типично за алпску варошку кућу.

Слика 117 - Соколски дом у Дражгошу, 1927. (*Соколски гласник*)

⁶⁷⁴ Аноним, „S robočja Jelovice“, *Tedenske slike* (16. 6. 1927.), 1.

⁶⁷⁵ *Соколски гласник* 10-11 (год. IX, 1927), 251.

Први Плечников студент, Драготин Фатур, пројектовао је 1931. године Соколски дом у Јесеницама,⁶⁷⁶ који је завршен 1939. године.⁶⁷⁷ Његово решење у потпуности асоцира на традиционални начин градње у алпском подручју. Стрми кров дома асоцира на планинске куће у Словенији, док рустична камена фасада представља повезивање савремене архитектуре са локалним градитељством.

Слика 118а - Франц Преглау, Пројекат Соколског дома у Маренбергу, нацрт прочеља, 1938. (АЈ, Фонд МФВ)

Соколски дом Витешког Краља Александра I Ујединитеља у Маренбергу⁶⁷⁸ је пројектован као типичан средњоевропски планински тип куће карактеристичан за пограничне области Словеније са Аустријом. Објекат је започет да се гради током лета 1938. године и свечано је отворен 9. децембра, иако тада није био у потпуности завршен. Соколски дом је освећен тек 1940. године, за двадесетогодишњицу Соколског друштва Вухред-Маренберг.⁶⁷⁹ Пројекат је израдио грађевинац Франц Преглау, применивши елементе попут стрмог крова, дрвених капака и приземља обложеног дрветом, који су карактеристични за архитектуру словеначког поднебља (слике 118а и б). Функционални распоред се састојао из три целине: прве, ка Банској цести, је била гостионица, са

⁶⁷⁶ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 424.

⁶⁷⁷ SI AS 137/IX/2403

⁶⁷⁸ Од 1952. године под именом Радље об Драви

⁶⁷⁹ Anonim, „Sokolski dom u Marenbergu“, *Sokolski glasnik* 46 (god. IX, 16. 12. 1938.), 4.

биоскопском салом, централне, где се налазила вежбаоница, и дворишне, где су биле гардеробе. Преко бочног трема се излазило на летње вежбалиште.⁶⁸⁰

Слика 118б - Франц Преглау, Пројекат Соколског дома у Маренбергу, нацрт јужне фасаде, 1938. (АЈ, Фонд МФВ)

Дравска бановина је као погранична област Краљевине имала бројне потешкоће са суседним државама, што се одразило и на рад Сокола у појединим местима. Соколско друштво у Горњој Радгони положило је камен темељац свог Соколског дома 1920. године. Објекат је почео да се гради на парцели у Содарској улици,⁶⁸¹ изван централног језгра места. У том је периоду ово погранично место имало етничких проблема са Аустријанцима и Мађарима, па је због тога њихов национални понос био још израженији. Услед материјалних потешкоћа, али и етничких сукоба, дом је био завршен и отворен тек 17. јануара 1938. године.⁶⁸² Иако је био скромне израде, објекат је поседовао вежбаоницу површине 408 м².⁶⁸³

Примери конфликта нису били забележени само у пограничним местима, већ су се јављали и у другим градовима, где су словеначки Соколи имали проблема са политичким партијама и удружењима која су имала другачије постулате. Пример за то је Соколски дом у Крању из 1923. године, који је

⁶⁸⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Молба Соколског друштва Маренберг за градњу Соколског дома, 23. 8. 1938; Пројекат за Соколски дом у Маренбергу, 1938.

⁶⁸¹ *Соколски гласник* 41 (год. VI, 1935), 3.

⁶⁸² АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Горња Радгона, 1936; ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Горња Радгона моли новчану помоћ, 17. 6. 1938.

⁶⁸³ *Соколски гласник* 5 (год. IX, 1938), 3; Anonim, „Gradnja Sokolskega doma v Gornji Radgoni zasigurana“, *Sokolski glasnik* 35-36 (год. IX, 1938.), 7.

представљао отелотворење идеалног споменика југословенству. Међутим, већ током изградње дома, Соколи су наишли на оштре противнике у Југословенској Кметској Звези, која је путем своје штампе апеловала на грађанство да не да новац за подизање соколског дома, са аргументом да су Соколи „либерали“ и да су тражењем прилога за дом злоупотребљавали поштење и великодушност становништва.⁶⁸⁴

Слика 119 - Пивков дом у Марибору, 1938. (*Соколски гласник*)

Иако је већина Соколских домова у међуратном периоду представљала део званичне пропаганде култа личности, кроз посвећења Тиршу или неком члану династије Карађорђевић, постојали су и примери где се одавање почести кроз име Соколског дома сводило на појединачне личности које су биле значајне за друштво. Такав је пример био Пивков дом у Марибору из 1938. године, који је носио име преминулог Сокола Људевита Пивка.⁶⁸⁵ Пројекат дома је израђен у модерном духу, строге симетрије, коју на прочељу нарушавају једино натпис са леве и јарбол са десне стране. Изнад улаза стилизовани кључни камен пробијао је кровни венац са скулптуром сокола као главним мотивом (слика 119). Објекат је подељен на два корпуса: први, са приземљем и спратом, који је био резервисан за

⁶⁸⁴ *Domoljub* (24. 5. 1922.), 200.

⁶⁸⁵ *Sokolski glasnik* 14 (god. IX, 1938), 5.

административни део, док је други у продужетку у приземном нивоу служио за вежбаоницу.

Слика 120 - Соколски дом у Крањској Гори, 1937. (*Соколски гласник*)

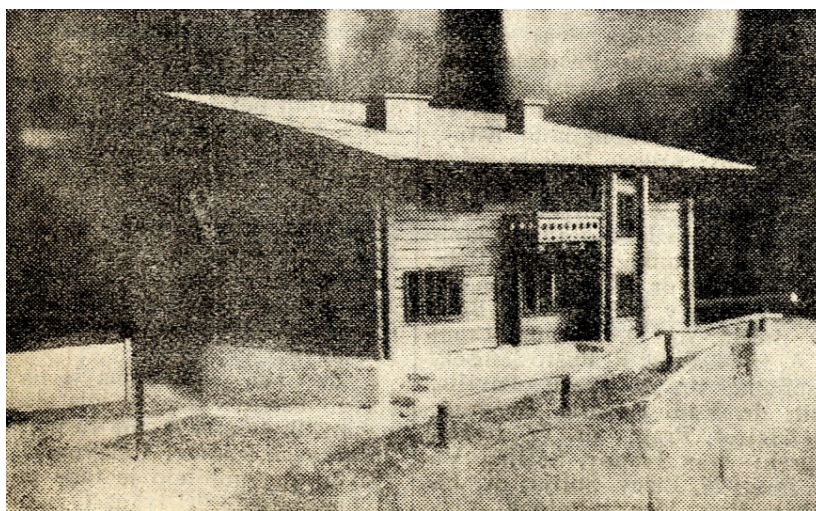
Словеначки Соколи су такође били специфични по томе што су једини у Краљевини Југославији подизали планинске соколске домове, од којих су неки имали функцију санаторијума, док су други били само одмаралишта. У Крањској Гори саграђен је и свечано отворен 5. децембра 1937. године⁶⁸⁶ Соколски дом Краља Петра II, такође назван „Петрово“, на надморској висини од 806 м, са намером да буде опоравилиште (слика 120). Грађевина је заузимала површину од 240 м², са капацитетом од 98 лежајева. Фасада је пројектована „у складу са народним слогом тога краја“, што је подразумевало алпску планинску кућу, са стрмим двоводним кровом, обложену каменом у нивоу сутерена под нагибом,

⁶⁸⁶ *Соколски гласник* 39-40 (год. VIII, 1937), 3.

омалтерисану у приземљу, а у зони првог и другог спрата обложену шкодлама⁶⁸⁷ сиве боје.⁶⁸⁸ За фасаду су коришћене три врсте материјала како би се створила оптимална микроклима у ентеријеру, што би омогућило бољи проток топлоте и ваздуха. У приземљу је постојао излаз на велику терасу, пројектовану да би на њој гости проводили време сунчајући се, што је била пракса тадашњих санаторијума, опоравилишта и ваздушних бања широм Европе (слика 121).

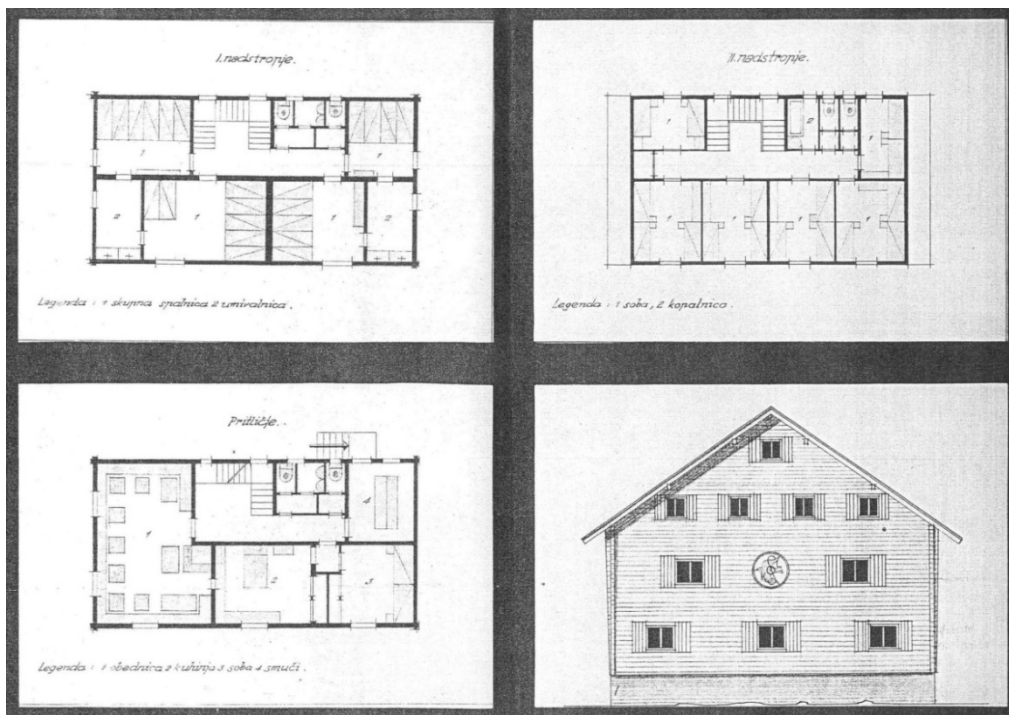
Слика 121 - Соколски дом у Крањској Гори, 1937. (*Музеј спорта и олимпизма*)

Слика 122 - Макета Соколске планинске куће на Похорју, 1936. (*Соколски гласник*)

⁶⁸⁷ Врста дрвених дашчица.

⁶⁸⁸ *Соколски гласник* 39 (год. VII, 1936), 3.

Слика 123 - Пројекат Соколског планинског дома на Похорју, 1939. (АЈ, Фонд МФВ)

Слика 124 - Соколски планински дом на Похорју, 1939. (АЈ, Фонд МФВ)

У Словенији је током четврте деценије, у оквиру Петрове Петолетнице, започета пракса подизања планинских соколских домова. Како је скијање постало популаран зимски спорт, соколска друштва у Словенији су покренула иницијативу за изградњу објеката који данас потпадају под тип планинарских домова. Идеја да се подигне Соколски планински дом на Похорју јавила се 1935. године. Соколско друштво Марибор „Матица“ је у фебруару те године купило парцелу на нагибу између 1080 и 1230 м надморске висине. Било је предвиђено да Планински дом окупи шест соколских друштава из околине Марибора. Пре израде коначног пројекта, постојао је један који је објављен у „Соколском гласнику“, али је касније одбачен (слика 122). Неизведени пројекат је био нешто модернијег речника, али израђен по узору на брвнару, са декоративним детаљима у виду резбарија. Кров је био решен једноводно са истуреном стрехом, што није била пракса у планинским крајевима, па се може претпоставити да је пројекат због тога и одбијен. Уместо њега израђен је пројекат који је био примеренији поднебљу (слика 123). Радови на изградњи су започети у мају 1935. године, а дом је завршен и отворен у јесен 1939. године.⁶⁸⁹ Планинарски соколски дом на Похорју представља типичан пример планинарског дома алпске регије (слика 124). Фасада је обложена дрвеним дашчицама, а прозорски отвори су заштићени дрвеним капцима, док је кров стрм и двоводан. Једино што указује на Соколе као власнике објекта је медаљон који заузима доминантно место на фасади. У њему је приказан соко са анаграмом, што је био један од симбола Соколства. Објекат се простирао на површини од 126 м² са капацитетом од 71 лежаја смештеног у веће и мање спаваонице на првом и другом спрату.⁶⁹⁰ У приземљу су се налазиле заједничке просторије, попут трпезарије, дневне собе, кухиње и просторије за одлагање скија.⁶⁹¹

Како је Дравска бановина спадала у имућније и најразвијеније области Краљевине Југославије, већина соколских друштава радила је активно и није имала превише потешкоћа да прикупи средства за изградњу соколског дома. Ипак, забележени су извесни креативни начини прикупљања финансија. Соколско

⁶⁸⁹ Anonim, „Otvoren sokolski planinski dom na Pohorju“, *Sokolski glasnik* 46 (god. X, 1939), 3.

⁶⁹⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 41 – 141, Молба соколске жупе Марибор за новчану помоћ

⁶⁹¹ Anonim, „Sokolska planinska kuća na Pohorju“, *Sokolski glasnik* 5 (god. VII, 1936), 2.

друштво у Шоштању је купило 1921. године земљиште за соколски дом. Како би прикупило новац за подизање дома, друштво је организовало представе,⁶⁹² и дом је подигнут 1927. године.⁶⁹³

Поред бројних изграђених објекта за потребе соколских друштава, познат је изванредан број соколских домова у Словенији који је делимично или у потпуности девастиран. Изградња Соколског дома у Стражишчу започета је 1923. године и радови на подизању дома су изазвали бројне финансијске проблеме.⁶⁹⁴ Иако је дом завршен, изгорео је у пожару током Другог светског рата. Обновљен је 1953. године, да би у њему био смештен СК Партизан.⁶⁹⁵ Соколски дом у Мојстрани је уништила поплава 30. октобра 1926. године (слика 125), па је друштво наредне године покренуло иницијативу да подигне нови соколски дом.⁶⁹⁶ Соколски дом у Мојзирју, отворен 17. марта 1933. године,⁶⁹⁷ је био оштећен током Другог светског рата, а по његовом завршетку је остао напуштен. Соколски дом на Похорју код Словенске Бистрице је уништио партизански одред 9. септембра 1944. године, пошто је био непријатељска база.⁶⁹⁸

Слика 125 - Соколски дом у Мојстрани после поплаве, 1926. (*Соколски гласник*)

⁶⁹² *Vestnik sokolski župe v Celju*, julij 1921, 5 - 10.

⁶⁹³ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва Шоштањ Министарству просвете, 21. 10. 1927.

⁶⁹⁴ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва у Стражишчу Министарству просвете, 10. 12. 1924; *Соколски гласник* 16 (год. XI, 1929), 7.

⁶⁹⁵ http://www.gorenjskiglas.si/pisma_bralcev/index.php?action=detail&id=880

⁶⁹⁶ *Соколски гласник* 10-11 (год. IX, 1927), 251; SI AS 641/I/60/122, Molba za obnovu doma, jul 1927.

⁶⁹⁷ *Соколски гласник* 14 (год. IV, 1933), 4.

⁶⁹⁸ www.znaci.net/00001/53_45.pdf

Поред значајнијих примера соколске архитектуре, у Словенији је подигнут велики број соколана које су мањег значаја, али је потребно споменути их како би се стекла што боља слика о токовима у архитектонском и типолошком развоју соколских домова. По завршетку Првог светског рата Соколско друштво у Радовљници почело је да гради себи једноставан дом од опеке. Соколски дом у Радовљници отворен је 2. октобра 1922. године, а о том догађају писале су и британске новине „The Near East“.⁶⁹⁹ Соколски дом у Трбовљу је почео да се гради 1922. године према пројекту Ј. Ференца и Рудолфа Рочака,⁷⁰⁰ а са радовима се стало 1924. године услед недостатка материјалних средстава.⁷⁰¹

Соколско друштво у Жировници откупило је 1935. године земљиште на којем ће подићи дом. Нацрт за соколски дом је урадио градитељ Виктор Бидовец из Крања. Дом је завршен 1938. године и представљао је типичан пример соколског дома по својој поставци и распореду просторија.⁷⁰² Соколски дом Витешког Краља Александра I Ујединитеља у Рогашкој Слатини пројектовао је инжењер В. Гланц. Објекат је отворен у августу 1939. године, на двадесетогодишњицу постојања друштва, иако радови на ентеријеру нису у потпуности били завршени.⁷⁰³ Дворана за вежбање износила је 198 m².⁷⁰⁴ Соколски дом у Светом Марку код Птуја пројектовао је 1938. године М. Мацун из Птуја. Грађевина је скромних димензија, али складног екстеријера, са сведено наглашеним улазом изнад којег је стајао натпис.⁷⁰⁵ Друштво је купило земљиште од Марка Хорвата⁷⁰⁶ и на њему започело реализацију пројекта.

Соколски дом у Новом Месту спада у адаптиране објекте који нису оригинално подигнути за потребе Соколског покрета. Грађевина је првобитно саграђена за потребе Народне библиотеке у периоду од 1873. године до 1885.

⁶⁹⁹ *Соколски гласник* 1 (год. IV, 1922), 22.

⁷⁰⁰ *Соколски гласник* 3 (год. IV, 1922), 92.

⁷⁰¹ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва Трбовље Министарству просвете, 4. 9. 1924.

⁷⁰² АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Молба соколског друштва Жировница за новчану помоћ, 7. 10. 1937; SI AS 137/IX/2403

⁷⁰³ Anonim, „Još jedan sokolski dom“, *Sokolski glasnik* 42 (год. IX, 19. 11. 1938.), 3; Anonim, „Репрезентативни Соколски дом у Рогашкој Слатини доведен под кров“, *Политика* (6. 8. 1939.), 22.

⁷⁰⁴ *Sokolski glasnik* 31 (год. X, 4. 8. 1939.), 3.

⁷⁰⁵ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Пројекат Соколског дома у Светом Марку, 1938.

⁷⁰⁶ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Купна погодба, 1938.

године и на углу Соколске и Цвелбрајевој улице, да би касније у њој био смештен Народни дом. Соколско друштво је организовало 1921. године лутрију како би прикупило новац да откупи објекат,⁷⁰⁷ и уселило се у дом 1925. године. У питању је двоспратна грађевина у стилу академизма, са јасно рашчлањеним зонама по узору на ренесансне палате, али скромније фасаде, без богате фасадне пластике. Објекат је 1955. године адаптиран и у њега се уселио СК Партизан,⁷⁰⁸ а данас се у њему налази Дом културе. Поред овог примера познато је и да је Соколско друштво Велике Лашче адаптирало старо складиште у дом 1939. године.⁷⁰⁹

Слика 126 - Соколски дом у Врхники, 1934. (АЈ, Фонд МФВ)

У Словенији је подигнут велики број соколских домова и соколана о којима не постоји довољно података, као што су Соколски дом у Горењу (1923),⁷¹⁰ Ракеку (1925),⁷¹¹ Жежици (1925),⁷¹² Горњем Логатцу (1925),⁷¹³ Студенцу (1926),⁷¹⁴

⁷⁰⁷ *Соколски гласник* (год. III, 1921), 258.

⁷⁰⁸ J. K. „Novomeški Partizan o svojem delu“, *Dolenjski list* (18. 3. 1955.), 3.

⁷⁰⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Соколско друштво Велике Лашче моли новчану помоћ, 1938.

⁷¹⁰ Соколско друштво Горења вас-Пољане је основано 1921. године и већ је 1923. године подигло сопствени дом. У објекат се 1951. године уселио СК Партизан; Boris Klemenčič, „Sedamdeset let tradicije telesnokulturne dejavnosti v Gorenji Vasi“, *Loški razgledi* 38 (1991), 303 - 304.

⁷¹¹ *Соколски гласник* 24 (год. VII, 1925), 187.

⁷¹² *Соколски гласник* 4 (год. VIII, 1926), 43.

⁷¹³ *Соколски гласник* 4 (год. VIII, 1926), 43.

Великим Лашчама (1927),⁷¹⁵ Гросупљу (1927),⁷¹⁶ Соведењу (1931),⁷¹⁷ Врхники (1934) (слика 126),⁷¹⁸ Медводама (1935),⁷¹⁹ Грахову (1936),⁷²⁰ Преваљу (1938),⁷²¹ Жалцу (1938),⁷²² Метлики (1939),⁷²³ Пољчанама (1940),⁷²⁴ Птују,⁷²⁵ Шмартну,⁷²⁶ Чрномелју,⁷²⁷ Шт. Виду над Љубљаном,⁷²⁸ Блокама,⁷²⁹ Долењи,⁷³⁰ Рајхенбургу, Севници, Ползели, Долњој Лендави, Средишчу об Драви, Межици, Мути, Преваљи, Радљи на Драви, Равнима на Корошки, Гуштњу, и Рибници.⁷³¹ Међу словеначким соколским домовима који су остали недовршени познати су само пројекат за Соколски дом у Марковцима из 1938. године (слика 127) и дом у Пољчанама.

⁷¹⁴ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва Студенец-Иг Министарству просвете, 21. 5. 1926.

⁷¹⁵ *Соколски гласник* 20-21 (год. IX, 1927), 328.

⁷¹⁶ *Соколски гласник* 20-21 (год. IX, 1927), 328.

⁷¹⁷ Соколски дом у Соведењу свечано је отворен у августу 1931. године. У питању је грађевина скромних димензија, површине свега 100 м²; *Соколски гласник* 32 (год. XIII, 1931), 6.

⁷¹⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Соколско друштво Врхника моли новчану помоћ, 13. 9. 1937.

⁷¹⁹ Соколски дом у Медводама отворен је 3. новембра 1935. године. После рата је у њему био смештен Дом здравља; *Соколски гласник* 42 (год. VI, 1935), 3.

⁷²⁰ Соколски дом у Грахову свечано је отворен 30. августа 1936. године; *Соколски гласник* 41 (год. VII, 1936), 3.

⁷²¹ Соколско друштво у Преваљу је у току лета 1938. године подигло свој дом, али су малтерисање фасада и радови на ентеријеру стали услед недостатка средстава; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Преваље моли новчану помоћ, 20. 10. 1939.

⁷²² Соколски дом у Жалцу пројектовао је архитекта Умек 1938. године и дом је већ наредне године саграђен; Anonim, „Žalec, prvo leto zvočnega kina v Žalcu“, *Novo doba*, 11. 10. 1940, 4.

⁷²³ Соколски дом Енглберта Гангла у Метлики отворен је 9. јула 1939. године; Anonim, „Sokolski dom u Metliki“, *Sokolski glasnik* 24 (год. X, 1939), 5.

⁷²⁴ Соколско друштво Пољчане започело је са градњом дома 1939. године. Дом је довршен и свечано отворен 1940. године поводом десетогодишњице рада друштва; *Sokolski glasnik* 31 (год. X, 4. 8. 1939.), 3; Anonim, „Nov dom sokolskog društva Poljčane“, *Sokolski glasnik* 22 (год. XI, 31. 5. 1940.), 3.

⁷²⁵ Одсек за градњу Соколског дома у Птују је формиран 1927. године; *Соколски гласник* 4 (год. IX, 1927), 67.

⁷²⁶ Соколско друштво у Шмартну при Литији планирало је 1934. године да сагради простор за вежбање на парцели од 4 200 м². До тада је друштво вежбало у складишту; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Prošnja za podporo za zidavo Sokolskog doma v Šmartnem pri Litiji, banovina Dravska, 29. 1. 1936.

⁷²⁷ Соколско друштво у Чрномелју је почело са градњом сопственог дома 1936. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Sokolsko društvo v Črnomlju prosi za podelitev podpore, 12. 11. 1936.

⁷²⁸ Соколски дом Краља Александра I Ујединитеља у Шт. Виду над Љубљаном је подигнут за седамдесетогодишњицу оснивања Вижмарског табора, који је основан 17. 5. 1869. године. На њему је словенски народ формулисао свој политички програм, који је подразумевао идеју уједињења Словенаца са Србима и Хрватима. Овај догађај се сматрао зачетком идеје о југословенском савезу; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Молба соколског друштва Шт. Вид на одржавање томболе, 1939.

⁷²⁹ Соколско друштво Блоке започело је са изградњом Друштвеног дома 1937. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Блоке моли новчану помоћ, 6. 6. 1938.

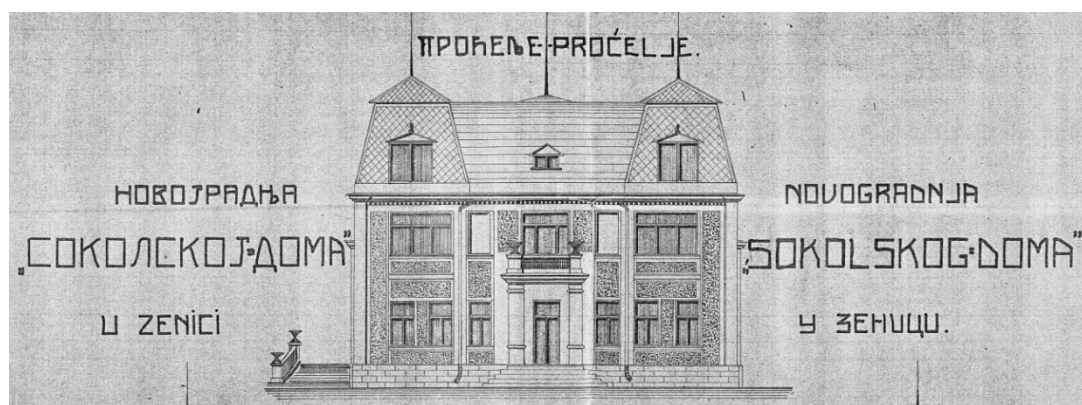
⁷³⁰ Соколско друштво Долења је купило земљиште за подизање дома 1937. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Молба Соколског друштва Долења за новчану помоћ, 17. 2. 1938.

⁷³¹ Anonim, „Sokolski domovi in telovadišča v župi Celje“, *Sokolski glasnik* 12 (год. VII, 1936), 3.

Словеније осликавају сензибилитет региона који је у највећој мери тежио ка неговању националног идентитета путем имплементирања традиционалних архитектонских елемената. Иако су други региони такође имали фазу доминације националног стила током треће деценије, Словенија је у свом архитектонском изразу ипак остала доследна и аутентична.

Соколски домови на територији Босне и Херцеговине

Пошто је територија Врбаске, Дринске и Зетске бановине, коју покрива данашња Босна и Херцеговина, била мултиетнички простор, било је тешко програмски одредити ток националног стила који би био најадекватнији приликом градње соколских дома. Према тумачима међуратне архитектуре насилно је примењиван национални стил са српским одликама, без обзира на чињеницу да су Соколи поштовали културну различитост.⁷³² Међутим, академизам је био подједнако заступљен, а доласком модернизма на југословенску архитектонску сцену, већина босанско-херцеговачких соколских друштава прихватило је његов универзалан и анационалан карактер.

Слика 128а - Пројекат Соколског дома у Зеници, нацрт pročеља, 1925. (АЈ, Фонд МП)

Слика 128б - Пројекат Соколског дома у Зеници, нацрт бочне фасаде, 1925. (АЈ, Фонд МП)

⁷³² Александар Кадивијевић, „Архитектура соколских дома Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 2 (1997), 305.

Како је босанско-херцеговачка територија спадала у сиромашније и слабије развијене регионе Краљевине СХС, са изградњом соколских домова се кренуло релативно касно. Соколско друштво и певачко друштво „Дечански“ у Зеници је кренуло са изградњом друштвеног дома 1925. године и објекат спада међу прве подигнуте соколске домове у Босни. Српска православна црквена општина је том приликом уступила соколском друштву земљиште и зграду бивше српске школе. Пројекат који је израђен за Соколски дом у Зеници је указивао на утицај средњоевропске архитектуре. Основа објекта је била у облику слова Т, са вежбаоницом смештеном у подужном тракту. Прочеље је у потпуности решено симетрично, са централним улазом наглашеним стубовима који подупиру балкон (слика 128а). Иако је фасадна декорација била присутна на пројекту, само су детаљи у виду наглашавања прозорских отвора и балкона били изведени. Било је предвиђено да кров буде од бакра са два кубета квадратне основе на бочним странама pročелја. Бочни излаз у летње вежбалиште био је посебно наглашен архитравном гредом и тимпаноном са натписом „Соколски дом“ на ћирилици и латиници. До летњег вежбалишта се долазило преко бочног степеништа наглашеног оградом са жардињерама (Слика 128б).⁷³³

Слика 129 - Соколски дом у Зеници, 1925. (*Политика*)

⁷³³ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 2289 – 2154, Пројекат за Соколски дом у Зеници, 1925.

Изведени објекат је у извесној мери био измењен (слика 129). Форма је била далеко прочишћенија, али се пре може закључити да је разлог томе био недостатак средстава, него модернизација архитектонског речника. Уместо бакарног крова постављен је цреп, што је утицало да два кубета буду много скромније изведена. Балкон је затворен, док је бочни улаз остао у потпуности ненаглашен. Отсуство тимпанона и архитрава је учинило да ово решење буде далеко модернијег карактера, што се свакако уклопило у тек формирану визуелну културу соколства и југословенства. Током 1937. године дошло је до судског спора између Соколског друштва и Српско-православне црквене општине око власништва.⁷³⁴ Претпоставља се да је Соколско друштво изгубило власништво над домом, пошто је 1939. године у Политици објављена вест да су решили да подигну нови дом.⁷³⁵

Момир Коруновић је поред територије Србије пројектовао највећи број соколских домова у Босни и Херцеговини.⁷³⁶ Соколски дом Престолонаследника Петра у Бијељини је први дом који је Коруновић пројектовао у Босни и Херцеговини (слика 130).⁷³⁷ Темељи су постављени 1928. године,⁷³⁸ а Министарство просвете је помогло са сумом од 40 000 динара да се објекат доврши.⁷³⁹ Дом је свечано освећен 22. септембра 1929. године, када је повеља на пергаменту стављена у боцу са уљем и узидана у темељ.⁷⁴⁰ Соколски дом у Бијељини је током међуратног периода представљао симбол града. У складу са Коруновићевим стилем, преовлађују романтичарско-експресионистички фолклорни елементи, са карактеристичким кулама, помереним од углова објекта ка средини. Грађевина је подужне основе, са високим приземљем и спратом. Иако су за Коруновићево стваралаштво карактеристичне куле смештене на крајевима фасаде, он их је овде изместио ближе централном ризалиту, што је касније

⁷³⁴ Аноним, „Борба око Соколског дома у Зеници“, *Политика* (30. 11. 1937.), 13.

⁷³⁵ *Политика* (25. 2. 1939.), 11.

⁷³⁶ Александар Кадијевић, „Архитектура соколских домова Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 2 (1997)

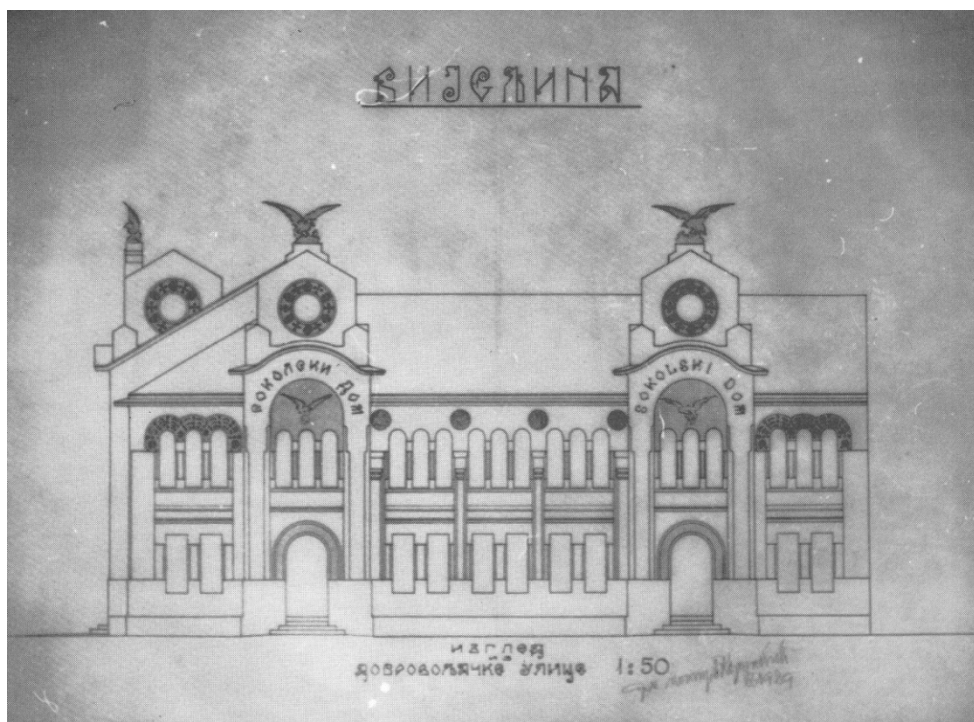
⁷³⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Председништво Министарског савета доставља молбу Соколског друштва Бијељина моли новчану помоћ 1939.

⁷³⁸ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва у Бијељини Министру просвете, 15. 4. 1929.

⁷³⁹ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 566 – 875, Наредба за исплату Соколском друштву у Бијељини, 23. 5. 1931.

⁷⁴⁰ А. Салиагић, „Освећење новог Соколског Дома у Бијељини“, *Политика* (23. 9. 1929.), 8.

поновио и на пројектима за Соколске домове у Куманову и Београду. Кровна конструкција је вишесегментна, са истуреном стрехом. Кровне тупе забате красили су окулуси и фигуре сокола, које су касније биле уклоњене. На првом спрату се налазио низ лучно завршених прозора, како би вежбаоница била што боље осветљена, док су у приземљу прозори били правоугаоног облика.⁷⁴¹

Слика 130 - Момир Коруновић, Пројекат Соколског дома у Бијељини, нацрт прочеља, 1928. (колекција Александра Кадијевића)

Први Соколски дом на територији Херцеговине подигнут је у Автовцу. Одбор за градњу Соколског дома у Автовцу формиран је 1931. године и друштво је веома брзо кренуло са градњом.⁷⁴² Изабран је Момир Коруновић⁷⁴³ да изради пројекат и камен темељац је постављен 6. маја 1932. године.⁷⁴⁴ Коруновић је на Соколском дому у Автовцу покушао да примени своју теорију о стилском јединству. Међутим, приземна грађевина асиметричне композиције одавала је

⁷⁴¹ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 68; Александар Кадијевић, „Архитектура соколских дома Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 2 (1997), 308.

⁷⁴² *Соколски гласник* 8 (год. II, 1931), 6.

⁷⁴³ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 121.

⁷⁴⁴ Аноним, „Ударање камена темеља првом соколском дому у Херцеговини“, *Соколски гласник* 23 (год. III, 1932), 5.

утисак недовољне комуникације са локалним градитељским наслеђем, иако је то био циљ. Елементи моравског стила који су били присутни на овом објекту не могу се довести у везу са преовлађујућим турско-балканским градитељским наслеђем Тузле. Соколски дом у Автовцу припадао је групи соколских објеката чија је примарна функција била културно-просветна. Зато је остављено свега 126 м² за вежбаоницу, смештену у источном крилу, осветљеном са јужне стране са пет лучних прозора. Више простора је било намењено за читаоницу, салу за седнице и ресторан, који се налазио у западном крилу. Дом је срушен после 1970. године.⁷⁴⁵ Такође је познато да је друштво планирало да изда књигу „Историја Соколског Дома у Автовцу“,⁷⁴⁶ али нису пронађени подаци да ли је ова идеја спроведена у дело.

Слика 131 - Момир Коруновић, Соколски дом у Високом, 1935. (АЈ, Фонд МФВ)

Следећи пројекат соколског дома је Коруновић израдио за друштво у Високом (слика 131). Иницијатива за подизањем Соколског дома Краља Петра I у Високом покренута је још 1922. године.⁷⁴⁷ Камен темељац је положен 1932.

⁷⁴⁵ Александар Кадиевић, „Архитектура соколских домова Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 2 (1997), 305.

⁷⁴⁶ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 2289 – 2154, Памфлет Соколског друштва у Автовцу

⁷⁴⁷ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 2289 – 2154, *Sokolsko društvo u Visokom – Gradnja Sokolskog doma – Molba za potrogu*, 2. 3. 1922.

године,⁷⁴⁸ а дом је завршен и отворен 16. јуна 1935. године.⁷⁴⁹ Објекат је заузима површину од 760 м² и веома је добро решен, са богатом фасадном пластиком у виду медаљона са соколима између којих се простирала декоративна трака. Изнад главног улаза налазио се медаљон са попрсјем Краља Александра, који је после Другог светског рата уклоњен.⁷⁵⁰ Нарочит акценат представљају два истурена кровна венца, један изнад улаза, а други изнад крајњег прозора. Изнад њих су се налазиле скулптуре сокола раширених крила. Опека од које је соколски дом сазидан је била из циглане Елијаса Кабиља. Поред главне дворане са позорницом, у дому је постојала и мања вежбаоница.

Слика 132 - Момир Коруновић, Соколски дом у Добоју, 1935. (*Соколски гласник*)

Од нереализованих пројеката за соколске домове значајно је поменути нацрт непознатог аутора за дом у Добоју, који је Коруновић кориговао⁷⁵¹ како би се извео по стандардима Грађевинског одбора ССКЈ. Соколски дом у Добоју је

⁷⁴⁸ Аноним, „Полагање камена темељца Соколском дому у Високом“, *Соколски гласник* 31 (год. III, 1932), 3.

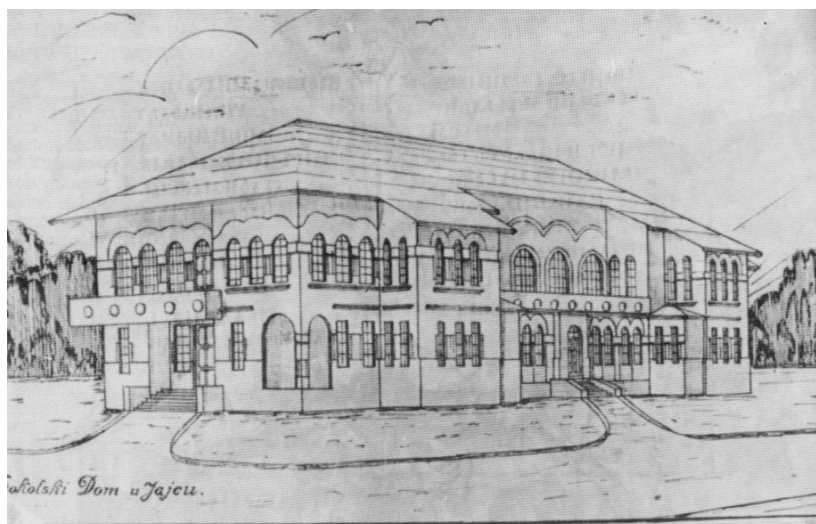
⁷⁴⁹ *Соколски гласник* 27 (год. VI, 1935), 10.

⁷⁵⁰ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 87; Александар Кадијевић, „Архитектура соколских домова Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 2 (1997), 310 - 311; Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*, друга књига, Нови Сад, 2007, 72.

⁷⁵¹ Александар Кадијевић, „Архитектура соколских домова Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 2 (1997), 310.

завршен и свечано отворен 20. јуна 1935. године.⁷⁵² Грађевина је пројектована у народном духу, са нарочитим узором у османско-балканској архитектури (слика 133). Посебан омаж традиционалном градитељству је представљао еркер изнад улаза, који је почивао на два стуба у приземљу. Прозори на спрату су били полукружно завршени и декорисани плитком фасадном траком, а еркер је пробијао кровни венац Коруновићевим карактеристичним мотивом извијене атике. После Другог светског рата оригинални натпис „Соколски дом Краља Александра I“, који се налазио изнад прозора еркера, је био уклоњен. Данас је натпис враћен, али не у првобитној форми и смештен је испод прозора.

Коруновић је за Соколски дом у Јајцу израдио пројекат 1930. године, који није био реализован. На овом примеру може се уочити његова тежња ка фолклоризацији националног стила. Пројекат највише асоцира на османско-балкански стил варошке куће, која је у великој мери била заступљена на територији Босне и Херцеговине током 18. и 19. века. Балкони и терасе били су предвиђени да надкриљују улаз у грађевину⁷⁵³ попут доксата. Лучни прозори више су за узор имали моравску кућу, док је четвороводни кров био општа карактеристика балканске традиционалне архитектуре.

Слика 133 - Момир Коруновић, Нацрт Соколског дома у Јајцу, 1930. (колекција Александра Кадијевића)

⁷⁵² *Соколски гласник* 17 (год. VIII, 1937), 3.

⁷⁵³ Александар Кадијевић, „Архитектура соколских дома Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 2 (1997), 309.

Соколски дом у Јајцу започет је да се гради 1932. године, а завршен је и свечано отворен 9. јуна 1935. године.⁷⁵⁴ Уместо Коруновићевог решења фасада је у потпуности обложена каменим плочама и лишена декорације. Међутим, форма пројекта је остала идентична, тако да делује као да је Коруновићев пројекат претрпео само измене фасаде. Иако није поседовао декоративне елементе националног стила, Соколски дом у Јајцу свакако одаје утисак градње у народном духу услед специфичне форме, кровне конструкције и габарита. После Друге седнице АВНОЈ-а која се одржала 29. новембра 1943. године у Соколском дому у Јајцу (слика 134), објекат је добио нов назив и значење - Дом АВНОЈ-а, данас је у њему смештен истоимени музеј.

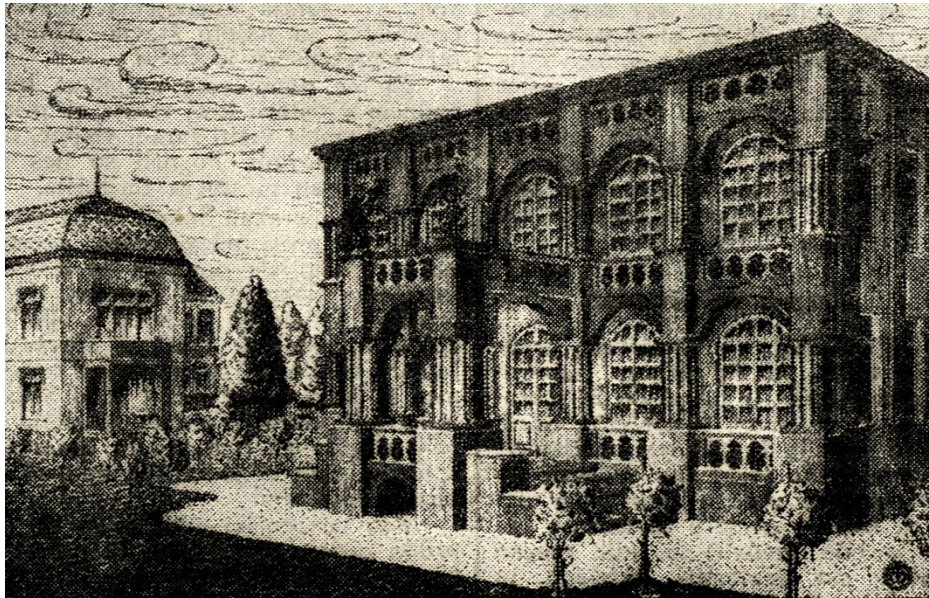

Слика 134 - Друго заседање АВНОЈ-а у Соколском дому у Јајцу, 1943. (*Темељи нове Југославије*)

На Коруновићевом пројекту Соколског дома у Травнику из 1932. године може се видети тежња за уклапањем традиционалне моравске куће у савремени архитектонски речник. Вежбаоница са позорницом износила је 198 м², док су у остатку објекта биле предвиђене просторије за музичке вежбе, читаоница, купатила и свлачионице. При изради планова учествовао је и архитекта Предраг Зрнић.⁷⁵⁵

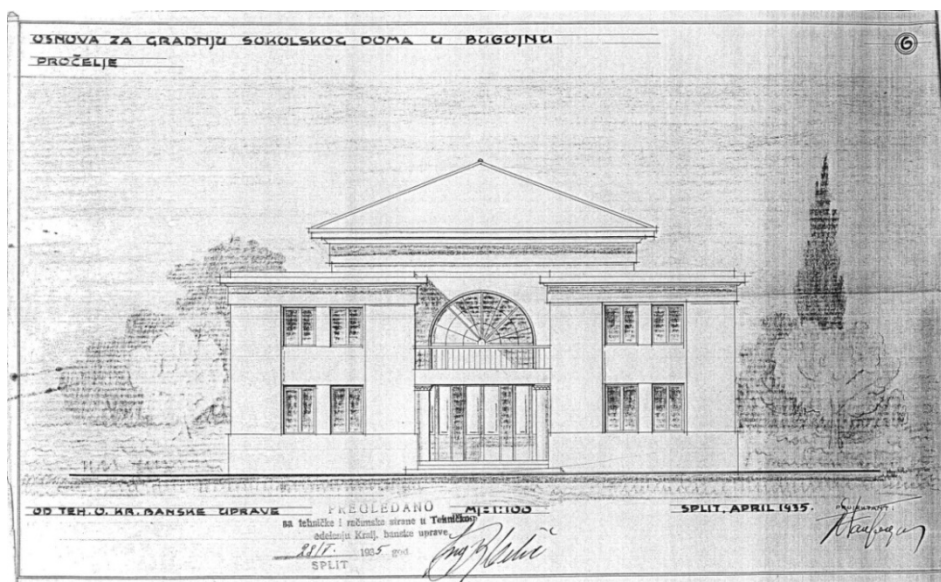
⁷⁵⁴ *Соколски гласник* 23 (год. VI, 1935), 4.

⁷⁵⁵ Александар Кадијевић, „Архитектура соколских дома Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 2 (1997), 310.

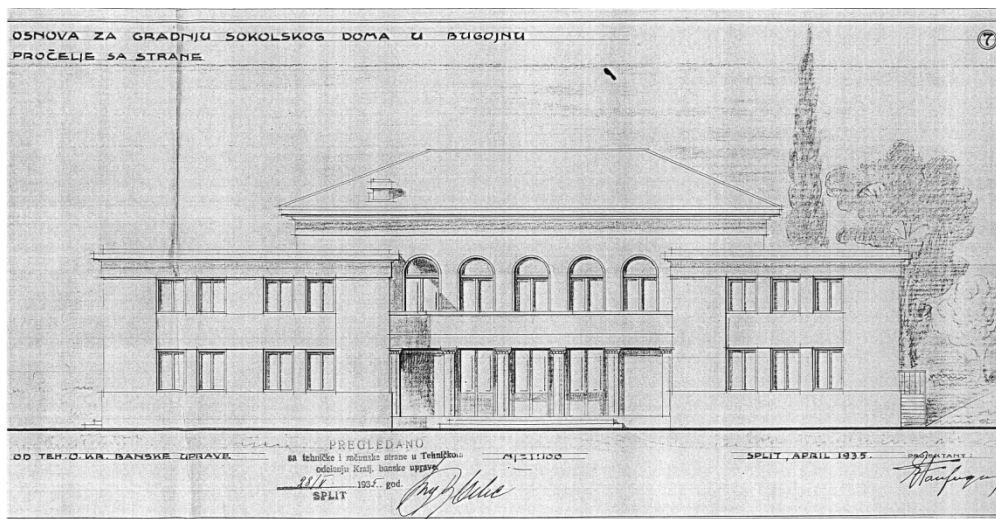
Слика 135 - Соколски дом „Алекса Шантић“ у Мостару, 1927. (*Соколски гласник*)

Одбор за градњу Соколског дома „Алекса Шантић“ у Мостару формиран је 1927. године.⁷⁵⁶ Пројекат дома спада међу ретке примере позног романтизма на територији Балкана, са упадљивим елементима оријенталне архитектуре, која би се успешно уклапала у околно градитељско наслеђе (слика 135).

Слика 136а - Пројекат Соколског дома у Бугојну, нацрт pročelja, 1935. (АЈ, Фонд МФВ)

⁷⁵⁶ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо одбора за градњу Соколског дома „Алекса Шантић“ у Мостару Министру просвете, 1. 2. 1928.

Слика 1366 - Пројекат Соколског дома у Бугојну, нацрт бочне фасаде, 1935. (АЈ, Фонд МФВ)

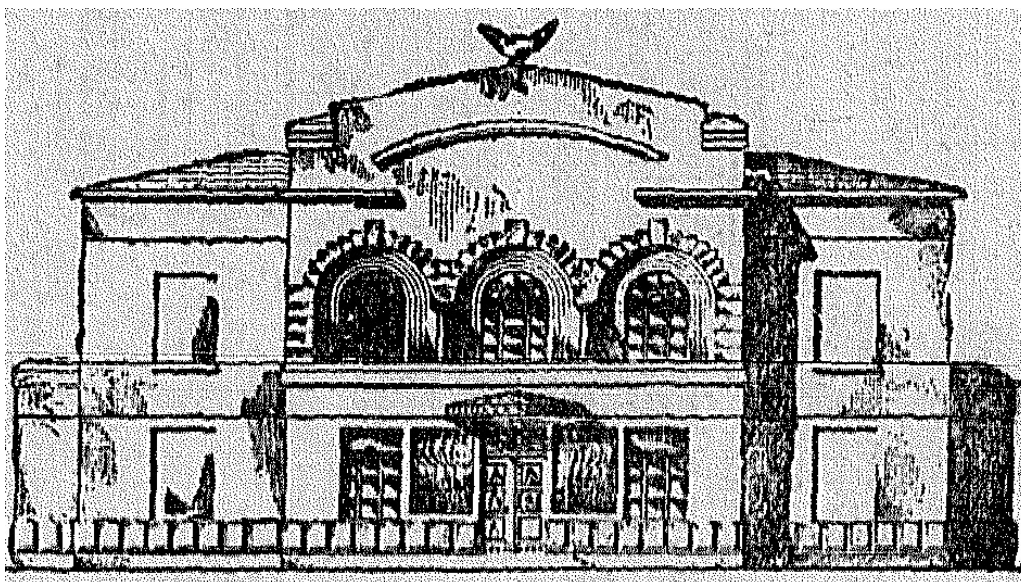
Пројекат за Соколски спомен-дом Витешког Краља Александра I Ујединитеља⁷⁵⁷ у Бугојну израђен је 1935. године (136а и б). Изведени објекат је подужне основе, са вежбаоницом смештеном у централној зони. Прочеље је имало издвојене и истурене бочне ризалите, ниже од централног корпуса. Низ од троје двокрилних врата сачињавали су улаз уоквирен паром пиластера једноставне форме. Изнад улаза се налазила лунета која је својим димензијама доминирала фасадом. Бочна фасада са излазом на летње вежбалиште је у извесној мери поновила форму прочеља. Низ двокрилних врата рашчлањених пиластрима чинили су директну везу унутрашњег са спољашњим простором за вежбање. Низ полукружно завршених прозора је истицао зону првог спрата.⁷⁵⁸ Иако је објекат био прочишћене форме, народни елементи попут четвороводног крова и полукружно завршених прозора су били присутни, што говори о снажном упливу националног стила у архитектури соколских домова у мањим местима Краљевине Југославије.

Осим националног стила који је у великој мери почивао на османском градитељском наслеђу, позни еkleктицизам је такође био заступљен, нарочито у првој фази изградње, до шестојануарске диктатуре. Соколско друштво у Бања

⁷⁵⁷ Соколски гласник 50 (год. V, 1934), 5.

⁷⁵⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Osnova za gradnju Sokolskog doma u Bugojnu, 1935; Соколско друштво Бугојно моли новчану помоћ, 1937.

Луци је првобитно вежбало у згради Српско-православне црквене општине, а иницијатива за подизање Соколског дома у Бања Луци покренута је 1924. године.⁷⁵⁹ Земљиште је купљено 1927. године и крајем 1930. године израђен је пројекат чији је аутор инжењер Бранко Јовановић. Извођачке радове је надгледао предузимач инжењер Стојан Боровница.⁷⁶⁰ Свечано постављање камена темељца извршено је 20. децембра 1931. године,⁷⁶¹ а дом је коначно завршен 1933. године. Објекат је заузимао површину од 1176 м² и у њему је била смештена сала са позорницом, читаоница, библиотека, канцеларије и друге помоћне просторије.⁷⁶² Грађевина је решена еклектички, са наглашеним и истуреним централним ризалитом (слика 137). Изнад скромног улаза главни мотив фасаде чинили су аркадни низ од три степенасто увучена полукружно завршена прозора.

Слика 137 - Бранко Јовановић, Нацрт за Соколски дом у Бања Луци, 1931.

(*Политика*)

Соколско друштво у Тузли постојало је од 1906. године,⁷⁶³ те је и пре уједињења поседовало сопствени дом, који је девастиран у Првом светском

⁷⁵⁹ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва у Бања Луци Министру просвете, 30. 8. 1924.

⁷⁶⁰ В. Ј. „Подизање Соколског дома у Бањој Луци“, *Политика* (15. 11. 1931.), 12.

⁷⁶¹ Х. М. „Свечано ударање темеља Соколском дому у Бањој Луци“, *Соколски гласник* 2 (год. III, 1932), 4.

⁷⁶² В. Ј. „Подизање Соколског дома у Бањој Луци“, *Политика* (15. 11. 1931.), 12.

⁷⁶³ Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*, друга књига, Нови Сад, 2007, 71.

рату.⁷⁶⁴ По завршетку рата друштво је било смештено у аустријској штали за коње, затим у кући Православне цркве и у Гимназији.⁷⁶⁵ Иницијатива за изградњом новог соколског дома је покренута 1927. године.⁷⁶⁶ Том приликом је градска општина донирала 300 000 динара, а земљиште од 2 500 m² је поклонила српска православна црквена општина.⁷⁶⁷ Пројекат је израдио Иван Мукахирн 1929. године (слика 137), али је камен темељац положен тек 6. септембра 1931. године. Соколски дом је био завршен до краја 1933. године, иако је свечано отворен на рођендан Краља Александра, 17. децембра 1932. године,⁷⁶⁸ пошто је било решено је да дом носи Краљево име. Радове на објекту је изводила фирма „Штраус“, а надзор су вршили инжењери Димитрије Арсеновић и Богдан Ђукић.⁷⁶⁹ За изградњу дома коришћена је опека из циглане у Креки, а пећи су поручене из железаре Вареш.⁷⁷⁰ Вајар Анте Матковић је поклонио дому бисту Краља Александра, а сликар Кристијан Крековић слику престолонаследника Петра II. Релјефе Мирослава Тирша и Јиндриха Фигнера је израдио сликар Фрањо Ледер, а Бранко Јовановић штучо декорацију.⁷⁷¹ Такође је постављен бронзани спомен-релјеф Мишку Јовановићу, Соколу обешеном 1915. године због учешћа у атентату на Франца Фердинанда. релјеф је уклоњен после Другог светског рата.⁷⁷²

Соколски дом у Тузли је спадао међу прве модернистичке домове у Краљевини. У мултиетничким крајевима, каква је била Врбаска бановина, модернизам је у соколској архитектури био добро прихваћен, пошто је био лишен националних, регионалних и етничких симбола. Симетричну сведену фасаду оживљавао је ритам увучених и истурених кубичних форми, наглашавајући уједно и улаз (слика 138). Забележено је да се на овом соколском дому раван кров први пут користио као тераса за сунчање.

⁷⁶⁴ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, ССКЈ доставља молбу соколског друштва Тузла, 24. 10. 1939.

⁷⁶⁵ Аноним, „Отворење Соколског дома Краља Александра I у Тузли“, *Соколски гласник* 4 (год. IV, 1933), 7.

⁷⁶⁶ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, ССКЈ доставља молбу соколског друштва Тузла, 24. 10. 1939.

⁷⁶⁷ Аноним, „Соколски дом Краља Александра I у Тузли“, *Политика* (18. 2. 1931.), 6.

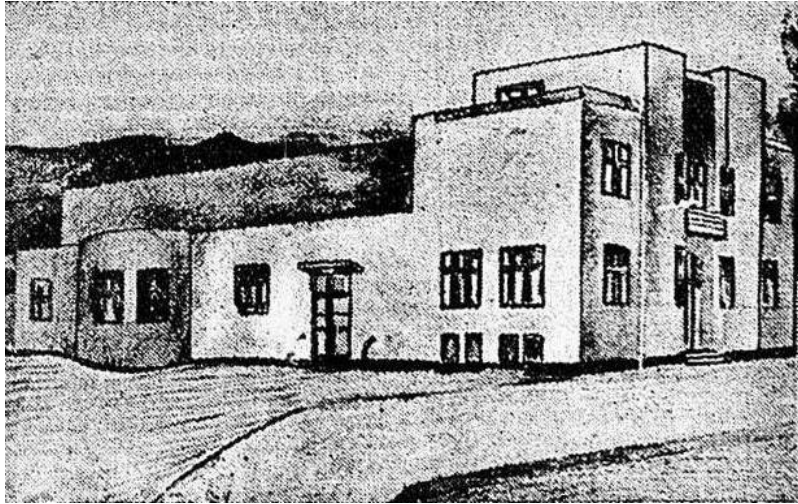
⁷⁶⁸ Аноним, „Отворење Соколског дома Краља Александра I у Тузли“, *Соколски гласник* 4 (год. IV, 1933), 7; Аноним, „Отворење Соколског дома у Тузли“, *Политика* (20. 12. 1932.), 9.

⁷⁶⁹ Аноним, „Зидање соколског дома у Тузли“, *Политика* (27. 8. 1931.), 5.

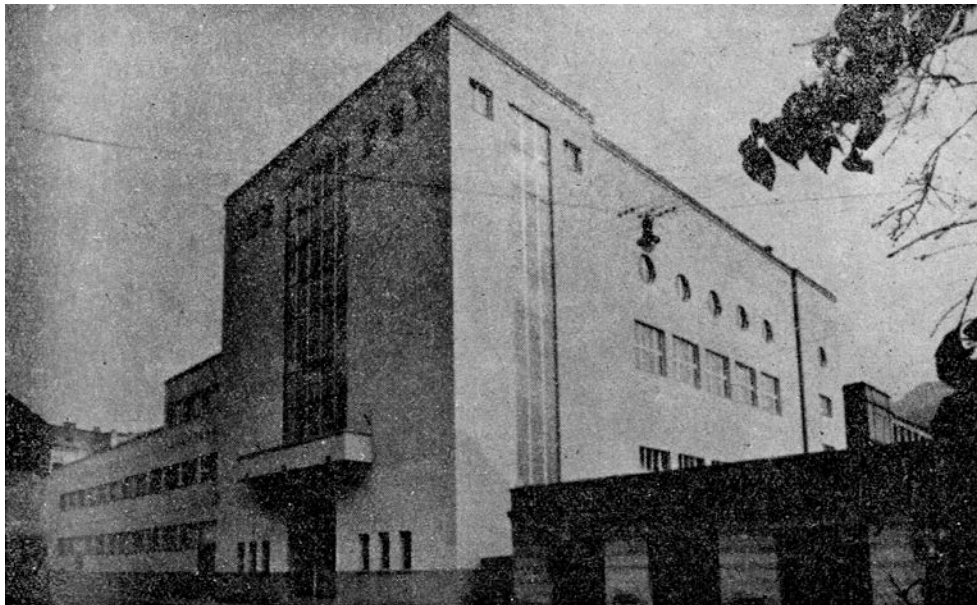
⁷⁷⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, ССКЈ доставља молбу соколског друштва Тузла, 24. 10. 1939.

⁷⁷¹ Аноним, „Отворење Соколског дома Краља Александра I у Тузли“, *Соколски гласник* 4 (год. IV, 1933), 7.

⁷⁷² Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*, друга књига, Нови Сад, 2007, 71.

Слика 138 - Иван Мукахирн, Соколски дом у Тузли, 1931. (*Политика*)

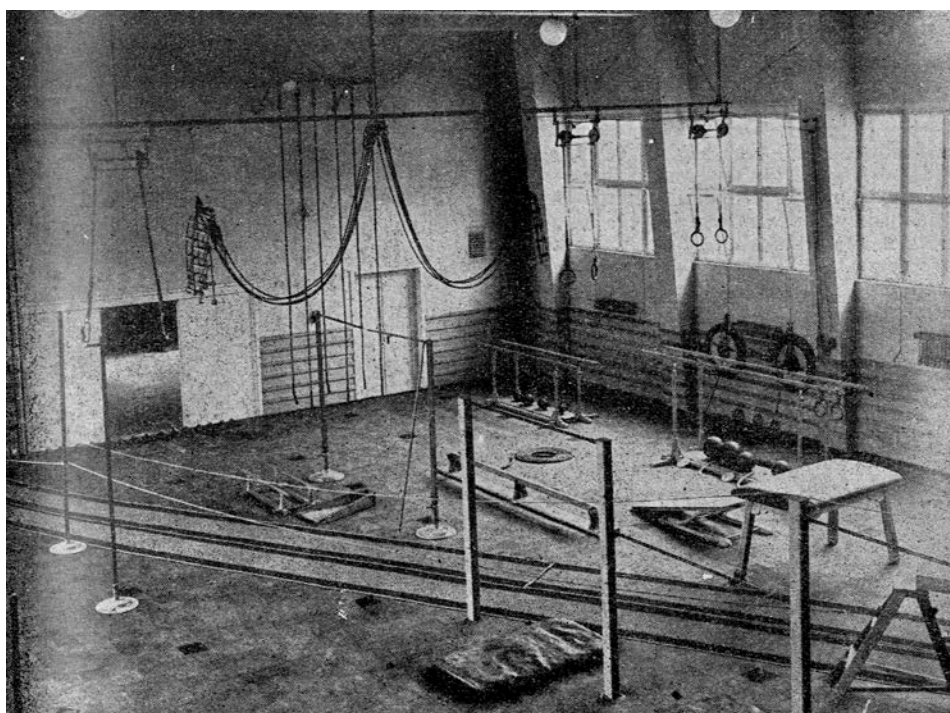

Слика 139 - Хинко Бауер и Марјан Хаберле/Лавослав Павлик и Миливој Радовановић, Соколски дом у Сарајеву, 1937. (*Соколски гласник*)

Следећи значајан модернистички соколски дом подигнут је у Сарајеву, тадашњем центру Дринске бановине. Конкурс за изградњу Соколског спомен-дома Витешког Краља Александра I Ујединитеља у Сарајеву расписан је 1935. године. На конкурс је учествовао и архитекта Мате Бајлон са једним радикално модернистичким решењем.⁷⁷³ Поред њега је запажен, пројекат Јураја Најдхарта,

⁷⁷³ Предраг В. Милошевић, *Мате Бајлон, архитекта: (1903-1995)*, Београд, 2007, 116.

представљајући једно изузетно функционално решење инспирисано индустријском архитектуром. Ово решење је нажалост било превише авангардно за потребе једног соколског друштва. Иако је Прву награду освојио пројекат архитектонског тандема Хинка Бауера и Марјана Хаберлеа, архитекти Лавослав Павлик и Миливој Радовановић ангажовани су да пројекат прилагоде изведби. За армирано-бетонске радове ангажован је инжењер Антон Балдазар. Овакви епизоди конкурса били су чест случај током међуратног периода.

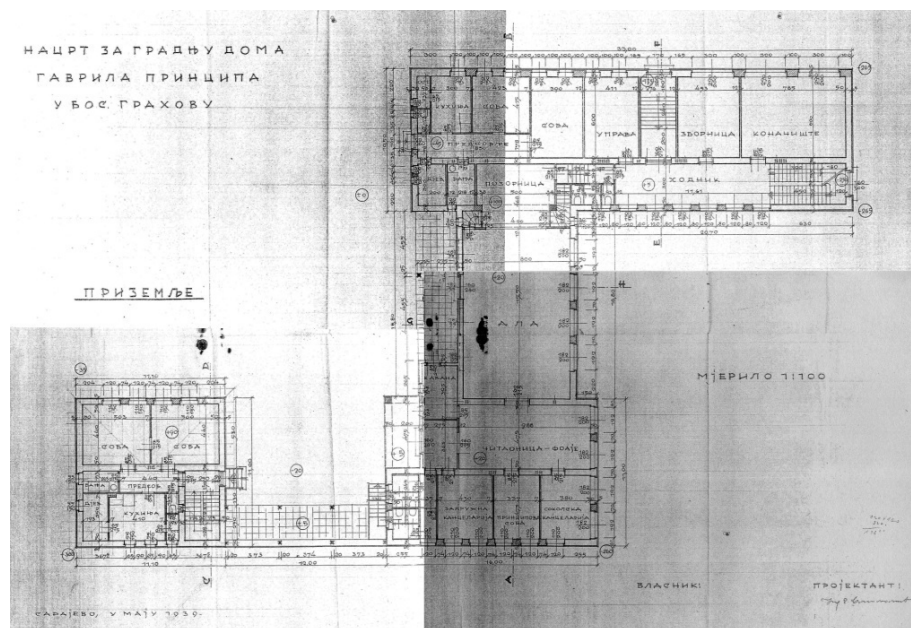

Слика 140 - Вежбаоница Соколског дома у Сарајеву, 1937. (*Соколски гласник*)

Изведени објекат је према мишљењу стручњака прилагођен једном индустријском друштву и претежно радничкој класи, економичан, али квалитетан, са елементима експресионизма (слика 139). Објекат се састојао од две грађевине, где је виша била резервисана за јавне и репрезентативне послове и догађаје. У њој су биле смештене свлачионице, вежбаоница (слика 140), санитарне просторије, један двособан стан и канцеларије. У нижој згради су се одвијали интерни послови соколског друштва. У десном крилу се налазила Свечана дворана са капацитетом од 650 места, која је уједно служила и као биоскоп. Зидови у дворани су били обложени храстовином. Две грађевине биле су спојене мостом на првом спрату. У сутерену је била смештена вешерница, оставе и котларница. У

вертикалном тракту застакљеном ледним стаклом се налазило раскошно степениште израђено од камена са Брача и из Јајца.⁷⁷⁴

Сматра се да је функционалност ентеријера недовољно разрађена и да је првонаграђени пројекат у многоме изгубио накнадним изменама. И поред својих недостатака, Соколски дом у Сарајеву је сматран за „последњу реч технике и архитектуре“⁷⁷⁵ у Краљевини Југославији. Локација за подизање Соколског дома се налазила у Мис Ибриној улици.⁷⁷⁶ Камен темељац је постављен 9. октобра 1935. године, на годишњицу смрти Краља Александра I Карађорђевића. У темеље је положена повеља и земља са Опленца. Општина и Дринска бановина су финансијски потпомогле изградњу објекта.⁷⁷⁷ Дом је свечано отворен 6. новембра 1937. године, на дан Ослобођења Сарајева.⁷⁷⁸

Слика 141 - Пројекат Соколског дома у Босанском Грахову, основа приземља, 1937. (АЈ, Фонд МФВ)

⁷⁷⁴ *Соколски гласник* 23 (год. VIII, 1937), 7.

⁷⁷⁵ Р. П., „У Сарајеву је јуче освећен Соколски дом највећи у нашој земљи“, *Политика* (7. 11. 1937.), 11.

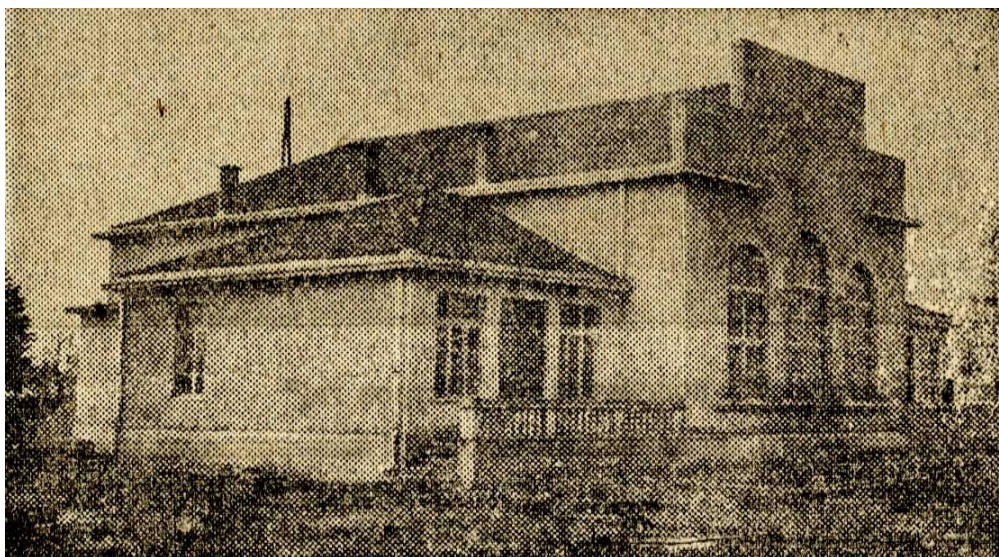
⁷⁷⁶ Предраг Б. Милошевић, *Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918 - 1941)*, Србиње, 1997, 185 - 186.

⁷⁷⁷ *Соколски гласник* 37 (год. VI, 1935), 5; Аноним, „У Сарајеву је јуче положен камен темељац новом Соколском дому“, *Политика* (10. 10. 1935.)

⁷⁷⁸ Аноним, „Освећење новог велелебног Соколског дома у Сарајеву“, *Соколски гласник* 32 (год. VIII, 1937), 1; Р. П., „У Сарајеву је јуче освећен Соколски дом највећи у нашој земљи“, *Политика* (7. 11. 1937.), 11.

Соколски дом Гаврила Принципа у Босанском Грахову⁷⁷⁹ је такође био веома функционалистички решен, у виду неколико међусобно повезаних крила у оквиру којих су смештени различити садржаји (слика 142). Изградња дома започета је током лета 1937. године,⁷⁸⁰ и било је предвиђено да се у њему сместе све културне установе у месту. Основа објекта заступа у извесној мери слободан план и може се назрети утицај Баухауса. Главни улаз води у административну зону, где су биле смештене канцеларије, зборнице и коначиште. Преко трема се улазило директно у салу са позорницом, која се налазила у оквиру централне зоне, где су се обављале главне соколске активности. Ту је такође била смештена читаоница, канцеларије, соба Гаврила Принципа и кафана. Два засебна улаза су водила у станове за управника и хаусмајстора.⁷⁸¹

Један од запаженијих примера модернистичког соколског дома у бетонској конструкцији са каменом оплатом⁷⁸² пројектовао је архитекта Драго Иблер за Соколско друштво у Брчком 1939. године.⁷⁸³

Слика 142 - Соколски дом у Босанској Градишци, 1940. (*Соколски гласник*)

⁷⁷⁹ Пошто се Босанско Грахово налазило у непосредној близини родног места Гаврила Принципа, соколски дом је добио име по њему.

⁷⁸⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво у Босанском Грахову – Молба за новчану помоћ, 21. 4. 1937.

⁷⁸¹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Нацрт за градњу дома Гаврила Принципа у Босанском Грахову, 1939.

⁷⁸² АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Брчко моли новчану помоћ, 24. 6. 1940.

⁷⁸³ Владимир Митровић, *Архитекта Ђорђе Табаковић (1897 - 1971)*, Нови Сад, 2005, 111.

Пројекат Соколског дома Краља Петра II у Санском Мосту је израдио инжењер Бранко Додик. Објекат је био стандардан пример скромног соколског дома са једном салом са позорницом и пратећим просторијама. Било је планирано да се дом отвори за дан Уједињења, 1. децембра, али је грађевина у потпуности била завршена тек 1939. године,⁷⁸⁴ па се свечано отварање одржало 24. јуна, што се уједно поклопило са тридесетогодишњицом постојања друштва. Соколски дом је био прва грађевина у Санском Мосту са водоводом, паркетом и канализацијом,⁷⁸⁵ па је значај овог објекта за урбану модернизацију места свакако био изузетан.

Слика 143 - Соколски дом у Олову, 1936. (АЈ, Фонд МФВ)

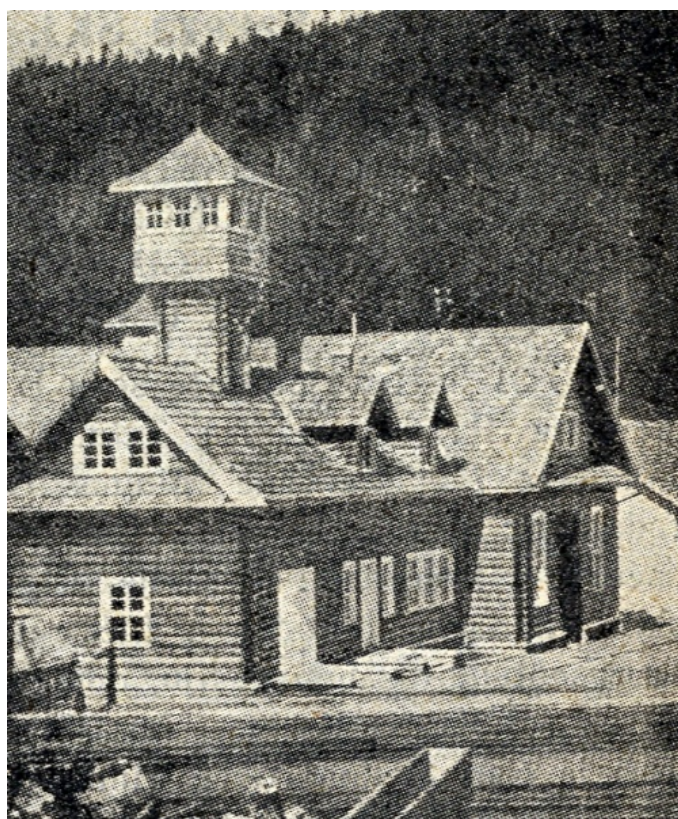
У већини мањих места у оквиру Краљевине Југославије национални стил није био заступљен као артифицијелна верзија вернакуларне архитектуре, већ је у питању било традиционално народно градитељство тог подручја. Соколски дом у Олову представљао је један пример овакве архитектуре. На комеморативној седници 1935. године поводом смрти Краља Александра друштво је донело одлуку да подигне Соколски дом, који је завршен и свечано отворен 11. октобра

⁷⁸⁴ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18а – 49, Решење на 15 000 динара соколском друштву Сански Мост, 1939.

⁷⁸⁵ Ш, „У Санском Мосту у недељу ће бити освећен нови Соколски дом“, *Политика* (24. 6. 1939.), 11.

1936. године.⁷⁸⁶ Основа објекта је била у облику слова Т, где се у подужном тракту налазила вежбаоница. Дом је био засвођен традиционалним двоводним стрмим кровом, карактеристичним за ово поднебље, испод којег је фасада била обложена декоративним дрвеним летвицама. Испред централног улаза се налазио мали трем, са бочним степеништем и дрвеном оградом, док је сокл био декорисан ломљеним каменом (слика 143).⁷⁸⁷

Соколски дом у Оштрељу представља сличан пример инспирисан народним градитељством (слика 144). Дом је свечано отворен 8. августа 1937. године захваљујући старешини друштва, који је био директор фабрике намештаја „Шипад“. Пројекат су израдили архитекта Глигић и инжењер Клеменчић у духу традиционалне алпске планинске куће, обложене дрветом, са некарактеристичном кулом осматрачницом.⁷⁸⁸

Слика 144 - Соколски дом у Оштрељу, 1937. (Соколски гласник)

⁷⁸⁶ Соколски гласник 42 (год. VII, 1936), 3.

⁷⁸⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Олово моли новчану помоћ за доградњу Соколског дома, 16. 11. 1936.

⁷⁸⁸ Соколски гласник 26-27 (год. VIII, 1937), 11.

Највећи број соколских домова у Врбаској бановини подизани су да служе првенствено као културни центри. Један од амбициознијих пројеката овог типа био је Соколски дом у Требињу. Иако је Соколско друштво у Требињу постојало од 1909. године, тек су се у оквиру Петрове Петолетнице стекли услови за подизање соколског дома. Градска општина поклонила је земљиште са започетом грађевином, која би се током завршетка радова адаптирала у соколану. Друштво је предвидело да у свом будућем Соколском дому трајно изложи колекцију уметничких дела песника Јована Дучића, који је пореклом био из Требиња. Уз „галерију слика“ планирана је и народна библиотека. За Требиње подизање овог дома није значило само простор за вежбање Сокола, већ је читава замисао била да се оформи својеврсна „школа народне свести“.⁷⁸⁹

У оквиру Петрове Петолетнице бројне соколске чете у Босни и Херцеговини подигле су своје домове, међу којима је и Соколски дом у Челебићима (1935). Поред њега, у соколској жупи Тузла подигнуто је осам соколских домова. Међу њима су соколски домови у Сребреници, Добрњи, Брнику и Орашју.⁷⁹⁰ Међутим, многи су због избијања Другог светског рата остали недовршени, као што је то био случај са Соколским домом у Угљевику.

Соколски дом чете у Бољанићу пројектовао је архитекта Иван Грбац 1936. године (слика 145).⁷⁹¹ Објекат се првобитно простирао на скромној површини од 100 м², али је 1939. године дозидана сала од 180 м².⁷⁹² Грађевина је била једноставне концепције, са четвороводним кровом, вешто уклопљена у архитектуру места. Прочеље је красио скромни трем са бочним степеништем. Изнад надстрешнице, коју су подупирали стубови са декоративним капителима, се налазио балкон. Преко трема се улазило у ходник који је водио у бочне просторије и степениште, док се право улазило у салу са позорницом. Сала је са јужне стране била осветљена низом од пет прозорских отвора, док се са северне стране директно излазило на летње вежбалиште. На спрату се налазила галерија, као и додатне просторије. У дому су поред Сокола били смештени

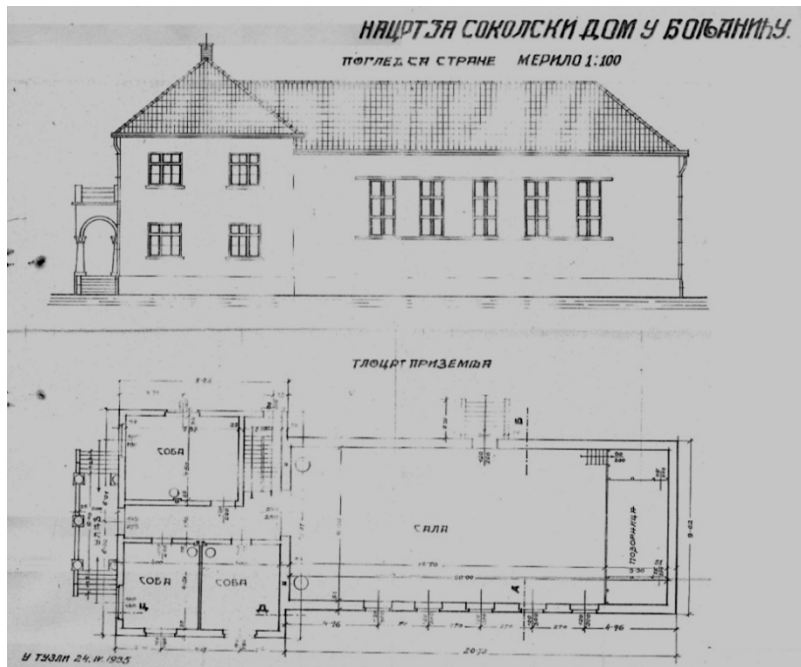
⁷⁸⁹ Станко Станковић, „Требиње зида Дом!“, *Sokolski glasnik* 25 (God. X, 23. 6. 1939.), 5.

⁷⁹⁰ С. Бојовић, „Велики успех Петрове Петолетке у жупи Тузла“, *Соколски гласник* 19 (год. X, 12. 5. 1939.), 3.

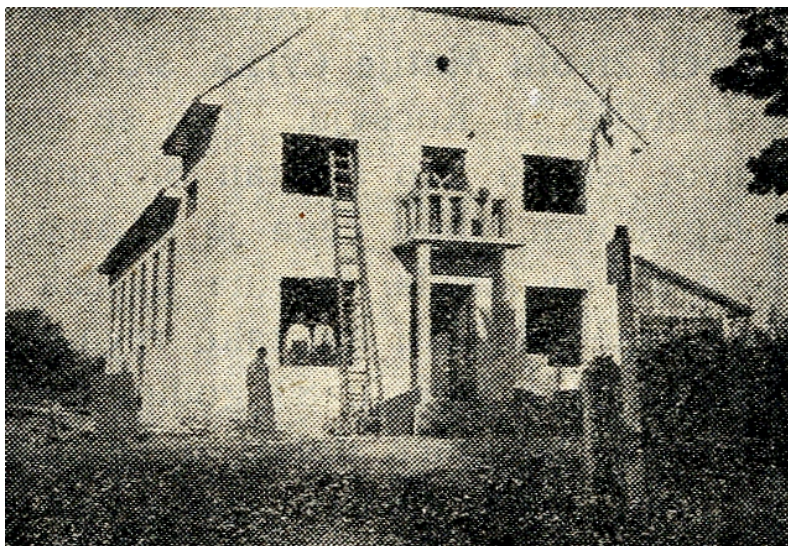
⁷⁹¹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18а – 49, Молба соколске чете Бољанић за новчану помоћ, 8. 7.1937.

⁷⁹² АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18а – 49, Соколска чета Бољанић моли новчану помоћ, 13. 6.1939.

Земљорадничка задруга и Народно купатило, а такође је било предвиђено усељење амбуланте и читаонице, што је значило да је објекат постепено добио карактер Народног дома.⁷⁹³

Слика 145 - Иван Грбац, Пројекат Соколског дома у Бољанићу, 1936. (АЈ, Фонд МФВ)

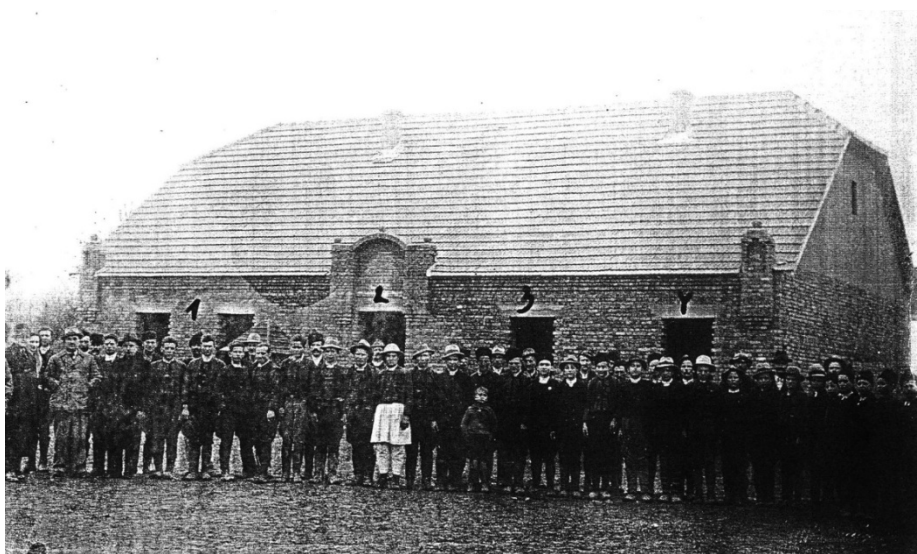

Слика 146 - Соколски дом у селу Српска Трапска код Добоја (*Соколски гласник*)

⁷⁹³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18а – 49, Соколска чета у Бољанићу моли новчану помоћ за довршење Соколског и Народног дома, 2. 8.1940.

Сличан концепт мултифункционалног објекта је подигла Соколска чета Српска Грапска – Бушлетић (слика 146). Зидане соколског дома је започето 5. јула 1938. године и само за два и по месеца објекат је довршен и освешен 30. октобра 1938. године. Дом се простирао на површини од 300 m², са вежбаоницом, свлачионицама, купатилом, амбулантом и читаоницом.⁷⁹⁴

Бројни примери заједничких пројеката указују на свест културно-просветних друштава о значају заједничке иницијативе ради општег интереса напретка места, остварења њихових појединачних циљева и промоције њихових постулата. Тако су Соколско друштво, Црвени Крст и Коло српских сестара у Власеници решили да заједно подигну Друштвени дом 1927. године.⁷⁹⁵ Соколски дом у Босанској Дубици, који је започет да се гради током лета 1940. године, такође је био замишљен као простор где би, поред Сокола, била смештена и остала друштва⁷⁹⁶ која су функционисала у оквиру места.

Слика 147 - Соколски дом чете Доњи-Жабар, 1937. (АЈ, Фонд МФВ)

Соколска чета Доњи-Жабар почела је да гради дом 1937. године на државном земљишту сеоске школе (слика 147). Објекат је поседовао вежбаоницу

⁷⁹⁴ В. В, „Освећење темеља Sokolskog doma Kralja Petra II Sokolske čete Srp. Grapska – Bušletić podignutog u Sok. Petrovoj Petoljetci“, *Sokolski glasnik* 41 (god. IX, 8. 11. 1938.), 4.

⁷⁹⁵ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 2289 – 2154, Молба Соколског друштва, друштва Црвеног Крста и Кола српских сестара у Власеници за помоћ поводом градње друштвеног дома, 1927.

⁷⁹⁶ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво Босанска Дубица моли новчану помоћ, 24. 1. 1940.

површине 160 м², са таваницом високом 5,5 м. Поред гардеробе су постојале и читаоница и канцеларије.⁷⁹⁷ Иако ова грађевина спада у скромне соколске домове, извесни декоративни елементи указују на његову архитектонску вредност, као што су истакнут улаз пробијеним кровним венцем у виду слепог лука и кулице са слепим нишама са бочних страна прочеља.

Соколска чета Кошево код Сарајева решила је да 1940. године подигне дом-школу, како деца из тог места не би морала да пешаче неколико километара сваки дан до школе, а да се уједно створи простор за вежбање Сокола.⁷⁹⁸ Соколска чета Трубар у оквиру друштва Дрвар почела је са изградњом соколског дома 1936. године, али се стало са радовима услед недостатка средстава.⁷⁹⁹ Соколски дом чете у Дивину започет је да се гради 1938. године, али је због недостатка средстава такође остао незавршен.⁸⁰⁰

Управа соколске жупе у Бања Луци израдила је 1938. године типски пројекат сеоског соколског дома, предвиђен за чете на њиховој територији. Пројекат је подразумевао вежбаоницу површине 90 м², са висином плафона од 4 м. Било је предвиђено да позорница захвата површину од 23 м², као и да по потреби може да буде физички одвојена од вежбаонице покретним зидом, па да се користи као читаоница или сала за састанке. На пројекту је такође био замишљен претпростор који би могао служити за гардеробу. У дом би се улазило преко веранде, која је пројектована са намером да се користи током летњих месеци. Површина прозорских отвора је била мала, што се објашњавало чињеницом да је у селу било тешко израдити дрвенарију за веће прозоре. Темелји би требало да буду од камена, а грађевина зидана од опеке.⁸⁰¹

Иако су се Соколи залагали за верску и етничку толеранцију што је и подразумевало једнакост међу редовима, 1938. године се десило да се у селу Оцак

⁷⁹⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Соколска чета Доњи Жабар моли новчану помоћ, 22. 2. 1938.

⁷⁹⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18а – 49, Савез Сокола доставља молбу соколске чете у Кошеву која моли новчану помоћ, 5. 4. 1940.

⁷⁹⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Соколска чета Трубар моли помоћ за довршење соколског дома, 31. 8. 1936.

⁸⁰⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Соколска чета у Дивину тражи помоћ за градњу соколског дома, 27. 4. 1938.

⁸⁰¹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Напомена уз пројекат сеоских соколских домова соколске жупе Бања Лука, 1938.

код Босанске Посавине подигао Соколски дом за муслимане. Пошто је Оџак био већински муслиманско место, овакав догађај није био необичан, али је наговестио да су ипак постојала подвајања и да нису сви једнако тумачили соколски либерализам. Међутим, приредбама у соколском дому могле су да присуствују и муслиманке,⁸⁰² што до тада није била пракса у мањим муслиманским заједницама.

Било је необичних покушаја да се дође до просторија за вежбање, као што је то био случај са Соколском четом Козлук – Зворник, која је безуспешно покушала да добије бараку бившег војног логора од Министарства. Министарство је предухитрило Соколе продавши све бараке на лицитацији.⁸⁰³

На територији Босне и Херцеговине подигнут је велики број соколских домова о којима не постоји довољно података, међу којима су Соколски дом у Завидовићу (1926),⁸⁰⁴ Приједору (1926),⁸⁰⁵ Билећу (1932),⁸⁰⁶ Брези (1933),⁸⁰⁷ Дулићима (1934),⁸⁰⁸ Босанској Крупи (1934),⁸⁰⁹ Касин Долу (1936),⁸¹⁰ Босанском Петровцу (1939),⁸¹¹ Гацком (1940),⁸¹² Травнику (1940),⁸¹³ Чечави,⁸¹⁴ Новом

⁸⁰² Anonim, „Jedan sokolski dom za muslimane“, *Sokolski glasnik* 43 (God. IX, 1. 12. 1938.), 6.

⁸⁰³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 15 – 44, Соколска чета Козлук моли уступ бараке бившег војног логора у Зворнику

⁸⁰⁴ Соколска дворана у Завидовићу је свечано отворена 5. децембра 1926. године; *Соколски гласник* 1 (год. IX, 1927), 9.

⁸⁰⁵ Соколско друштво у Приједору подигло је Соколану 1926. године са двораном површине 168 м²; АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва у Приједору Министарству просвете, 15. 11. 1926.

⁸⁰⁶ Соколски дом у Билећу је подигнут 1932. године, али није у потпуности био завршен до 1937. године, када је извршено његово освећење. Међутим, и после освећења су остали бројни незавршени радови на ентеријеру; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Молба Соколског друштва Билећа којом моли новчану помоћ за довршење дома, 20. 4. 1938; Молба Соколског друштва Билеће за новчану помоћ, 4. 4. 1937.

⁸⁰⁷ Соколски дом у Брези свечано је отворен 10. октобра 1933. године; *Sokolski glasnik* 38 (god. IV, 1933), 5.

⁸⁰⁸ Соколски дом у Дулићима, који је освећен 7. октобра 1934. године; *Соколски гласник* 43-44 (год. V, 1934), 6.

⁸⁰⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво Босанска Крупа моли помоћ, 1937.

⁸¹⁰ Свечано освећење Соколског дома у Касин Долу одржано је 29. септембра 1936. године; Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd: Angrotrade, 1991, 193.

⁸¹¹ Изградња Соколског дома у Босанском Петровцу започета је 1932. године, али су радови на њему трајали до 1939. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво Босански Петровац моли новчану помоћ, 24. 8. 1939.

⁸¹² АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Уветановић Владо старешина соколског друштва Гацко моли новчану помоћ од 30 000 динара за довршење Соколског дома, 24. 9. 1940.

⁸¹³ Соколско друштво у Травнику је 1940. године подигло вежбаоницу, пошто нису били у финансијској могућности да саграде соколски дом; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Молба соколског друштва Травник за новчану помоћ, 24. 9. 1940.

Сарајеву,⁸¹⁵ Дрвару,⁸¹⁶ Градачацу,⁸¹⁷ Згошћи,⁸¹⁸ Кључу⁸¹⁹ Сјетлини⁸²⁰ и Беговом Хану.⁸²¹ Међу соколским домовима који су остали незавршени у овом региону спадају Соколски дом у Гламочу,⁸²² Босанској Градишки,⁸²³ Подлуговима, Какмужу, Кифином Селу, Коњицу, Краљевцу, Купресу, Смољанима и Врањаку.

Иако је Босна и Херцеговина спадала у сиромашније и слабије развијене регионе у Краљевини Југославији, на њеној територији подигнут је завидан број соколских домова, што сведочи о снажној соколској активности и иницијативи. Неки од босанско-херцеговачких соколских домова се могу сврстати у пионирске пројекте модернизма у соколској архитектури. Још значајнија је чињеница да су друштва често ангажовала познате архитекте за израду пројекта за соколски дом, попут Момира Коруновића и Драга Иблера. Паралелно са радикалним решењима подизани су и објекти који су неговали традиционалну архитектуру поднебља што је у целокупном прегледу показало изузетну стилску шароликост и градитељски диверзитет. Може се закључити да су у Врбаској бановини, више него у било којој другој, соколски домови представљали светионик модернизације друштва.

⁸¹⁴ Соколски дом у Чечави је подигнут почетком треће деценије. Иницијативу за његово подизање покренуо је јеромонах Василије.

⁸¹⁵ Соколско друштво Ново Сарајево кренуло је са изградњом дома у пролеће 1928. године. Од Министарства шума и руда добили су 1 000 м³ дрвене грађе; АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва Ново Сарајево Министарству просвете, 5. 4. 1928.

⁸¹⁶ Соколско друштво у Дрвару планирало је да 1928. године подигне себи дом; АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва у Дрвару Министру просвете, 12. 5. 1928.

⁸¹⁷ Градња Соколског дома у Градачацу је започета 1936. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Градачац моли новчану помоћ, 24. 12. 1940.

⁸¹⁸ Соколско друштво Згошћа-Какањ почело је да гради свој дом 1936. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Молба, 7. 7. 1938.

⁸¹⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Молба, 24. 6. 1939.

⁸²⁰ Соколски дом у Сјетлини подигао је Сокол Коста Вукадин од властитих средстава. Дом је поседовао дворану у приземљу са помоћном позорницом, површине 250 м², висине 6 м. На спрату се налазило шест просторија; *Соколски гласник* 21-22 (год. VI, 1924), 302.

⁸²¹ Соколско друштво Бегов Хан положило је камен темељац за свој дом 29. септембра 1935. године. Објекат је завршен крајем четврте деценије; *Соколски гласник* 38 (год. VI, 1935), 4; АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Соколско друштво Беговхан моли новчану помоћ 1939.

⁸²² Камен темељац Соколског дома у Гламочу положен је на лето 1938. године. Дом је подигнут 1939. године до крова, када су понестала средства за завршетак радова; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Молба соколског друштва Гламоч за новчану помоћ, 31. 8. 1938;

⁸²³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Банска Управа Бања Лука моли новчану помоћ за довршење зграде Соколског дома у Босанској Градишки, 10. 5. 1940.

Соколски домови на територији Македоније

Вардарска бановина, која је обухватала територију данашње Македоније, спадала је у најсиромашније и најнеразвијеније крајеве Краљевине Југославије. Међуратни период је био значајан за равој архитектуре у Македонији, јер је омогућио изградњу бројних административних објеката.⁸²⁴ Међутим, периоди шестојануарске диктатуре и Петрове Петолетнице током којих је било предвиђено да се подигне највећи број соколских дома се готово једино није бројчано одразио у Македонији. Треба узети у обзир да је Вардарска бановина била политички, економски и културно нестабилно подручје, што се огледало пре свега у етнички и верски подељеном друштву.⁸²⁵ Овај део државе је такође у најмањој мери био упознат и неговао соколску филозофију, па није необично што је најмањи број соколских дома подигнут у Македонији.

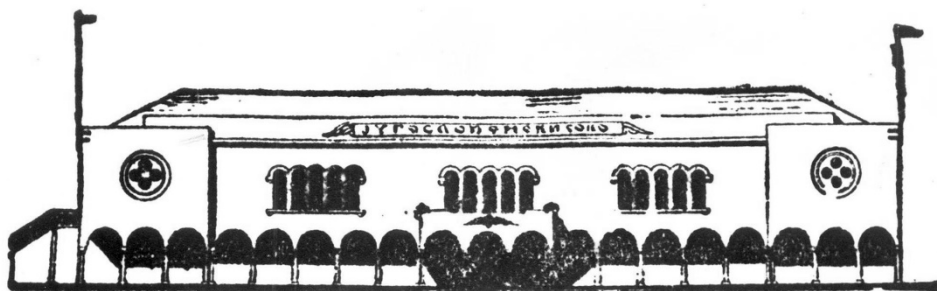
Слика 148 – Момир Коруновић, Соколски дом у Куманову, 1931. (колекција Александра Кадијевића)

Први соколски дом у Македонији започет је да се гради у Куманову 1923. године. Кроз годину дана Министарство просвете одобрило је кредит од 150 000

⁸²⁴ Кокан Грчев, *Стилска ергономија: Архитектонските стилови во македонската архитектура од 19 век и периодот меѓу двете светски војни*, Скопје, 2002, 121.

⁸²⁵ Vladan Jovanović, „Vardarska banovina: društveno-politička skica“, *Istorija 20. veka* 1 (2010), 58.

динара како би се дом завршио,⁸²⁶ међутим радови на његовој изградњи су обустављени 1927. године.⁸²⁷ Момир Коруновић је заједно са инжењером Владимиром Антоновим довршио и у извесној мери изменио постојећи незавршени Соколски дом Краља Александра I у Куманову 1930. године. Свечано отварање одржано је 6. септембра 1931. године, на рођендан престолонаследника Петра.⁸²⁸ Грађевина је одражавала дух националног романтизма са свим елементима преузетим из средњовековног градитељства, попут трифора, окулуса и богате орнаментике.⁸²⁹ И поред тих елемената фасада решена на изузетно маштовит начин, својствено Коруновићевом архитектонском изразу (слика 148). Северно прочеље истичу две куле које пробијају кровни венац, док је изнад улазног портала смештена тераса.⁸³⁰ Вежбаоница је позиционирана подужно, са бином постављеном дуж дуже стране сале,⁸³¹ што је било некарактеристично решење. Сам објекат је уједно имао карактер Дома културе, пошто је поседовао и библиотеку са читаоницом, као и „историјску салу“ која је служила за организацију бројних културних манифестација.⁸³²

Слика 149а - Радивоје Радуловић, Пројекат Соколског дома у Скопљу, нацрт прочеља, 1927. (колекција Александра Кадијевића)

⁸²⁶ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 2289 – 2154, Решење о одобреном кредиту Соколском друштву у Куманову, 4. 12. 1924.

⁸²⁷ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва у Куманову Министру просвете, 19. 3. 1927.

⁸²⁸ Аноним, „Освећење Соколског дома у Куманову“, *Политика* (20. 8. 1931.), 7; Аноним, „Освећење Соколског дома и заставе у Куманову“, *Политика* (7. 9. 1931.), 3.

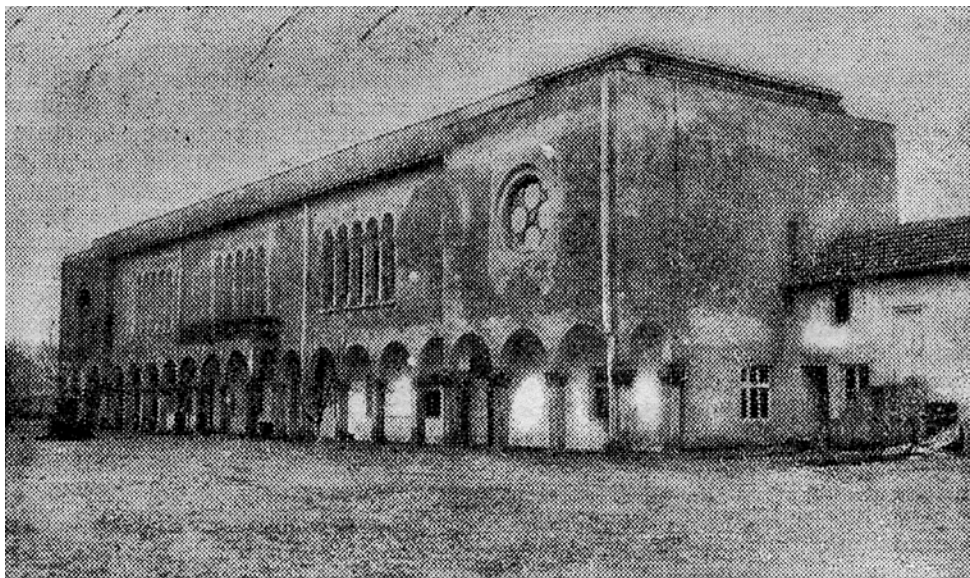
⁸²⁹ Kocan Grčev, *From Origins To Style: Macedonian Architecture At The End Of 19th Century And In The Period Between The Two World Wars*, Skopje, 2004, 69.

⁸³⁰ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 71.

⁸³¹ Георги Константиновски, *Градителите во Македонија: XVIII-XX век*, Скопје, 2001, 44.

⁸³² АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва у Куманову Министру просвете, 5. 5. 1928.

Соколски дом у Скопљу је почео да се користи од марта 1927. године, иако радови на фасади нису били званично завршени.⁸³³ Пројекат је израдио инжењер Радивоје Радуловић, активан соколски пројектант, који је и надзирао радове на изградњи Соколског дома. Решење је било изузетно необично и у потпуности ван контекста скопске архитектуре, пошто је пројектована по узору на венецијанску палату (слика 149а и б). Аркадни трем се простирао читавом дужином приземља, где је централни део са улазом, итакнут истуреним стубовима који носе балкон на спрату. Бочни ризалити су били наглашени неоготичким розетама и јарболима на крајњим угловима. Централни корпус спрата рашчлањен је са три групе аркадних прозорских низова, односно квинтифорама. Изнад кровног венца се налазио натпис „Југословенски Соко“.

Слика 149б - Радивоје Радуловић, Соколски дом у Скопљу, 1927. (*Соколски гласник*)

Иако је грађевина била изразито подужне основе, у дом се улазило са бочне стране, степеништем и преко трема. Соколски дом је поседовао салу за вежбање велике површине, са бином и простором за оркестар. У објекту су се такође налазиле мушка и женска гардероба, канцеларије, бифе и помоћне просторије.⁸³⁴

⁸³³ *Соколски гласник* 9 (год. IX, 1927), 214.

⁸³⁴ Георги Константиновски, *Градители во Македонија: XVIII-XX век*, Скопје, 2001, 95.

Грађевина је имала неколицину статичких проблема по завршетку изградње. Зид прочеља је морао бити додатно ојачан армирано-бетонским пиластерима, пошто оригинално постављени стубови нису били довољно јаки. Како је кровна конструкција и даље вршила притисак на грађевину, 1933. године су уграђене затеге. Кров је био изграђен без попречних веза, што је и проузроковало проблеме оптерећења зидова. Тако је конструкција крова накнадно осигурана изградом два носача, који су монтирани у виду решетке.⁸³⁵

Соколски дом Престолонаследника Петра у Кичеву је пројектовао и финансирао грађевински инжењер руски емигрант Вагањ М. Карагањ, као поклон југословенском народу (слика 150). Објекат је армирано-бетонске конструкције, а простирао се на површини од 292 м². Грађевина веома необична, нарочито због осликаних хоризонталних трака и народних мотива изнад прозорског низа где је била смештена вежбаоница. Овакав приступ је свакако био јединствен на територији читаве Краљевине Југославије и није сигурно да се може објаснити градитељевим пореклом или локалном народном уметношћу. Дом је свечано отворен 6. септембра 1932. године.⁸³⁶

Слика 150 - Вагањ М. Карагањ, Соколски дом у Кичеву, 1932. (*Соколски гласник*)

⁸³⁵ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Извештај III комисије о прегледу зграде Соколског Друштва Скопље I, 15. 8. 1933.

⁸³⁶ *Соколски гласник* 39 (год. III, 1932), 6.

У Кратову је 1933. године подигнут соколски дом са намером да служи као Дом културе посвећен Краљу Петру I Карађорђевићу. Овај објекат представљао је неуобичајен пример да је заједница ангажовала Прокопија Јовановића, зидара из Куманова, уместо архитекте или инжењера. Изградњу дома пратили су одређени финансијски проблеми, где је мајстор-зидар узимао материјал на вересију, а није за то био исплаћен до 1938. године, када је његов случај стигао до Министарства физичког васпитања. Међутим, ни Министарство није прихватило да му исплати дугове.⁸³⁷

Како су соколска друштва у Македонији била претежно сиромашна, изградњу њихових домова су махом пратиле бројне финансијске тешкоће, које се често нису завршавале повољно. Соколско друштво у Прилепу је подигло свој дом 1928. године⁸³⁸ захваљујући зајму, који касније није било у стању да врати, те им је претило одузимање имовине.⁸³⁹

Како је финансијска ситуација била тешка, многа соколска друштва су се удруживала и дом подизала са циљем мултифункционалног културно-просветног објекта. Соколско друштво у Тетову покренуло је иницијативу за подизањем дома 1931. године, када је и добило 50 000 динара од Министарства просвете. Градња Соколског дома у Тетову започета је 6. септембра 1933. године,⁸⁴⁰ а у току 1940. године су завршени радови на објекту.⁸⁴¹ У оквиру дома је била смештена народна библиотека.⁸⁴² Соколско друштво Дебар подигло је дом 1936. године. У оквиру његових просторија су била смештена сва национална, културна и хуманитарна друштва, као и читаоница Народног Универзитета, тако да је Соколски дом био уједно и Народни дом.⁸⁴³

⁸³⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 40 – 128, Молба Министарству физичког васпитања Краљевине Југославије за новчану помоћ Јовановић Прокопију, зидару из Куманова

⁸³⁸ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо Прилепског соколског друштва Министарству просвете, 3. 5. 1928.

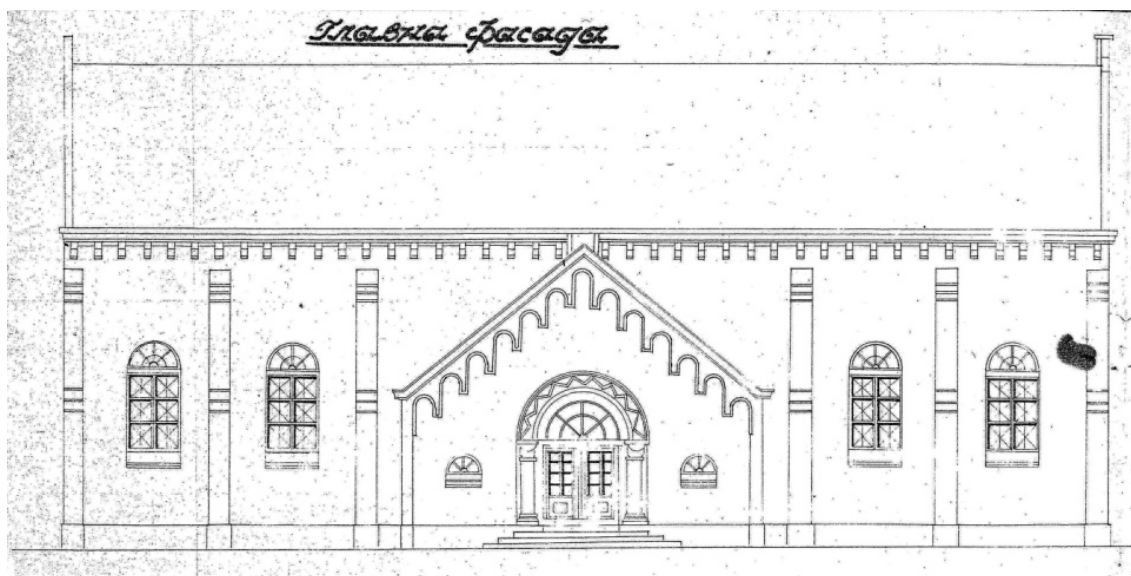
⁸³⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Молба, 30. 3. 1936.

⁸⁴⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Решење на 10 000 динара соколском друштву Тетово, 26. 8. 1938.

⁸⁴¹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 18 – 48, Соколско друштво Тетово моли новчану помоћ, 3. 2. 1941.

⁸⁴² АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 2289 – 2154, Писмо Соколског друштва у Тетову Министарству просвете, 20. 3. 1931.

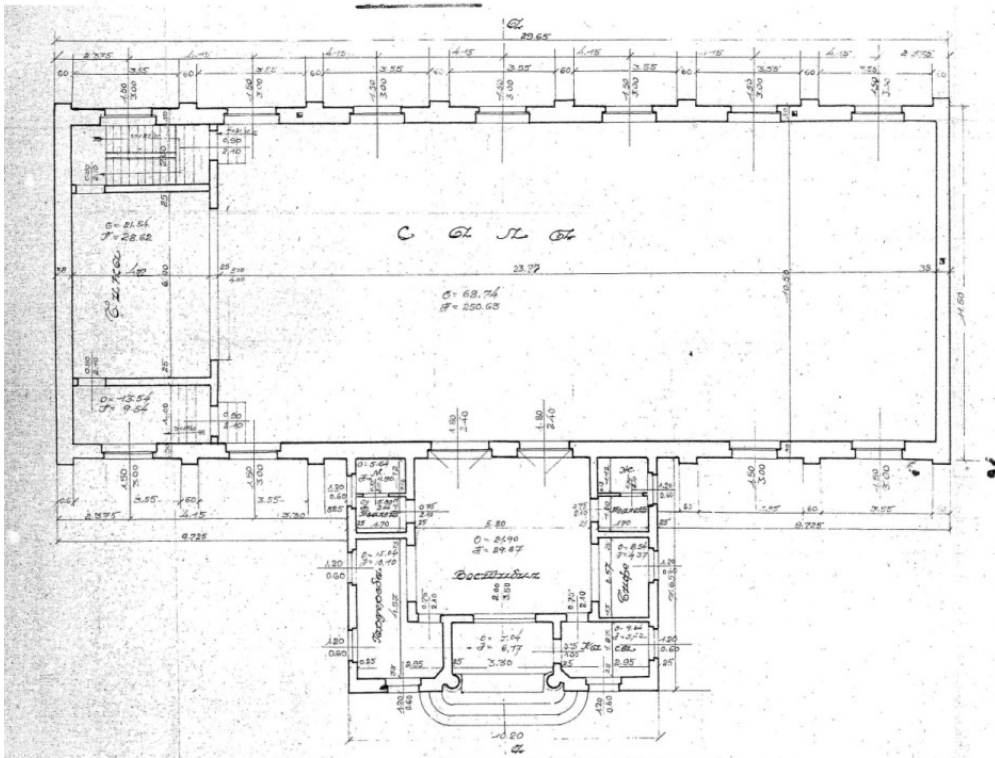
⁸⁴³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Молба Министарству физичког васпитања народа, 21. 11. 1936.

Слика 151а - Никола Карловић, Пројекат Соколског дома у Гостивару, нацрт прочеља, 1938. (АЈ, Фонд МФВ)

Соколски дом у Гостивару пројектовао је Никола Карловић 1938. године. Његово решење је у великој мери било заостало за тадашњим актуелним токовима у архитектури. У деценији у којој преовлађује модернизам, пројектант се определио ретрогاردни романтизам, који је у потпуности био ван контекста тадашњих тенденција. Може се само претпоставити да је у питању био избор соколског друштва. Грађевина је била подужне основе, са симетрично решеним прочељем. Централни мотив представљао је улазни полукружно завршени портал од боровине, истакнут забатом са низом слепих аркада. Прозори су решени у виду монофора, а рашчлањени су лезенама (слика 151а). Овакво решење одаје утисак да је намера била да се успостави нека далека веза са Соколским домом у Загребу из 1883. године. У приземљу је био наглашен сокл од ломљеног камена, док је остатак грађевине сазидан у опеци и омалтерисан. Улаз је водио у вестибил одакле се приступало гардероби, каси, тоалетима и сали површине 250 м² са позорницом (слика 151б). У вежбаоници је био постављен бродски под, док су остале просторије имале декоративне бетонске плочице, које су подражавале изглед ћилима.⁸⁴⁴

⁸⁴⁴ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Предрачун за израду зграде Соколског дома у Гостивару, март 1938.

Слика 1516 - Никола Карловић, Пројекат Соколског дома у Гостивару, основа приземља, 1938. (АЈ, Фонд МФВ)

Од малог броја подигнутих соколских домова који су познати стручној јавности, о већини нажалост не постоји довољно података ни извора како би се детаљније обрадили у овом поглављу. У ову групу спадају Соколски дом у Струмици (1928),⁸⁴⁵ Радовишту (1931),⁸⁴⁶ Берову (1935),⁸⁴⁷ Дебру (1937),⁸⁴⁸ Битољу (1940),⁸⁴⁹ Пехчеву,⁸⁵⁰ и Охриду.⁸⁵¹ Међу домовима у Македонији који су остали недовршени су Соколски дом чете „Рудник“ и Соколски дом у Синђелићу.

⁸⁴⁵ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1267 – 1514, Писмо соколског друштва у Струмици Министарству просвете, 12. 5. 1928.

⁸⁴⁶ Соколски дом у Радовишту освећен је 15. фебруара 1931. године; *Соколски гласник* 8 (год. II, 1931), 7.

⁸⁴⁷ Соколски дом у Берову подигнут је освећен 21. септембра 1935. године; *Соколски гласник* 38 (год. VI, 1935), 4. После Другог светског рата објекат је претворен у биоскоп „Малеш“, а данас се у њему налази Дом културе.

⁸⁴⁸ Соколски дом у Дебру свечано је отворен 12. јула 1937. године; *Соколски гласник* 18 (год. VIII, 1937), 3.

⁸⁴⁹ Соколски дом у Битољу је освећен 11. јула 1940. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Решење о службеном путовању господе Милана Стијића и Стјепана Челара, 9. 7. 1940; Аноним, „Соколски дом у Битољу јуче је освећен на свечан начин“, *Политика* (12. 7. 1940.), 8; Дом је био оштећен већ приликом напада из ваздуха 5. 11. 1940. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Битољ моли новчану помоћ, 20. 12. 1940.

Модернизација Македоније је у главном била половичног карактера и недоследна,⁸⁵² што се одразило и на развој њене архитектуре. У међуратном периоду подигнут је велики број школа, амбуланти и државних институција које су биле неопходне за друштвени развој. Како је мали проценат буџета ишао на Вардарску бановину,⁸⁵³ тешко би било очекивати да је држава кампањски помагала изградњу соколских домова као што је то био случај у осталим регионима Краљевине. Многи пројекти македонских соколских домова одражавали су заостатак средине за савременим архитектонским тенденцијама, међутим, неколицина објеката који су изграђени могу се издвојити и сврстати у врхунске примере соколске архитектуре.

⁸⁵⁰ Соколски спомен-дом Краљу Александру у Пехчеву почео је да се гради 1936. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво у Пехчеву моли за помоћ за довршење Соколског спомен-дома у Пехчеву, 8. 7. 1936.

⁸⁵¹ Соколско друштво у Охриду добило је 1938. године средства од Министарства физичког васпитања да подигне себи дом; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, 50 000 динара Соколском друштву Охрид, 19. 7. 1938.

⁸⁵² Vladań Jovanović, „Vardarska banovina: društveno-politička skica“, *Istorija 20. veka* 1 (2010), 67.

⁸⁵³ Исто, 63.

Соколски домови на територији Црне Горе

Црна Гора је „држава-наследница“ најмање површине, па је отуд и логично да најмањи број соколских домова подигнуто на њеној територији. Иако су црногорски Соколи били активни и пре уједињења, наменски објекти за њихово вежбање почели су да се граде тек почетком четврте деценије. Интензитет градње је у том периоду растао, нарочито током Петрове Петолетнице. Питање је колико би Црна Гора имала соколских објеката да рат није спречио сваку даљу изградњу и активност на том пољу.

Први соколски дом у Црној Гори подигнут је у Рисну 1932. године као поклон Васе Ђуковића из Америке. Објекат је такође вршио функцију Народног дома и Општине.⁸⁵⁴ Декорацију ентеријера је радио Драгутин Инкиостри Медењак, што спада међу његове последње велике радове. У сали су били насликани портрети краља Александра I Карађорђевића, Мирослава Тирша и донатора Васе Ђуковића. Поред тога, Инкиостри је осликао завесу позорнице представом Ловћена и Сокола као Страже Јадрана.⁸⁵⁵ Инкиостри је у том тренутку већ радио неколико радова за Соколе, попут плаката за Први југословенски свесоколски слет, који је био одржан у Љубљани 1922. године, као и плакат за соколски слет у Великом Бечкерекy 1925. године.⁸⁵⁶ Соколски дом у Рисну је страдао у земљотресу 1979. године и није обновљен.

Соколски дом у Тивту спадао је међу бројна скромна решења која су подизана широм Краљевине Југославије (слика 152). Доминантна вредност овог објекта лежи у видљивом утицају традиционалне медитеранске архитектуре и вештом уклапању објекта у старо језгро града. Грађевина је сазидана од камених блокова што је типичан поступак на територији Јадранског приморја. Прочеље се састојало од централног истуреног ризалита и два нижа бочна. Целокупна композиција је симетрична и чак ни улаз није наглашен. Декорација је сведена на скромни кровни венац, а једино што привлачи пажњу на објекту су трифоре на

⁸⁵⁴ *Соколски гласник* 37 (год. III, 1932), 4.

⁸⁵⁵ Соња Вулешевић, *Драгутин Инкиостри Медењак*, Београд, 1998, 37, 78.

⁸⁵⁶ Исто, 34.

бочним ризалитима. Дом је свечано освећен 23. јуна 1935. године,⁸⁵⁷ а после Другог светског рата је припао Партизану.

Слика 152 - Соколски дом у Тивту, 1935. (Ана Дивац)

Соколско друштво у Бијелој је основано 1912. године. До 1936. године друштво је било смештено у просторијама Краљевске морнарице. Одбор за подизање Соколског дома Витешког Краља Александра I Ујединитеља у Бијелој је формиран у новембру 1934. године. Пројекат је израдио архитекта Милан Злоковић. Плац који је друштво купило налазио се уз саму обалу мора.⁸⁵⁸

Соколски дом у Подгорици свечано је освећен на дан Уједињења, 1. децембра 1939. године.⁸⁵⁹ У питању је било једно умерено модернистичко решење, са елементима ар декоа. Сокол је урађен у рустичном камену, као и портал. Изнад зоне првог спрата доминирао је комплексно решен забат са слепом

⁸⁵⁷ *Sokolski glasnik* 25 (god. VI, 1935.), 3.

⁸⁵⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Бијела моли новчану помоћ, 31. 5. 1939.

⁸⁵⁹ Аноним, „Освећење дома у Подгорици“, *Sokolski glasnik* 49 (god. X, 7. 12. 1939.), 5.

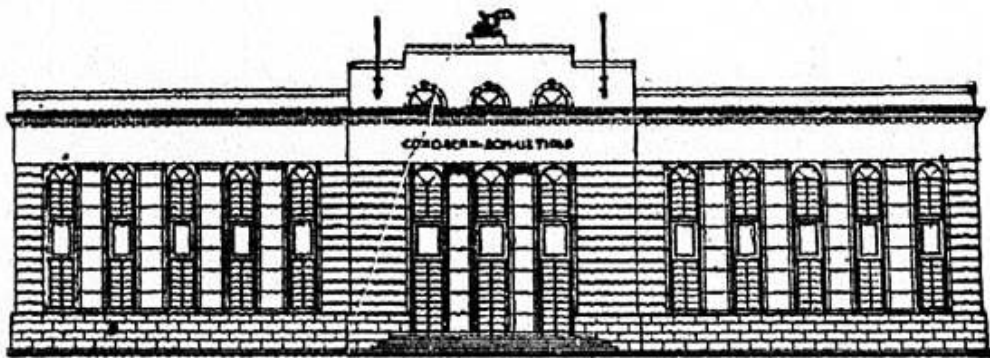
лунетом у центру, изнад које се налазио јарбол наглашавајући својом позицијом троугаону композицију забата. После Другог светског рата објекат је постао биоскоп „Кино Култура“, а данас је објекат затворен.

Слика 153 – Соколана у Цетињу, 1933. (колекција Милоша Јуришића)

Слика 154 - Соколана у Цетињу, 1933. (колекција Милоша Јуришића)

Слика 155 – Пројекат Соколског дома у Цетињу, нацрт pročеља, 1940.

(*Политика*)

Цетињски Соко је основан 1906. године,⁸⁶⁰ али је Соколски дом у Цетињу почет је да се гради тек 1939. године и друштво је до тада вежбало у скромној соколани (слика 153 и 154). Друштво је добило од Министарства физичког васпитања грађевински материјал за подизање дома 1940. године. Било је планирано да се дом заврши до Краљевог пунолетства, а посебну важност су придавали чињеници да је Краљ Александар рођен на Цетињу.⁸⁶¹ Тако је и пројекат био израђен да буде у духу модернизованог академизма (слика 155). Прочеље је решено класичном поделом са наглашеним централним ризалитом. Прозори приземља и првог спрата визуелано су обједињени тако да вертикалност ублажавају хоризонталност фасаде. На пробијеном кровном венцу централног ризалита било је предвиђено да се постави скулптура сокола.

Неколико примера показује да су се и у тадашњој Зетској бановини културно-просветна друштва удруживала како би подигли заједнички објекат или су се, с друге стране, међусобно финансијски помагала. Пошто је Соколско друштво Прчањ вежбало у згради општине, одлучено је да се у оквиру Петрове петолетнице подигне соколски дом. Земљиште је поклонило Удружење женских лекара из Београда,⁸⁶² што је тада представљало један ванредан гест подршке. Народни дом у Истоку су заједно подигли Соколско друштво, Источни спорт клуб

⁸⁶⁰ Марија Стојић, „Визуелна култура Сокола“, *Новопазарски зборник* 31, 2008, 131.

⁸⁶¹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 15 – 44, Соколска жупа Цетиње моли за доделу грађе за изградњу Соколског дома.

⁸⁶² Аноним, „Sokolski dom u Prčnju“, *Sokolski glasnik* 24 (god. X, 16. 6. 1939.), 6.

и Црвени крст у периоду од 1937. до 1938. године. Дом је поседовао мултифункционалну салу површине око 100 м², салу за предавања и купатило.⁸⁶³

Поред наменски изграђених соколских домова, познате су две адаптације постојећих објеката. Соколско друштво у Херцег-Новом је крајем 1920. године образовало Одбор за подизање Соколског дома.⁸⁶⁴ Међутим, уместо да наручи пројекат и сагради дом, друштво је на крају купило објекат који је адаптирало. Вежбаоница је уједно служила као биоскопска сала, од чијих се прихода делимично отплаћивао кредит друштва.⁸⁶⁵ Услед финансијских неприлика, соколско друштво је почетком 1941. године било приморано да прода дом.⁸⁶⁶ Данас је у објекту смештен Дом културе. Соколска чета у Коритима адаптирала је 1941. године у соколски дом једноставну камену грађевину медитеранског типа са двоводним кровом, која је некада служила као аустријска војна касарна.⁸⁶⁷

Поред малог броја соколских домова о којима је било више речи, на црногорској територији постојала је такође неколицина соколских домова о којима не постоји довољно података, нити се зна да ли су завршени, попут Соколског дома у Зеленици (1940),⁸⁶⁸ Каменом,⁸⁶⁹ Ђеновићу,⁸⁷⁰ Беранима,⁸⁷¹ Гусињу,⁸⁷² и Никшићу.⁸⁷³

На основу затечене грађе, података и сачуваних објеката на терену, тешко се може говорити о архитектонским карактеристикама и специфичности соколске

⁸⁶³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Исток моли новчану помоћ, 2. 6. 1939.

⁸⁶⁴ *Соколски гласник* (год. III, 1921), 91.

⁸⁶⁵ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Херцег Нови моли новчану помоћ, 11. 5. 1939.

⁸⁶⁶ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Херцег Нови моли новчану помоћ, 13. 1. 1941.

⁸⁶⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 19 – 50, Соколска чета Корита-Гацко моли новчану помоћ, 13. 2. 1941.

⁸⁶⁸ Соколски дом друштва Кути-Зеленика подигнут је 1940. године на обали залива Бока Которска; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Кути-Зеленика моли новчану помоћ, 9. 5. 1939.

⁸⁶⁹ Соколска чета у Каменом започела је са изградњом дома 1934. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Камено моли новчану помоћ, 3. 5. 1938.

⁸⁷⁰ Соколски дом у Ђеновићу започет је да се гради 1936. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Соколско друштво Ђеновић моли помоћ, 8. 12. 1936.

⁸⁷¹ Соколско друштво Беране је купило 1938. године парцелу за соколски дом; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Ивовић Јово, старешина Сокола и професор гимназије Беране моли новчану помоћ за градњу соколског дома 1938.

⁸⁷² Изградња Соколског дома у Гусињу започета је 1939. године; АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Гусиње моли новчану помоћ, 25. 4. 1940.

⁸⁷³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Телеграм Министру за физичко васпитање народа

архитектуре у Црној Гори. Може се закључити да је традиционално медитеранско градитељство било доминантно код објеката у приморским местима, док су соколски домови градова у централној Црној Гори показали јачи утицај модернизма него што би било за очекивати. Осим неколико амбициознијих пројеката, попут Соколског дома у Рисну, Цетињу и Подгорици, већина објеката спада у најскромније соколане, подигнуте са сврхом крова над главом. Узрок томе може бити лоша економска ситуација Зетске бановине, као и касно развијена свест црногорских Сокола о „свијању сопственог гнезда“.

Утицај политичких догађаја на развој соколске архитектуре

Соколство је представљало један од најважнијих стубова на којима је почивала идеологија југословенства и режим краља Александра I Карађорђевића. Соколски Савез је покушавао да промовише државни концепт, југословенску националну и верску толеранцију. Патриотска намера Сокола је била да постану „стуб отаџбине“,⁸⁷⁴ и таква врста истинског патриотизма је била циљ којем је политика Краља Александра тежила. „Чврста рука“ државе је била потпомогнута моралном дисциплином Сокола. Како је Соколски покрет био у тесној вези са режимом, бројна политичка превирања која су се одигравала током међуратног периода директно су утицала на популарност Сокола, као и на развој њихове архитектуре и интензитет изградње соколских домова.

Слика 156 - Александар Фројденрајх са Ивом Кердићем и скулптуром за Соколску моголу у Максимиру, 1926. (Заоставштина Александра Фројденрајха, MKUZKB-OAF)

⁸⁷⁴ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918 - 1941*. Београд, 1996, 425 - 427.

Једна од већих заокрета у концепту соколског деловања било је укидање свих племенски одређених удружења са прогласом диктатуре, што је довело до прекида неких од пројеката које су покретала до тада регионално подељена удружења. Пројекат за Соколску моголу у Максимиру израдио је архитекта Александар Фројденрајх 1925. године. Скулптуру сокола висине 2,5 метара за пројекат урадио је скулптор Иво Кердић (слика 156). Међутим, Могола никад није изведена, нити је скулптура постављена услед забране рада Хрватског Сокола.⁸⁷⁵ Укидање свега што је имало племенски префикс се ипак није у потпуности догодило. Многа удружења су наставила да функционишу и поред свих забрана. Само годину дана пре отварања Соколског дома у Карловцу, у јеку шестојануарске диктатуре, 1932. године у Карловцу је отворен и Хрватски дом, иако су све институције са племенским обележјима биле забрањене.

Политичка улога Сокола изазивала је бројне реакције, нарочито од десничарски настројених странака и удружења. Под окриљем Римокатоличке цркве и клерикалаца је створен Орао,⁸⁷⁶ са циљем да буде пандан Соколу. Орлови су били присутни као опозиција у свим словенским државама и њихова сврха је била да се преобрати део римокатоличких Сокола на њихоу страну, под будним оком Цркве. Орлови су у потпуности преузели визуелну представу Сокола, као и систем вежбања. Једина разлика је била у томе што је Орао заступао верски ексклузивизам, водећи „борбу против свих противника Свете вјере и Цркве“.⁸⁷⁷ Још од 1920. године забележени су сукоби Орлова са Соколима и то не само у Краљевини СХС, већ и у Чехословачкој и Пољској. Физичка култура је тако постала терен на којем су се сукобљавале идеологије. Познато је да су Орлови такође подизали сопствене домове са истом културно-просветном функцијом.⁸⁷⁸ Архитекта Јоже Плечник 1925. године је израдио пројекат за Орловски стадион у Љубљани (слика 157). Како би се прикупила средства за подизање стадиона, 1927. године је организована лутрија, а награда је била вила

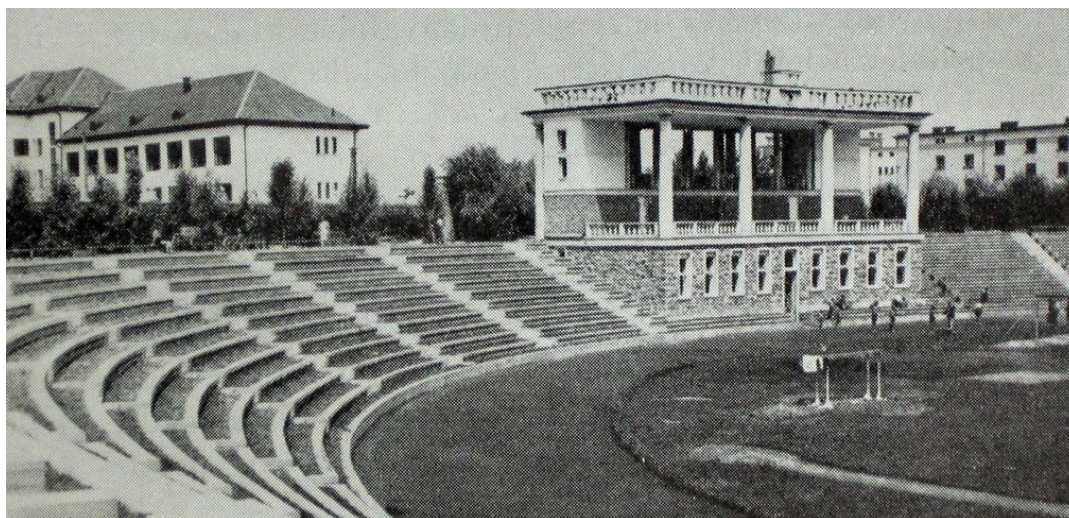
⁸⁷⁵ Ariana Šulhofer, „Prilog istraživanju povijesti izgradnje športsko rekreacijskih objekata u Zagrebu“, *Prostor* 3 (1995), 65.

⁸⁷⁶ Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd, 1991, 15 - 19.

⁸⁷⁷ Исто, 21.

⁸⁷⁸ Vinko Cajnko (ur.), *Telesna vzgoja treh dolin*, Slovenj Gradec, 1957, 228.

Стадион. Плечник је по питању пројектовања за Орлове остао неутралан.⁸⁷⁹ Орао је у једном тренутку био забрањен, међутим убрзо је обновљен као Криж.⁸⁸⁰

Слика 157 - Јоже Плечник, Орловски стадион у Љубљани, 1927. (*Z razstave Ljubljana med nostalgijo in sanjami*)

Период шестојануарске диктатуре обележио је нагли пораст чланства, што је природно пратила и експанзија подизања соколских домова. Финансијска подршка државе је у том периоду била највећег интензитета, јер се ни пре ни касније нису у толикој мери усагласили политички циљеви државе и Соколска мисао. Соколи су представљали „моралну дисциплину“⁸⁸¹ унутар државе. Патриотизам који се јављао код Сокола у тежњи да буде „стуб домовине“ рефлектовао се најпре кроз њихово повезивање са школом и образовањем. Њихово присуство у спорту је било у толикој мери доминантно да је закон забрањивао било коју другу спортску организацију да делује. До формирања Министарства физичког васпитања, Министарство просвете издвајало је на годишњем нивоу 1 200 000 динара само за помоћ при изградњи соколских домова.⁸⁸² Министарство физичког васпитања Краљевине Југославије оформљено је у децембру 1931. године са посредним циљем да финансијски помаже ССКЈ. Од

⁸⁷⁹ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Обраћање Соколског Савеза СХС Министарству за науку и просвету поводом протеста Орловског Савеза, 25. 2. 1920.

⁸⁸⁰ Nikola Žutić, *Sokolli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Београд, 1991, 83.

⁸⁸¹ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918 - 1941*. Београд, 1996, 426.

⁸⁸² АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 566 – 875, Правилник за трошење државне помоћи одобрене ССКЈ од партији 224 буџета Министарства просвете за годину 1931/32.

12 000 000 динара буџета за 1932. годину годишња помоћ Савезу Сокола је износила 8 000 000 динара, што је довело остале спортске организације у подређен положај. До 1933. године Министарство су махом водили представници Соколских друштава, док су у наредним годинама те функције преузимали клерикалци,⁸⁸³ што је резултирало бројним малверзацијама и злоупотребима положаја са обе стране које су се бориле за превласт у Министарству физичког васпитања. Нажалост, и представници Сокола и Клерикалаца су подједнако чинили на штету Министарству, па самим тим и развоју спорта у Југославији.⁸⁸⁴

Иако је Соколски Савез омладину сматрао за своју циљну групу, статистика из четврте деценије указивала је да свега 4% младих било члан Сокола. Како је кампања предвојничке обуке омладине у Немачкој, Италији и другим европским земљама узимала маха, у Краљевини Југославији се 1934. године дошло до закључка да се обавезно телесно васпитање мора програмски спровести на нивоу читаве државе.⁸⁸⁵ Тај посао је природно прихватио ССКЈ, али се услед бројних конфликта и политичких превирања није спровео у потпуности.

Соколски покрет је као форма секуларне религије, користећи исте механизме окупљања „верника“, веома брзо је постао претња осталим веросиповестима, нарочито Римокатоличкој цркви.⁸⁸⁶ Иако су сукоби клерикалаца и Сокола били забележени још на самом почетку формирања Краљевине СХС,⁸⁸⁷ период диктатуре обележиће почетак отвореног сукоба римокатоличке цркве и Сокола Краљевине Југославије. Поставши државна установа законом о оснивању Сокола Краљевине Југославије 5. децембра 1929. године, Соколи су постали главна мета римокатоличкој цркви.⁸⁸⁸ Борба Римокатоличке цркве за превласт је започета пре свега за сектор просвете, пошто им је држава одузела право образовања омладине. Соколи су, с друге стране, тежили да буду веома активни на пољу културног рада и образовања, промовишући на тај начин своје идеје,

⁸⁸³ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 15 – 40, Извештај односа Министарства за физичко васпитање и Сокола, 1940.

⁸⁸⁴ Исто.

⁸⁸⁵ Исто.

⁸⁸⁶ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918 - 1941*. Београд, 1996, 425; Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Београд, 2007, 419.

⁸⁸⁷ АЈ, Фонд МП, ф – 66 – 1266 – 1514, Писмо Југословенског Соколског Савеза у Љубљани Министарству просвете, 2. 3. 1921.

⁸⁸⁸ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918 - 1941*. Београд, 1996, 425.

међу којима је било и јачање југословенства, националне и верске толеранције. Управо су се ове идеје косиле са начелима Римокатоличке цркве, што је довело њиховог проблематичног односа. Римокатоличка црква због тога почела да оптужје Соколство за атеизам и дарвинизам, суштински се борећи да поврати ауторитет над својим верницима пошто је истиснута од стране државе из сектора просвете.⁸⁸⁹ Иако је Соколство на сваки начин покушавало да избегне директан сукоб са Црквом,⁸⁹⁰ из тих оптужби створио се озбиљан политички конфликт.

Најватреније оптужбе Соколима упућивао је бискуп др Јосип Сребренич, наводећи у својој посланици „Тиршов дух“ да је „верски индиферентизам“ заправо атеизам, анатемишући Мирослава Тирша, као и вође Сокола. Сребренич је 1931. године забранио Соколском друштву Раб да свом новоподигнутом соколском дому да име по Мирославу Тиршу.⁸⁹¹ Убрзо је римокатоличко свештенство почело да одбија обавезу освећења соколских домова и застава.⁸⁹² Тако је сењски бискуп забранио 1934. године да се камен темељац Соколског дома у Цриквеници освети по црквеним обредима док друштво не да писмену изјаву да се одриче Тиршове идеологије, што је резултирало да је камен темељац постављен без свештенства и обреда.⁸⁹³

Говор једног римокатоличког свештеника Хуга Верка приликом освећења једног соколског дома 1933. године, у коме се соколски дом пореди са Божијим храмом сведочи о томе да су ставови унутар Цркве били подељени. У том говору је забележено да је Верк соколски дом сматрао храмом у којем се учи љубав према домовини и сународницима, као што се у Божијем храму учи о љубави према Богу,⁸⁹⁴ што још једном враћа на теорију о Соколству као секуларној религији. Соколане је назвао школама народне свести и жариштима народног отпора, истичући их као категорички императив данашњице.⁸⁹⁵

⁸⁸⁹ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918 - 1941*. Београд, 1996, 428.

⁸⁹⁰ Исто, 431 - 443.

⁸⁹¹ Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Београд, 1991, 87 - 90.

⁸⁹² Исто, 192.

⁸⁹³ *Соколски гласник* 35 (год. V, 1934), 7.

⁸⁹⁴ Аноним, „Соколски дом - Божји храм“, *Соколски гласник* 6 (год. IV, 1933), 3.

⁸⁹⁵ Аноним, „Соколски домови“, *Соколски гласник* 13 (год. IV, 1933), 1.

Поред Римокатоличке цркве, против Сокола била је и Комунистичка партија. Соколство је као либерално оријентисана организација била сасвим другачијег система вредности у односу на комунисте. Током свесловенског соколског слета у Београду 1930. године делили су се антисоколски леци, а у часопису „Млади бољшевик“ објављен је чланак „Доле фашизација омладине и Соколски слет“.⁸⁹⁶ За комунисте су Соколи били десничарски настројени, што је било на корак од фашизма. Међутим, после атентата на Краља Александра 1934. године и доласком Милана Стојадиновића на чело Владе 1935. године, промене у културној политици учиниле су да Соколство буде све мање на удару комуниста, па су чак током 1938. и 1939. године заједно деловали приликом стварања патриотског одбрамбеног фронта.⁸⁹⁷

Атентат на Краља Александра у Марсеју 9. октобра 1934. године је из корена променио политичку атмосферу унутар државе. Наводне последње речи Краља Александра „Чувајте ми Југославију!“ Соколи су схватили дословно, тако да су од тог тренутка сви поздравни уместо доташњег „Здраво!“ постали „Чувајмо Југославију!“. Тада је такође обележена прекретница у именовању Соколских домова, који су постали не само спортско-културни објекти, већ и споменици умрлом Краљу.

Иако је Министарство физичког васпитања 1935. године одобрило бескаматну опеку и цреп из Државног рудника у Креки за градњу нових,⁸⁹⁸ а 1937. године зајам за санацију постојећих соколских домова,⁸⁹⁹ њихова изградња је у другој половини четврте деценије јењавала. Са јачањем Хрватског питања, помоћ државе соколским друштвима у Савској и Приморској бановини је постепено све више слабило. Конструисани модел југословенске физичке културе који је брижљиво формиран током диктатуре Краља Александра постепено је почео да нестаје током владе Милана Стојадиновића,⁹⁰⁰ све више се регионално разликујући. Племенске поделе су поново почеле да се јављају, овог пута у

⁸⁹⁶ Miroљub Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929-1941. godine*. Београд, 1977, 96.

⁸⁹⁷ Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Београд, 1991, 291.

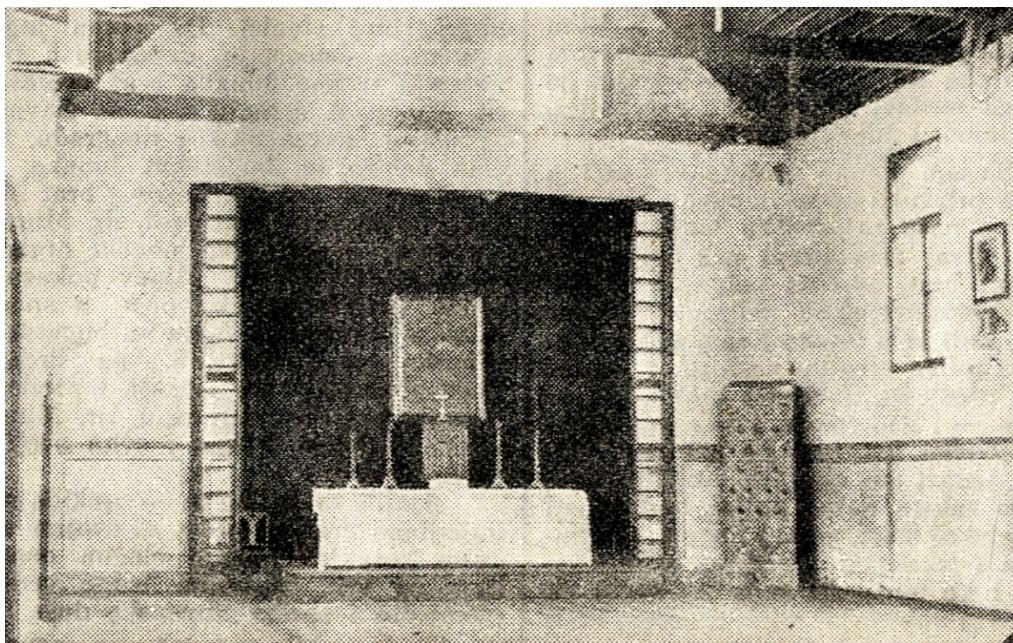
⁸⁹⁸ *Соколски гласник* 33 (год. VI, 1935), 2.

⁸⁹⁹ Аноним, „Амандман о санацији Соколских домова“, *Соколски гласник* 7 (год. VIII, 1937), 3.

⁹⁰⁰ Никола Жутић, *Крајишки соколи : соколи Српске крајине 1903.-1941.-1991*. Београд, 1998, 100.

негативном контексту, са изразитом нотом национализма. Краљевски Двор је временом почео све више да одбија помоћ око изградње соколских домова, а један од примера је био Соколски дом у Оточцу.

Године 1935. забележен је и један интересантан догађај који најављује будуће проблеме који ће се одвијати око соколских домова. Соколски дом у Чаковцу је требао бити уступљен верницима за ноћење. Том приликом је слика Мирослава Тирша, која се налазила изнад бине, била покривена, а испред бине је био постављен жртвеник са иконом Свете Маргарете Алалок (слика 158). Верници су се крстили по уласку у Соколски дом, а забележено је да је у њему, такође без икаквог питања, држана проповед.⁹⁰¹ Овакво насилно заузимање простора и промена његове функције ће постати карактеристично за наступајући период до Другог светског рата.

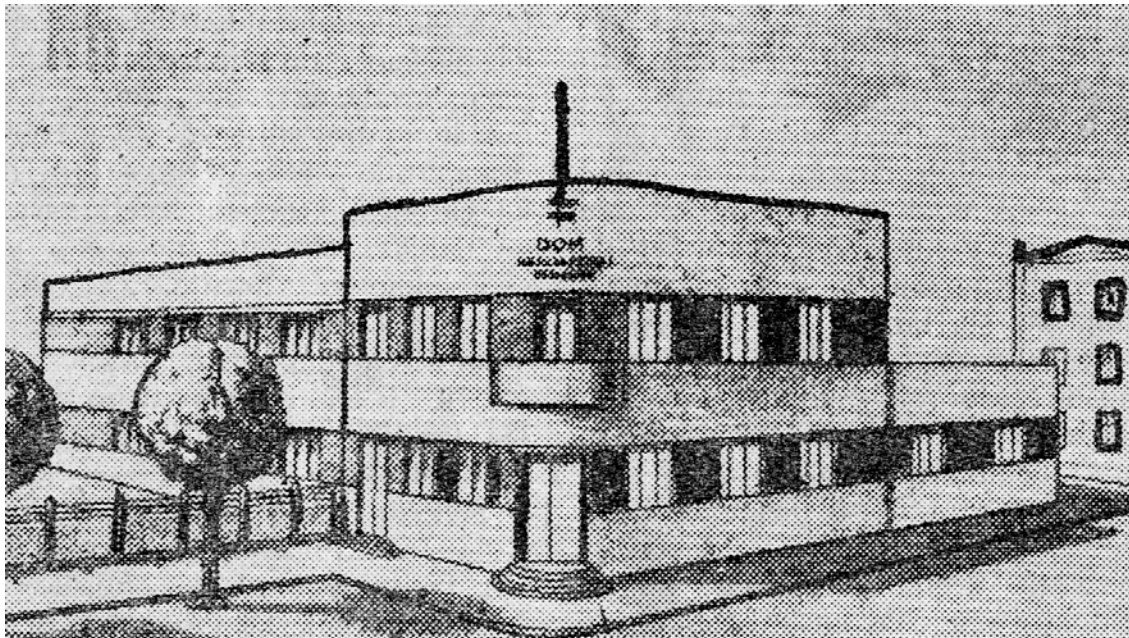
Слика 158 - Вежбаоница Соколског дома у Чаковцу са постављеним жртвеником, 1935. (*Соколски гласник*)

„Хрватска сељачка заштита“ и „Грађанска гарда“ су убрзо почеле са избацавањем Сокола из домова и брисањем њихових назива.⁹⁰² Оваквим догађајима претходиле су претње и физички обрачуни. Многи соколски домови су

⁹⁰¹ Anonim, „Sokolana - crkva“, *Sokolski glasnik* 34 (god. VI, 1935.), 2.

⁹⁰² Никола Жутић, *Крајишки соколи : соколи Српске крајине 1903.-1941.-1991.* Београд, 1998, 113.

и паљени, попут Соколане у Орашцу, а 1937. године запаљен је Соколски дом чете Поповићи у Конавлама.⁹⁰³ Исте године уследило је паљење Соколског павиљона на стадиону у Љубљани због убиства клерикалца Рудолфа Долинара.⁹⁰⁴

Слика 159 - Пројекат Соколског дома у Метковићу, 1938. (*Соколски гласник*)

И током 1938. године био је забележен велики број напада на соколске домове у Приморској бановини. У Соколском дому у Клису је био подметнут пожар, тако да је изгорео до темеља, док су у Комижи, Јесеницама и Постирама нападнуте соколске просторије. У току градње Соколски дом у Каштелима такође је био нападнут.⁹⁰⁵ Током градње Соколског дома Краља Петра I Ослободиоца у Метковићу 1938. године (слика 159) друштво је имало проблем са одређеним националистичким фракцијама, где су насилно уклањане ознаке Сокола и уништаване њихове саднице.⁹⁰⁶ Соколско друштво у Омишу је избачено из својих просторија и било је забрањено да им ико изнајми простор за смештај. И поред такве атмосфере, Омишки Соколи су желели да подигну свој дом,⁹⁰⁷ верујући да

⁹⁰³ Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd, 126 - 130.

⁹⁰⁴ Исто, 222.

⁹⁰⁵ Anonim, „Napadaji na sokolske domove“, *Sokolski glasnik* 47 (god. IX, 23. 12. 1938.), 4.

⁹⁰⁶ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколско друштво Метковић моли новчану помоћ, 28. 5. 1938.

⁹⁰⁷ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Соколска жупа Сплит доставља молбу Соколског друштва Омиш којом моли новчану помоћ, 2. 2. 1939.

их из њега нико не може избацити. Исти случај је био и са Соколима у Оточцу. Пошто су подигли Соколски дом, разбијани су им прозори, избацивани ормани са књигама и цепане слике.⁹⁰⁸ У Министарство физичког васпитања народа су стизали дописи, попут једног из 1938. године против подизања Соколског дома у насељу Нова Вас у Словенији. На њему се потписало 77 лица, старости од осам до осамдесет и шест година.

Годину 1939. је такође обележило више девастација соколских домова. Тако је „Сељачка заштита“ провалила у Соколски дом на Пагу, зауевши комплетну имовину, притом демолирајући ентеријер. По завршетку напада, Соколима је био забрањен приступ у дом.⁹⁰⁹ Соколски дом у Комижи крајем године је у два наврата био нападнут, први пут је био демолиран намештај и имовина, а други пут је дом био запаљен, приликом чега је изгорео сав инвентар и читаоница.⁹¹⁰ У септембру исте године „Заштита“ је ушла у просторије соколског друштва Загреб IV и заједно са полицијом конфисковала оружје из стрељане.⁹¹¹ Одред „Заштите“ је организовао и акцију одузимања Соколског дома у Цриквеници 4. септембра 1939. године под изговором да је у питању наређење бана Бановине Хрватске. Пошто је пописан инвентар и запечаћена врата, председник општине је одузете кључеве предао „Заштити“.⁹¹²

Све до избијања Другог светског рата на територији Краљевине Југославије наставиле су се акције одузимања соколских домова. У Крапини је вршен притисак локалних власти на соколско друштво како би им се уступио њихов дом, под изговором да је он „ионако државна зграда“.⁹¹³ У Крку је начелник почетком 1941. године затражио од старешине соколског друштва да му одмах преда њихов дом. Као разлог је навео да је соколски дом потребан општини као складиште за храну. Читав догађај се завршио тако што су једне ноћи

⁹⁰⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 17 – 47, Извештај одбора за градњу дома, 2. 2. 1938.

⁹⁰⁹ Anonim, „Nарadaји на Sokolstvo“, *Sokolski glasnik* 46 (god. X, 17. 11. 1939.), 3.

⁹¹⁰ Anonim, „Naš dom u Komiži opet uništen“, *Sokolski glasnik* 51 (god. X, 22. 12. 1939.), 3.

⁹¹¹ Никола Жутић, *Крајшчки соколи : соколи Српске крајине 1903.-1941.-1991*. Београд, 1998, 113 - 114.

⁹¹² Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Београд, 1991, 233.

⁹¹³ Anonim, „Zar i opet otimanje sokolskog doma?“, *Sokolski glasnik* 20 (god. XI, 17. 5. 1940.), 6.

општински чиновници на силу отворили соколски дом и узурпирали просторије.⁹¹⁴

Соколска друштва су за кратко време од доминантне постали маргинална организација другог реда,⁹¹⁵ што су пратили различити инциденти оштећења и насилних одузимања соколских домова на територији новонастале бановине Хрватске. Соколи су били уздржани по том питању, не желећи да дају важности томе под изговором да су „интереси државе и народа, као целине, Соколству пречи и од сопствене имовине.“ Одређени новински листови одиграли су своју улогу у пропагирању одузимања соколских домова, наводећи дезинформације о стварном разлогу њиховог затварања или промене власника.⁹¹⁶ Листови „Хрватски Дневник“, „Хрватска Стража“, „Хрватски Гласник“ и „Приморје“ писали су о томе како би соколске домове требало одузети од њихових власника да би се дали другим, хрватским друштвима. Нарочита пажња била је усмерена на Соколски дом у Госпићу, у вези којег је објављивано да су Хрвати били присиљени да дају прилог за његову изградњу. Исти случај задесио је Соколски дом у Будиншчини.⁹¹⁷ На Соколски дом у Бетини извршен је напад секирама у покушају девастације овог објекта, при чему је комплетна имовина друштва спаљена.⁹¹⁸ Одређена штампа је, међутим, наводила да је читав инцидент исценирало само Соколско друштво.⁹¹⁹ Хрватски листови такође су писали да је Соколски дом на Корчули одузет од Хрватског Сокола на основу тога што је објекат подигнут 1914. године, када је на тој територији деловао само Хрватски Сокол. Соколски дом у Башки је одузет од стране организације „Криж“. И поред тога је постојала иницијатива код Сокола из Башке да саграде још један дом.⁹²⁰

Југословенски Соколски Савез је постепено губио своју привилеговану позицију унутар државе. Финансијска помоћ је такође била све мање присутна,⁹²¹

⁹¹⁴ Anonim, „Slučaj Sokolskog doma u Krku“, *Sokolski glasnik* 9 (god. XII, 28. 2. 1941.), 3.

⁹¹⁵ Никола Жутић, *Крајишки соколи : соколи Српске крајине 1903.-1941.-1991.* Београд, 1998, 102.

⁹¹⁶ Anonim, „Sokolski domovi su naši i takvi će ostati“, *Sokolski glasnik* 39 (god. X, 29. 9. 1939.), 2.

⁹¹⁷ Anonim, „Најка на Sokolske domove“, *Sokolski glasnik* 42 (god. X, 20. 10. 1939.), 1 - 2.

⁹¹⁸ Anonim, „Čitajući novine...“, *Sokolski glasnik* 43 (god. X, 27. 10. 1939.), 5.

⁹¹⁹ Anonim, „Još o događajima u Betini“, *Sokolski glasnik* 45 (god. X, 10. 11. 1939.), 4.

⁹²⁰ АЈ, Фонд МФВ, ф – 16 – 46, Молба Соколског друштва Башка за новчану помоћ

⁹²¹ Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941.* Београд, 1991, 160.

што је резултирало бројним незавршеним соколским домовима од 1935. године па до почетка рата у Краљевини Југославији 1941. године.⁹²² Како би се санирао део проблема, ССКЈ је 1940. године добио новчану помоћ од 500.000 динара од Министарства физичког васпитања због причињене штете соколским друштвима од стране „непознатих лица“.⁹²³

И поред бројних потешкоћа које су пратиле подизање соколских домова, у оквиру Петрове Петолетнице (1936 - 1941) подигнуто је скоро стотину објеката,⁹²⁴ а поред њих подизане су чесме, мостови, прављени воћњаци и паркови. Преко две трећине средстава Савеза трошио се на изградњу соколских домова. Међутим, било је много забележених случајева да су домови због недостатка материјалних средстава остајали незавршени или чак продавани. У штампи се апеловало да се већа пажња посвети изградњи домова. Међутим, негде око 1939. године покренуло се питање да ли градити домове који би били искључиво соколски или би можда било боље да се пређе на подизање народних домова,⁹²⁵ због своје политичке неутралности. У том тренутку Соколи су били већ далеко од пожељне подршке режиму и више су категорички остали везани уз државу. Пошто Соколи тада више нису били погодни за режим, било је природно да се термин „соколски“ замени са „народни“. У тренутку кризе поставило се значајно питање - да ли би требало заменити соколске домове са народним, да ли и даље тежити ка подизању соколских домова или се једноставно треба задовољити изградњом народних домова, који су за изградњу били далеко економичнији услед бројних садржаја и организација која би у оквиру њега деловала. Чињеница је била да соколски домови махом нису били искоришћени онолико колико је у њих било уложено.⁹²⁶ У оваквој поставци, Соколи не би више били ти који су први подигли јавну установу тог типа у месту и под чијим окриљем су место нашле бројне друге организације. У случају подизања народног дома, соколско друштво би поново

⁹²² Међу незавршеним соколским домовима су Соколски дом у Прибоју, Добоју, Ковачици итд. АЈ, Фонд МФВ, ф - 71 - 16 - 46, ф - 71 - 17 - 47

⁹²³ АЈ, Фонд МФВ, ф - 71 - 15 - 45, Одсек рачуноводства Министарства физичког васпитања народа Краљевине Југославије

⁹²⁴ Миливоје Смиљанић, „Циљ и резултати Соколске Петрове Петолетнице“, *Sokolski glasnik* 37 (год. X, 15. 9. 1939.), 2 - 3; Никола Жутић, *Крајшски соколи : соколи Српске крајине 1903.-1941.-1991.* Београд, 1998, 54.

⁹²⁵ Kosta Petrović, „Sokolski i Narodni domovi“, *Sokolski glasnik* 1 (год. X, 6. 1. 1939.), 2.

⁹²⁶ Аноним, „Искоришћавање Соколских домова“, *Соколски гласник* 37 (год. VI, 1935), 4.

добило статус подстанара. Поред овог јавили су се предлози спајања соколског дома са основном или грађанском школом.⁹²⁷

На овакво размишљање највише је утицала финансијска неисплативост, која је често друштва доводила у неотплативе дугове и недовољна искоришћеност просторија соколских домова. У мањим местима вежбало се око два пута недељно, а остали соколски рад није био довољан да искористи пун капацитет простора. Општине отуд нису довољно помагале изградњу управо из разлога што није било очекиване користи и исплативости инвестиције, па то није спадало у њихов приоритет. Оваквav тип културно-просветних „народних“ домова јавио се још 1934. године, попут Дома на добровољачкој колонији Томиславци код Бајше. Пројекат је садржао све елементе соколског дома, вежбаоницу са бином, читаоницу, књижницу, амбуланту и купатило.⁹²⁸ Народни дом у Чабру служио је као соколана, ватрогасни дом и народна читаоница.⁹²⁹

Упркос догађајима који нису ишли у прилог развоју Соколства, ССКЈ је 1940. године донео одлуку да оснује Музеј народног јединства и југословенског соколства у просторијама Савеза у Београду, у некадашњој палати Крсмановић на Теразијама 34. Објекат није изабран случајно, већ управо из разлога што је у њему проглашено уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Оснивањем музеја, ССКЈ је требао да се премести у своје просторије у Бранковој 30.⁹³⁰ Музеј је, дакле, био предвиђен да осликава културну политику Краљевине Југославије. Повезујући *genius loci* са једним од последњих покушаја културне пропаганде Сокола, требало је створити „центар југословенства“ и на тај начин повратити изгубљене вредности југословенског Соколства. Нажалост, ова замисао никада није била спроведена у дело. И поред бројних иницијатива, период после 1935. године

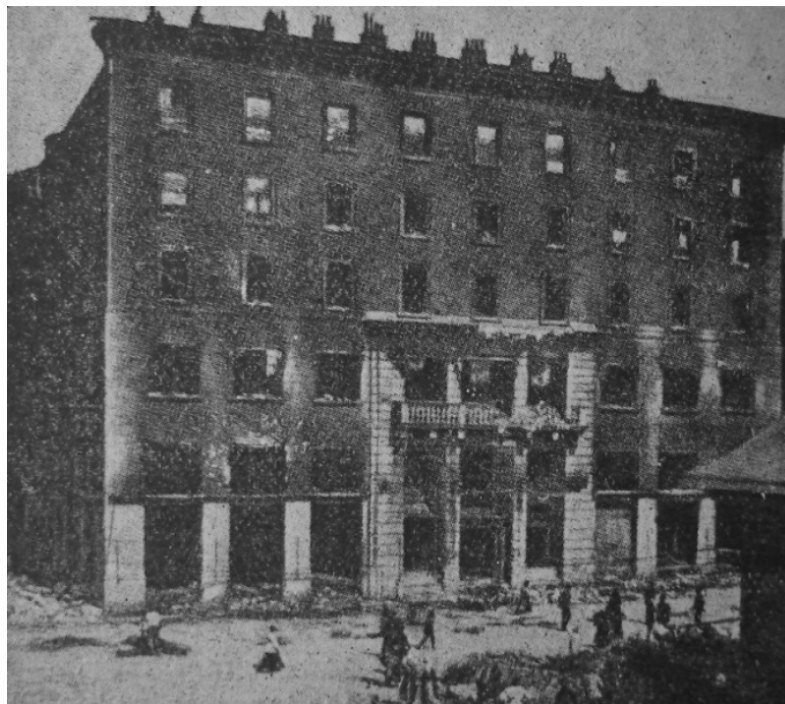
⁹²⁷ Kosta Petrović, „Sokolski i Narodni domovi“, *Sokolski glasnik* 1 (god. X, 6. 1. 1939.), 3.

⁹²⁸ АЈ, Фонд МФВ, ф 71 – 40 – 128, Молба Министарству физичког васпитања Краљевине Југославије за подизање дома

⁹²⁹ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 16 – 46, Молба за припомоћ за довршење дома, 16. 7. 1936.

⁹³⁰ Аноним, „Музеј народног јединства и Соколски музеј оснива Савез сокола К. Ј.“, *Sokolski glasnik* 50 (god. XI, 13. 12. 1940.), 3.

обележила су махом улагања државе у Југословенски Олимпијски одбор у Загребу,⁹³¹ док је ССКЈ постепено губио статус државне организације.

Слика 160 - Народни дом у Трсту после пожара, 1933. (*Соколски гласник*)

Поред унутрашњих сукоба, Соколи су имали проблема са италијанским фашистима у пограничним областима. Тако је један соколски плакат изазвао протест Италијана због пароле да је један народ од Соче до Вардара.⁹³² Поред оваквих рекација, фашисти су у пограничним областима заплењивали соколске домове и претварали их у Фашистичке домове (*Casa del Fascio*). Соколски домови у Трнову и Илирској Бистрици у Словенији су тако одузети још 1929. и 1931. године, да би били преуређени и свечано отворени као Фашистички домови 1933. године. Том приликом су фашисти значајно изменили објекте, прилагодивши их њиховој иконографији. Соколском дому у Илирској Бистрици су дозидали спрат, уклонивши тиме све елементе сецесије оригиналног објекта.⁹³³ На сличан начин су били заузети и соколски домови у Горици, Светом Јакову и Шкедњу код Трста.

⁹³¹ АЈ, Фонд МФВ, ф 71 – 40 – 137, Одобрења новчане исплате Југословенском Олимпијском одбору у Загребу 1936 – 1939.

⁹³² Velimir Gerzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*. Beograd, 1982, 173.

⁹³³ Vojko Čeligoj, „Ob stoletnici obnovitve Ilirskega Sokola 1905 – 2005: Sokol mladi naša nada“, *Bistriški zapisi* 6 (2005), 85.

Поред конфисковања запаљени су Народни дом у Трсту (слика 160), Пули и у другим мањим местима.⁹³⁴

Један индикативан и значајан догађај осветлио је политичку атмосферу у тадашњој Краљевини Југославији, али и суседним државама и њиховом односу према архитектури. Године 1937. се јавила оштра реакција у штампи на одлуку Владе да уместо домаћих архитеката ангажује једног реномираног страног архитекту за пројектовање спортских објеката широм земље. У питању је био Паоло Виети-Виоли, италијански архитекта чији је опус махом обухватао хиподроме, стадионе и друге спортске објекте. Виети-Виоли није пројектовао само у Италији, већ је велики број његових дела остварен у Турској, Индији, Африци и Јужној Америци.⁹³⁵ Његова изјава у часопису „Casabella“, много говори о односу политике према спорту: „Препород спорта и пре свега спотрског духа у Италији, који је желео, руководио и организовао Фашистички режим, је донео импресивну обнову спортског градитељства.“⁹³⁶ Виети-Виоли је спадао међу прве архитекте који су користили природни нагиб терена како би уклопили стадион у амбијент на стадиону „Società anonima Nafta“ у Ђенови,⁹³⁷ што је планирано да се изведе и на простору доњег града Калемегданске тврђаве. Чињеница да је држава желела да ангажује режимске архитекте, попут Вернера Марха и Паола Виети-Виолија, сведочи о њиховом нескривено афирмативном ставу према тоталитаристичкој архитектури фашистичке Немачке и Италије.

Други светски рат је свакако представљао један турбулентан и деструктиван период за целокупну државу, па тако и за Соколски покрет и судбину архитектуре које је створена за њихове потребе. У оквиру новоформиране Независне државе Хрватске (НДХ) архитекти Александар Фројденрајх, Стјепан Планић и Владоје Аксмановић су активно пројектовали објекте у „heimatstil“⁹³⁸. Фројденрајх је 1943. године издао књигу „Просвјетна

⁹³⁴ Аноним, „Судбина соколских домова у нашим отуђеним крајевима“, *Соколски гласник* 37 (год. IV, 1933), 1.

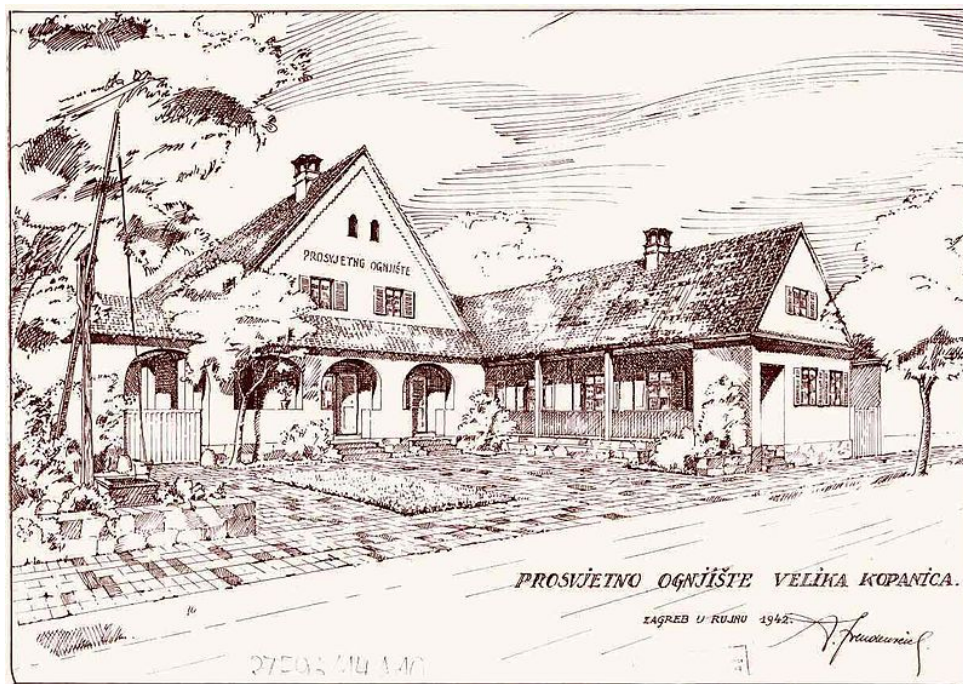
⁹³⁵ Аноним, „Крај одличних домаћих стручњака нама нису потребни страни архитекти за грађевине за телесно васпитање“, *Соколски гласник* 14 (год. VIII, 1937), 2.

⁹³⁶ Simon Martin, *Football and Fascism : The National Game Under Mussolini*. Oxford, 2004, 81.

⁹³⁷ Исто, 83.

⁹³⁸ Heimatstil је заправо стил „крви и тла“, такође називан и „пучко градитељство“; Tomislav Premerl (ur.), *Hrvatska arhitektura u XX. stoljeću*, Zagreb, 2009, 175 - 180.

огњишта“, у којој је давао упутства за изградњу друштвених домова, који су били еквивалент соколским. Током Другог светског рата Фројденрајх је пројектовао низ просветних огњишта стилски и концепцијски по узору на соколске домове (слика 161).⁹³⁹

Слика 161 - Александар Фројденрајх, Нацрт просветног огњишта у Великој Копаници, 1942. (Заоставштина Александра Фројденрајха, MKUZKB-OAF)

Велики број соколских домова на територији НДХ је током рата девастиран, пошто се у оквиру њене територије водио највећи број борби. Међу соколским домовима које су запалиле или срушиле Усташе су Соколски дом у Дивину (1934), спаљеном 1941. године, затим Отрешју (1941), Бушевићу и Мојзирју. Усташе су доводиле Србе на покрштавање у Соколски дом у Вргинмосту, који су касније срушили.⁹⁴⁰ С друге стране, Соколски дом у Гигцу је уништен у Другом светском рату по наређењу командира Адама Петровића, зато што је био усташки штаб. Соколски дом у Вратишинецу (1934)⁹⁴¹ је страдао у пожару 1943. године, а потом је срушен. У времену политичких сукоба, соколски

⁹³⁹ Tomislav Premerl (ur.), *Hrvatska arhitektura u XX. stoljeću*, Zagreb, 2009, 182 - 183.

⁹⁴⁰ Đuro Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao: svjedočanstva genocida*, Zagreb, 2005, 125.

⁹⁴¹ *Соколски гласник* 22 (год. V, 1934), 7.

домови су неминовно постали жртве насилног понашања⁹⁴² и били су објекти на којима се могла извршити агресија и исказати фрустрације, мржња, политичка и етничка нетолеранција. Крај рата донео је укидање монархије и оснивање такозване Друге Југославије, а самим тим и промену значења које су Соколи и њихови домови имали за државу и народ.

⁹⁴² Alexander Etkind, "Hard and Soft in Cultural Memory: Political Mourning in Russia and Germany", *Grey Room*, No. 16, Memory/History/Democracy (Summer, 2004), 41.

Утицај идеологије и пропаганде на југословенску соколску архитектуру

*Препоручљиво је почети са подизањем дома у већим, насељенијим местима, где је већи саобраћај и промет те да пролазници могу видети те наше домове. На тај начин они су и једна врста пропаганде наше идеје.*⁹⁴³

Соколски покрет је представљао веома важан и јединствен начин борбе за уједињење Јужних Словена; па је његова улога била од изузетног значаја у конструисању југословенског идентитета у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Да би се разумела тесна повезаност идеологије Југословенства и Соколства, мора се прво размотрити које су их сличности и интереси везивали. Неговање спорта као симбола хармоније између тела, душе и духа је промомовисало физичко васпитање као пут ка интегралном југословенству. Иако идеологија Југословенства није у први план истицала супериорност народа, већ његово јединство, као нешто на чему би требало радити, неке назнаке о физичким карактеристикама су се неминовно јављале. Југословени су били сматрани виталним, јаким и издржљивим. Такође су били окарактерисани као они који се спремно жртвују и страдају зарад неког вишег циља. Херојство и борбени дух⁹⁴⁴ који се истицао и неговао на одређеном нивоу се поклапао са постулатима Соколства. Краљевина је повезивала политичка и друштвена „измишљања“ традиције, комбинујући кроз спорт политичке и социјалне традиције ради обезбеђивања медијума за националну идентификацију и стварање заједнице.⁹⁴⁵ Др Драгутин Прохарска је 12. децембра 1920. године одржао предавање „О јужнословенском типу човека“, у којем се позивао на Јована Цвијића и величао динарски тип, који је суштински поистоветио са Соколима.⁹⁴⁶

⁹⁴³ Аноним, „Питање подизања домова наших Соколских чета“, *Соколски гласник* 50 (год. V, 1934), 3.

⁹⁴⁴ Владимир Дворниковић, „Витални тип и општи животни стил Југословена - Отпорност и снага трпљења“, у *Карактерологија Југословена*. Београд, 1990, 312 - 333.

⁹⁴⁵ Erik Hobsbom, „Masovna proizvodnja tradicija: Evropa, 1870-1914“, у Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2011, 385, 437-438.

⁹⁴⁶ *Соколски гласник* (год. III, 1921), 34 - 35.

Херојски дух који је идеологија југословенства гајила био је близак принципима соколског покрета. Идеалан телесни тип Југословена је промовисан кроз масовну пропаганду изједначивши се са идеалним Соколом у фрази: „Бити Соко = бити Југословен.“⁹⁴⁷ Питање постојања соколске идеологије је и током међуратног периода било често постављано. Јакоб Јесих је у „Соколском гласнику“ 1931. године расправљао о томе да ли је Соколство идеја или идеологија. Сматрао је да је Мирослав Тирш говорио о идеји, а не о идеологији, па је из тога закључио да Соколство као организација не може да има идеологију, коју је доживљавао као негативну.⁹⁴⁸ Ако се и може прихватити став да Соколство није имало своју идеологију, онда се свакако не може оповргнути чињеница да је идеју Соколства пригрлила идеологија југословенства.

Кроз анализу соколске животне филозофије може се закључити у којој мери је она утицала на архитектуру соколских домова. Веза између Соколског покрета и југословенске идеологије је имплицирала детаљнији увид у политичке догађаје који су директно утицали на процес градње и стилског развоја соколских домова. Експанзија подизања соколских домова широм Краљевине Југославије се поклапала са диктатуром Краља Александра I Карађорђевића, што јасно указује да је постојала снажна веза и подршка између Сокола и монархије. Политичка димензија Соколског покрета је без сумње била сродна концепту интегралног југословенства. Кроз анализу политичког утицаја на архитектуру соколских домова, као и њихове естетике и идеологије, може се извући закључак о тадашњим друштвеним приликама. Одатле следи да се Соколска архитектура може интерпретирати као пример политичке уметности.

Соколство је у великој мери потпомогло у стварању културне једнакости међу Јужним Словенима, представљајући их као један народ. Обједињавањем више културних модела тежило се архитектури која би одражавала све њихове заједничке карактеристике. Једна од пожељнијих била је архитектура из периода пре етничке сепарације Јужних Словена.⁹⁴⁹ Народна традиција која је била

⁹⁴⁷ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 283.

⁹⁴⁸ Јакоб Јесих, „Идеја и идеологија“, *Соколски гласник* 22 (год. II, 1931), 1.

⁹⁴⁹ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 190.

заједничка за територију Балканског полуострва интерпретирана је и идеализована на пројектима многих соколских домова.

Кроз анализу соколских домова може се на најбољи начин сагледати на који начин је југословенски идентитет конструисан у архитектури. Није постојао јединствен стил, као што није постојао ни један универзални идентитет,⁹⁵⁰ што није значило да није било од изузетне важности у ком стилу би се подигао соколски дом. Избор стила је индиректно наметао вредности које су биле пожељне за Соколе одређене средине у одређеном периоду, па се тако разликују домови који су подигнути током треће деценије, односно до промене назива Краљевине у Југославију, и они који су саграђени у четвртој деценији.

Комплексност конструкције и репрезентације југословенског идентитета кроз архитектуру је свакако била највидљивија на соколским домовима, који су били централни део спровођења југословенске идеологије, њене културне и просветне мисије. Соколски дом је сматран „гнездом“ Сокола, па је морао бити добро саграђен, са лепим изгледом „у народном духу“. На крају, није био створен један званичан стил за соколске домове, али их је неколико било подједнако присутно: национални стил, академизам и модернизам.⁹⁵¹

Академизам је био заступљенији у мултиетничким крајевима, нарочито у Војводини и Славонији. Заједничко наслеђе Аустро-Угарске је допринело да академизам буде најадекватнији стил за соколске домове у овом региону, уклапајући се у околну архитектуру. Грађевине пројектоване у духу академизма најчешће нису имале национална обележја, што је било прихватљивији модел репрезентације. Из ове групе се могу издвојити Соколски дом у Зрењанину из 1925. године Драгише Брашована⁹⁵² и Соколски дом у Осијеку из 1928. године Виктора Аксмана (слика 162). Модернизам је по појави на југословенској архитектонској сцени, преузео концепт универзалности академизма.

⁹⁵⁰ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 426.

⁹⁵¹ Vladana Putnik, "Influence of Ideology on the Architecture of Sokol Houses in the Kingdom of Yugoslavia", *Zbornik Matice Srpske za likovne umetnosti* 41 (2013), 146.

⁹⁵² Aleksandar Ignjatović, „Crkva Vavedenja Bogorodice u Orlovatu i Sokolski dom u Zrenjaninu arhitekta Dragiše Brašovana.“ *Serbian Architectural Journal*, 1/ 3 (2009), 54 - 59.

Слика 162 - Виктор Аксман, Соколски дом у Осијеку, 1928. (Маја Марковић)

Момир Коруновић је веровао да је национални стил најадекватнији за соколску архитектуру и да би сви соколски домови требали бити подигнути у једном карактеристичном стилу, са елементима краја у коме се налазе,⁹⁵³ али се то ретко дешавало у пракси. Коруновић је био противник модернизма, константно покушавајући да осмисли идеалну архитектонску слику соколског идентитета. Сматрао је да у соколској архитектури „морамо бити своји“ без подражавања било ког стила који је био у моди.⁹⁵⁴ Његови соколски домови махом представљају комбинацију неоморавског стила, кубизма и експресионизма, који може да се дефинише као национални ар деко,⁹⁵⁵ често нагињујући ка фолклоризму.⁹⁵⁶ Коруновићев рад у Грађевинско-уметничком одсеку ССКЈ је

⁹⁵³ Момир Коруновић, „Соколство - неимар духа и народне снаге“, *Београдске општинске новине* 13 (Децембар 1930), 643.

⁹⁵⁴ Извештај за II редовну главну скупштину Савеза Сокола Краљевине Југославије, извештај председника грађевинског отсека ССКЈ, Момира Коруновића (10. 4. 1932.), 107 - 109.

⁹⁵⁵ Zoran Manević, „Art Deco and National Tendencies in Serbian Architecture“, *The Journal of Decorative and Propaganda Arts*, vol. 17 (1990), 71 - 75.

⁹⁵⁶ Владана Путник, „Фолкоризам у архитектури Београда (1918 - 1950)“, *Годишњак града Београда* LVII (2010), 197 - 198.

представљао покушај формирања историјског континуитета и промоције „чистог народног духа“ кроз архитектуру.⁹⁵⁷

Коруновић је примењивао монументалне геометријске облике који су били инспирисани фолклорном орнаментиком. Његови многи соколски домови комуницирају са локалним градитељским наслеђем, као што је Соколски дом у Куманову из 1931. године (слика 163).⁹⁵⁸ Соколски дом у Урошевцу је такође поседовао елементе традиционалне архитектуре, као што су докшат, четвороводни кров и аркадни трем.⁹⁵⁹ Поред ових примера, Коруновић је пројектовао изванредан број соколских дома на територији Босне и Херцеговине који су инспирисани локалним градитељством, попут Соколског дома у Бијелини.⁹⁶⁰

Слика 163 - Момир Коруновић, Соколски дом у Куманову, 1931. (колекција Милоша Јуришића)

Национални стил је, осим из средњовековне, произилазио и из вернакуларне архитектуре, па је због тога био најподеснији за истицање националног континуитета и аутентичности, доприносећи у великој мери јачању

⁹⁵⁷ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 401.

⁹⁵⁸ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*. Београд, 1996, 71 - 72.

⁹⁵⁹ Александар Кадијевић, „Градитељска делатност Момира Коруновића на Косову и Метохији (1912–1962)“, *Старине Косова и Метохије* 10 (1997), 122 - 123.

⁹⁶⁰ Александар Кадијевић, „Архитектура соколских дома Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 2 (1997), 308.

визуелне презентације југословенског идентитета, вештачки створеног на неколико различитих етничких, регионалних и локалних идентитета. Један од механизма у овој мисији је била идеализација села и руралне културе, па је Коруновић отворено величао сеоску културу, сматрајући да је лепша, здравија и свежија од градске.⁹⁶¹

Слика 164 - Ђорђе Табаковић, Соколски дом у Новом Саду, 1936. (НБС)

Модерна архитектура је, с друге стране, одражавала савремено либерално друштво и у том погледу је била адекватнија за промовисање интегралног југословенства.⁹⁶² У мултиетничким крајевима, модернизам је без националних, регионалних и етничких симбола у соколској архитектури био добро прихваћен. Дobar пример за овакав концепт је Соколски дом у Тузли подигнут 1932. године или Соколски дом у Макарској архитекте Мате Бајлона из 1928. године и уједно је модеран и традиционалан. Соколски домови које је Ђорђе Табаковић пројектовао у Новом Саду (слика 164), Инђији и Сремским Карловцима рефлектовали су чист минималистички архитектонски израз. Осим Табаковића, више архитеката модерниста користило је на својим пројектима црвену опеку. Употреба црвене

⁹⁶¹ Момир Коруновић, „Соколство - неимар духа и народне снаге“, *Београдске општинске новине* 13 (Децембар 1930), 643.

⁹⁶² Термин „интегрално југословенство“ се односи на идеологију помоћу које је режим тежио да унификује југословенско друштво тако што су се брисале племенске разлике, као и различити културни модели.

опеке је била присутна у соколској модернистичкој архитектури, делимично због симболике црвене боје. Црвена је намерно изабрана као боја „Словенске крви“.⁹⁶³ Соколски дом у Суботици Фрање Денегрија такође подсећа на новосадски избором материјала и боја. Иако је радикални модернизам био присутан у архитектури соколских домова током четврте деценије 20. века, никада није био доминантан стил. Постоје бројни примери еклектичког модернизма, са неким елементима националног стила, или чак ар декоа.

Када је један соколски дом требао да се сагради, цео град је учествовао путем донација, помоћи при грађевинским радовима и организованим догађајима за прикупљање новца. Догађај се није тицао искључиво соколског друштва, већ целе општине. Избор стила је био веома значајан у већим градовима и често је био наглашен у конкурсима за пројекат, као на пример, за Соколски дом у Сарајеву, где је модернизам био фаворизован.⁹⁶⁴ С друге стране, мањи градови су најчешће добијали бесплатан пројекат неког од архитеката који су били у Савезу Сокола, као што су Момир Корунковић или Мартин Пилар. У том случају питање стила није било од суштинског значаја за друштво, јер су постојали много важнији сегменти које је требало решити, као што је био финансијски проблем подизања грађевине.

Као што се могло видети из претходних поглавља, најзначајније питање за соколско друштво је било чије ће име соколски дом носити. До атентата у Марсеју 1934. године, Соколски домови су махом добијали назив по Краљу Александру, Мирославу Тиршу, Престолонаследнику Петру II или некој другој политички или културно значајној особи. Портрети и бисте Краља Александра и Мирослава Тирша били су саставни део ентеријера већине соколских домова. Статуе Престолонаследника Петра II су такође биле веома честе, пошто је он симболично постављен као старешина Југословенског Соколског Савеза.⁹⁶⁵ Понеко друштво је соколском дому дало име по значајној личности која је рођена у њиховом месту. Међутим, после атентата на Краља Александра, култ његове

⁹⁶³ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 416.

⁹⁶⁴ Предраг Б. Милошевић, *Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918 - 1941)*, Србиње, 1997, 185 - 186.

⁹⁶⁵ Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd, 1991, 42.

личности уздигао се на ниво „Краља-мученика“ и од тог тренутка су сви новоизграђени соколски домови постали јавни национални спомен-домови. Овакав вид меморије и одавања почasti сезао је још од полемике око подизања споменика Карађорђу 1857. године.⁹⁶⁶ Тадашње мишљење је било да би споменик требао бити јавно-користан, па је спомен-дом постао уобичајена форма изражавања захвалности једном великану. У периоду Петрове Петолетнице фокус нације са „Краља-мученика“ је постепено прелазео на још увек малолетног краља Петра II, како би са навршавањем пунолетства млади Краљ већ стекао симпатије и популарност. Соколско друштво Жалец је међу првима изабрало да њихов дом носи име Краља Петра II,⁹⁶⁷ а све већи број соколских друштава је пратио њихов пример.

Примесе вернакуларне архитектуре при подизању соколских домова биле су значајне како би се конструисана нација Југословена ментално објединила. На тај начин пронађена је универзална заједничка црта и корени који су могли да обухвате мултиетничко становништво и да дају себи аутентичност. Овакав приступ подразумевао је идеализовање руралне културе⁹⁶⁸ и сеоског градитељства као колевке врлине. Пошто је југословенски идентитет био састављен од различитих регионалних култура, подразумевало се очување мултикултуралности и либерализма. Тако је стилизована орнаментика на соколским домовима била честа појава, нарочито у делима Момира Корунковића. Може се поставити питање и да ли је декорација могла бити чешће коришћена и богатија да није постојао хронични недостатак новчаних средстава, што је проузроковало да је већина пројеката осмишљених у националном стилу морала бити далеко скромније изведена.

Просветни рад Сокола се први пут јавио у културној политици државе после објављивања диктатуре Краља Александра.⁹⁶⁹ Разлог интензивне интеграције државе у физичко васпитање омладине, не само у Југославији, већ широм Европе, може се објаснити као последица Првог светског рата и страха од

⁹⁶⁶ Мирослав Тимотијевић, „Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића“, *Наслеђе* 3 (2001), 39.

⁹⁶⁷ *Sokolski glasnik* 33 (god. X, 18. 8. 1939.), 6.

⁹⁶⁸ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 400.

⁹⁶⁹ Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка: 1910 - 1941*, Чачак : Народни музеј, 2006, 43.

могућности избијања новог. Кроз масовно физичко образовање држава је планирала да створи добре војнике који ће бранити њихову државу.⁹⁷⁰ Соколска идеологија је брзо постала пример физичког и моралног образовања. Соколи су доживљавани као народна војска државе.⁹⁷¹ Појединци су били третирани као део заједнице са снажним осећајем за колективизам.⁹⁷² Југословенска култура је на много начина била изразито маскулина: одавала је част спорту као симболу склада „тела, душе и духа“. Физичка спрема, атлетика и гимнастика су промовисане кроз Југословенски Соколски Савез као пут ка реализацији не само истинске југословенске свести, већ и боље југословенске „расе“.⁹⁷³

Слика 165 - Свечано отварање Народног дома у Динару, 1937. (Nedret Gürcan)

Пошто су соколски домови махом изграђени током диктатуре Краља Александра, подршка државе је била евидентна. Концепт соколског дома био је сличан „Casa del Fascio“ у Италији или „Halkevi“ у Турској (слика 165) који су подизани у истом периоду. Архитектонски идентитет је обликовао слику пожељних вредности и идеала који су били део народне културе. Национални стил је био употребљаван и у Италији и Турској, а био је веома сличан југословенском концепту повратка народној традицији величајући здраву народну културу. Тако је, на пример, соколски дом имао исту улогу као и Casa del Fascio.

⁹⁷⁰ Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd, 1991, 64 - 76.

⁹⁷¹ Miroljub Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929-1941. godine*. Beograd, 1977, 95.

⁹⁷² Vladimir Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd, Niš, 1990, 58.

⁹⁷³ Rory Yeomans, "Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae: The New Ustasha Man and Woman in the Independent State of Croatia, 1941-1945." *The Slavonic and East European Review* 83/4, 2005, 698 - 699.

Оба типа објекта су поседовала централну дворану са позорницом, библиотеку и њихова главна сврха је била да образују и утичу на омладину у њиховој држави. У овим земљама, као и у Немачкој, током тридесетих година 20. века постојала је јака кампања за предвојничку обуку омладине, што се делом очекивало од Савеза Сокола у Југославији.⁹⁷⁴

Слика 166 - Соколи из Зворника на дан Уједињења, 1929. (колекција Милоша Јуришића)

Програм који се одржавао у соколским домовима подразумевао је значајне датуме за историју Соколства, али и низ мешовитих празника и позајмљених из верског и државног календара, као што су Дан Масарика, Дан Уједињења (слика 166), празник Светог Саве, Ђурђевдан и Видовдан. Соколане су, поред пропагирања соколске идеологије, такође биле средишта политичког и културног живота. Соколски домови су такође имали улогу народних универзитета, а соколски програм подстицао је равноправност жена у патријархалним срединама, духовно јединство, верску толеранцију, а што је такође било од изузетне важности. Својом пропагандом Соколи су привлачили омладину, одвлачећи их од

⁹⁷⁴ АЈ, Фонд МФВ, ф – 71 – 15 – 40, Извештај односа Министарства за физичко васпитање и Сокола, 1940.

улице и пића.⁹⁷⁵ Соколски дом је сматран моћним фактором у друштву, јер се у њему вршило васпитање и „припремање за бољу будућност свог народа“.⁹⁷⁶

Популистички карактер Соколског друштва огледао се кроз промоцију аматерског спорта и тимског духа путем масовног учествовања Сокола на слетовима. Врхунски резултати нису били циљ, за разлику од Олимпијских игара. Путем масовне пропаганде, нарочито кроз дизајн слетских постера, промовисан је идеални физички тип Југословена, који се изједначавао са Соколом, одакле фраза „Бити Соко = бити Југословен“.⁹⁷⁷ Соколски домови су на тај начин представљали централна места на којима се спроводила идеологија интегралног југословенства. Културно-просветна мисија Сокола одвијала се највећим делом у соколском дому, који је представљао главну локацију одвијања културног живота места или општине. Кроз разноврстан програм, почевши од предњачких течајева, преко представа, приредби и игранки, па све до пројекција филмова у познијој фази деловања, Соколи су афирмисали националну историју и културу, чувајући моралне и етичке вредности народа. Значај филма за пропагирање соколске идеологије почео је да долази до изражаја крајем треће деценије двадесетог века. Тако је свесоколски слет који је одржан у Београду 1930. године био сниман камерама, а премијерна пројекција документарног филма одржана је у сали хотела „Касине“ у фебруару 1931. године.⁹⁷⁸ Да је соколски пропагандни филм играо важну политичку улогу сведочи и пројекција филма „Ој летни сиви соколе“ на Двору 1936. године.⁹⁷⁹

Енглберт Гангл је једном изјавио: „Једно племе, једна крв, једна мисао, једна воља од истока до запада, од југа до севера. Свуда браће, свуда сестре!“⁹⁸⁰ Иза ове реченице крије се прави смисао југословенства. „Један народ, једна домовина и једно Соколство у њему!“⁹⁸¹ је покушавало да се издигне изнад реалности мултинационалне и мултиконфесионалне комплексности државе.

⁹⁷⁵ Драгослав Богдановић, „Мисија соколства на изградњи национално и социјално снажних генерација“, *Београдске општинске новине* (мај 1934), 335 - 336.

⁹⁷⁶ Бура Мрваљевић, „Соколана - расадиште соколске идеје“, *Соколски гласник* 2 (год. III, 1932), 3.

⁹⁷⁷ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Београд, 2007, 283.

⁹⁷⁸ Аноним, „Свечано приказивање свесоколског слета“, *Политика* (9. 2. 1931.), 6.

⁹⁷⁹ Марија Стојић, „Визуелна култура Сокола“, *Новопазарски зборник* 31, 2008, 150.

⁹⁸⁰ Starc, Gregor. "Telesne prakse športa kot torišče slovenskoga nacionalizma: "Vsak poedinec je v narodu tekmovalac"." *Teorija in praksa*, 40/5, 2003, 917.

⁹⁸¹ Исто, 923.

Соколски покрет је био један од најснажнијих медијума југословенске идеологије, који је јачао темеље режима. Отуд су соколски домови одиграли веома значајну улогу у конституисању југословенског друштва. Са својим елементима „националног неоромантизма“, соколски домови су представљали праве споменике идеологије. Политички ритуали Сокола, церемоније и „историјска“ предавања трансформисали су њихову архитектуру у национална светишта.

Слика 167 - Југословенски Соколи поклањају бисту Краља Александра I Карађорђевића чешким Соколима на Свесоколском слету у Београду, 1930.

(Политика)

Соколска архитектура у контексту целокупног градитељског развоја Краљевине Југославије

На основу претходног истраживања и анализе, може се закључити да је архитектура соколских домова настала у периоду између два светска рата на територији Краљевине Југославије чинила значајан сегмент у оквиру градитељског наслеђа епохе. Улога и утицај соколских домова на развој југословенске архитектуре су до сада биле недовољно истражене, обрађене и истакнуте.

У односу на градитељска остварења државе и приватних појединаца соколска архитектура је пружала далеко већу слободу архитектама приликом пројектовања, а самим тим се стилски неометано развијала. За разлику од државних институција или инвеститора попут индустријалаца, трговаца, рентијера и других припадника више и средње класе, соколска друштва најчешће нису постављала велики број предуслова пројектантима, осим да је било неопходно да добију адекватан и функционалан простор за вежбање и деловање. Због тога су архитекти махом имали „одрешене руке“, па тако већина пројеката соколских домова пре одражавала личне тежње њихових аутора, него инвеститоров укус. И поред уживања подршке државе, хроничан недостатак финансија је у највећој мери осиромашило изведене пројекте. Бројни соколски домови су добили далеко скромније фасаде него што су првобитно били замишљени, као што је случај био са соколским домовима у Београду, Зеници и Јајцу.

За разлику од званичне архитектуре Краљевине Југославије,⁹⁸² руски емигранти готово да нису имали утицаја при пројектовању соколских домова. Једини историографији познат изузетак који би могао да се узме у обзир је пројекат Николаја Краснова за руске Соколе. Утицаји француске и руске

⁹⁸² Руски архитекти су чинили трећину укупног броја професора на Техничком факултету средином треће деценије; у Zoran Manević, „Jučerašnje graditeljstvo 1“, *Urbanizam Beograda* 53–54, Beograd, 1979, 6; Александар Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*, Београд, 2005, 349 - 353.

архитектуре су, за разлику од целокупне југословенске градитељске сцене, код соколских домова имали веома мало утицаја. Главни узор потицали су, пре свега, из Чехословачке, мада је необична чињеница да чешки архитекти који су се бавили пројектовањем на територији Краљевине Југославије нису активније учествовали у изградњи соколских домова. Осим утицаја из центра Соколства, архитекти су се најпре ослањали на неимарску традицију сопственог поднебља. Осим тога, архитекти који су пројектовали за соколска друштва су махом и сами били део те организације, попут Момира Коруновића, Саве Дабишиновића и Фрање Лушичића или су били само симпатизери, као што је био Петар Коларов, пројектант Соколског дома у Бору. Томе говори у прилог чињеница да до сада није откривена забелешка о исплаћивању архитекте за пројекат соколског дома. Нацрти соколских домова израђивани су махом из ентузијазма, али су такође представљали шансу да се бројни млади и неафирмисани архитекти искажу, попут Ивана Грбца, Милоша Корважа или Драгутина Фатура. Неки од њих су остали недовољно познати стручној јавности, па је тако њихов пројекат соколског дома остао за сада забележен као најзначајнији од познатих дела у опусу, као што је случај код Ивана Мукахирна и његовог пројекта за Соколски дом у Тузли. Други пројектанти су ипак искористили рад за соколско друштво као прилику за афирмацију и одскочну даску у даљој каријери, попут Драгише Брашована, чији је пројекат за Соколски дом у Зрењанину међу првима по повратку у домовину. Чак је познато да су неколицину соколских домова пројектовали студенти архитектуре или грађевине, попут Марка Спахића и Стјепана Павлића, чија остварења скоро ни по којем параметру не заостају за пројектима других архитеката и инжењера.

На основу затечене грађе, такође се може закључити да су инжењери подједнако често стајали иза нацрта за соколске домове колико и архитекти. Њихова решења су била веома смела, махом рафинираног архитектонског речника. Међу бројним инжењерима који су били у служби Соколства, нарочито су се истакли Спира Табаковић, Цветко Анђелковић, Иван Торнаго, Тома Живановић, Радивоје Радуловић, Борен Емили, Иван Сепин и Бранко Јовановић. Нажалост, велики број соколске пројектне документације је остао непотписан и анониман, па се за многе соколске домове тешко може установити ауторство.

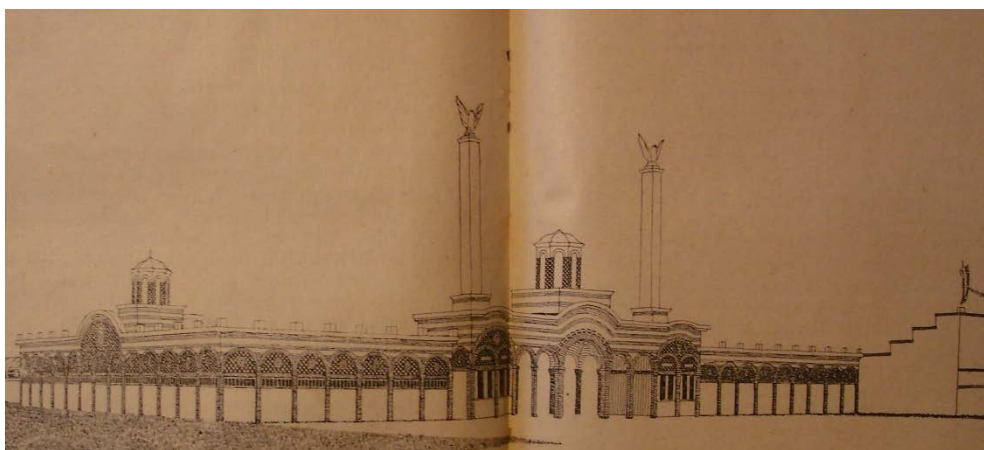
Док је међуратни период на територији Краљевине Југославије обележила доминација академизма,⁹⁸³ интернационални карактер академизма није дао велики број остварења на пољу соколске архитектуре. Академизам се у извесној мери везивао за државу, а нарочито се сматрао званичним стилем Аустроугарске,⁹⁸⁴ државе која је до 1918. године држала већину територије новонасталих словенских земаља. У тој чињеници се може потражити разлог избегавања строгих естетских начела академизма. Визуелна култура Соколства је почивала на темељима националног стила и словенске народне уметничке традиције, па је тако далеко већи број соколских домова пројектован управо у националном духу, подједнако широко заступљеном на југословенској архитектонској сцени.

Приликом пројектовања соколских домова у националном стилу присутни средњовековни, као и вернакуларни елементи, били су у служби креирања карактеристичног југословенског националног стила. У контексту југословенске архитектуре соколски домови су пројектовани тако да буду у сагласју са државном пропагандом, што се манифестовало на различите начине током међуратног периода. Трећу деценију у Краљевини Југославији је паралелно са академизмом обележило присуство српско-византијског стила са јасним упориштем у српској средњовековној архитектури и нарочитим нагласком на моравском стилу. Иако је програмски уклапао у соколску визуелну културу, соколска архитектура није била нарочито обележена овим стилем. Осим Соколског дома у Сомбору (1925), пример који говори о затупљености српско-византијског стила почетком треће деценије је стадион за Југословенски свесоколски слет у Љубљани 1922. године (слика 168). Коришћење елемената моравске архитектуре, попут шаховских поља и розета, али и купола, као и целокупна полихромност стадиона, ослањали су се најпре на предратни национални ток сецесије, као и на остварења пројектована по угледу на српску средњовековну архитектуру, попут Павиљона Краљевине Србије за Светску

⁹⁸³ Богдан Несторовић, „Постакадемизам у архитектури Београда (1919–1941)“, *Годишњак града Београда XX* (1973), 339; Александар Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*, Београд, 2005, 439 - 372.

⁹⁸⁴ Александар Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*, Београд, 2005, 294.

изложбу у Паризу 1900. године.⁹⁸⁵ Па ипак, већина соколских домова треће деценије одражавала је тежњу за интерпретирањем градитељског наслеђа региона у којем су подизани. Разлог се може потражити у чињеници да је српско-византијски стил био превише оријентисан према српској уметности и традицији, што је на неки начин искључивало колективно наслеђе новонастале Краљевине, ма колико оно имагинарно и апстрактно било. Пансловенски дух Соколства тежио је да обједини народе, па је истицање и доминација једног народа имало слаб одјек у соколским круговима, нарочито на почетку заједничког живота у Краљевини СХС.

Слика 168 - Скица стадиона за Југословенски свесоколски слет у Љубљани, 1922.

(Соколски гласник)

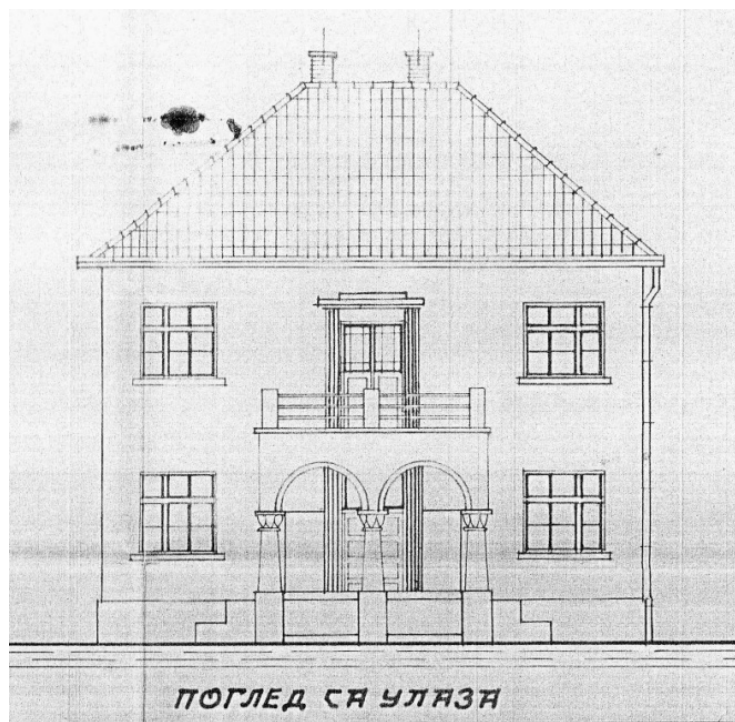
Период шестојануарске диктатуре донео је и нове тенденције у националном стилу. Употреба примордијалних елемената који би указали на период пре поделе Јужних Словена, као и оживљавање архитектуре османско-балканског стила, довели су до формирања југословенског визуелног предлошка, како у архитектури, тако и у осталим визуелним уметностима. Под широким окриљем националног стила пројектовани су и соколски домови са елементима романтизма и експресионизма широм државе. Нарочит допринос развоју соколске архитектуре и неговању националног стила са елементима романтизма и експресионизма је дао Момир Коруновић. Његови соколски домови послужили су

⁹⁸⁵ Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX- средина XX века*, Београд, 1997, 118 - 119.

као узор и инспирација многим пројектантима, не само као инспирација, већ и погледу функционалног пројектовања ентеријера једног спортско-административног објекта.

Четврта деценија донела је и победу модернизма, како на целокупној југословенској архитектонској сцени, тако и у архитектури соколских домова. Неколицина соколских домова широм земље се може сврстати у пионирска остварења југословенског модернизма, попут Соколског дома у Тузли (1931) и Београду (1932). У првим деценијама четврте деценије већина соколских домова пројектованих у духу модернизма је такође поседовала одређене одлике које би симболички указивале на функцију објекта. Тако је Иван Грбац пројектовао соколске пароле на фасади дома соколског друштва Београд IV на Чукарици, као и рељеф сокола. Међутим, како је време пролазило, архитекти су користили све мање соколске иконографије на фасадама домова. Хинко Бауер и Марјан Хаберле на свом пројекту за Соколски дом у Сарајеву из 1938. године ниједним сегментом или мотивом не скрећу пажњу на соколство. Објекат је чисто модернистичког речника, лишен било какве назнаке да је реч о соколском дому. На исти начин третирани су и Соколски домови у Госпићу, Карловцу, Новом Саду, Инђији и Загребу. Док су хрватски модернисти, попут Стјепана Планића и Мате Бајлона, тежили рационализму, функционализму и радикално сведеним формама у архитектури, српски архитекти који су пројектовали у духу модернизма више су се ослањали на експресивност форме, остајући на неки начин и даље у оквирима академизма, а р декоа или националног стила. Тако је Ђорђе Табаковић пројектовао соколске домове који су поседовали фасадну опеку као снажно ликовно средство. Бранислав Којић је на сличан начин решио нацрт за дом соколског друштва Београд III, предвидевши чак и фасадну скулптуру, која није изведена. Архитекта Којић пројектовао је међу својим првим модернистичким објектима овај соколски дом. Рани примери утицали су на каснију експанзију модернистичких соколана у периоду друге половине четврте деценије, почевши од домова у Славонском Броду, Кочевју и Трсату (1936), па до Соколског дома у Замету (1939).

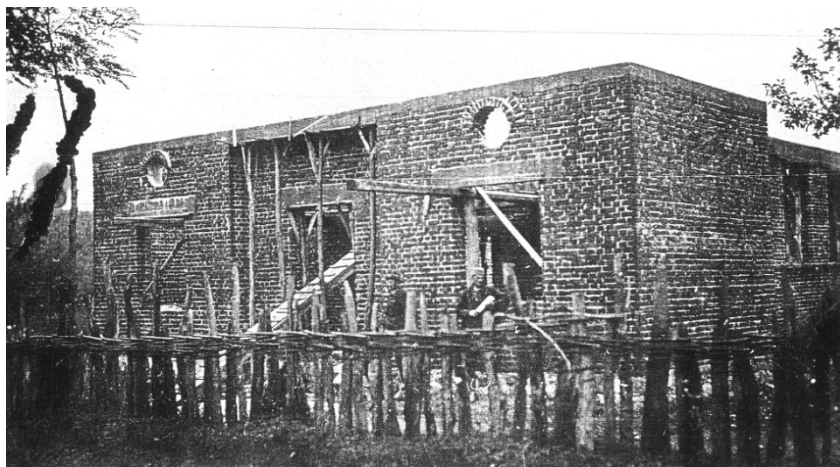
Показало се да је модернизам у складу са тенденцијама Соколства, истичући његову наднационалну димензију, што се такође није косило са идеологијом југословенства. Архитектура модернизма одражавала је једно прогресивно савремено друштво. Временом је изградњу модернистичких соколских домова пратило све мање обележја соколске иконографије, што је указивало и на удаљавање државне политике од Соколства, па су самим тим и различита удружења тежила да заједно са Соколима подигну објекте који би вршили функцију народног дома. С друге стране, соколски домови подигнути после 1935. године указивали су на истрајност Соколске филозофије, пошто својом архитектуром нису одражавали племенско раслојавање које је постемено узимало маха у другој половини четврте деценије.

Слика 169 - Иван Грбац, Пројекат Соколског дома у Бољанићу, нацрт прочеља, 1936. (АЈ, Фонд МФВ)

И поред доминације модернизма, у четвртој деценији пројектован је и подигнут завидан број соколских домова широм земље који се ослања на традицију народног градитељства. Бројни соколски домови скромне израде и архитектуре су истински поставили паралелу са локалним наслеђем места у којем

су подигнути, попут Соколског дома у Олову (1936), Бољанићу (1936) (слика 169), Вини (1937) и Вучковици (1938) (слика 170).

Слика 170 - Изградња Соколског дома у Вучковици, 1938. (АЈ, Фонд МФВ)

Елементи државне политике у визуелној култури одразили су се и на стилски развој соколских домова, али само делимично, пошто је изградњу соколског дома увек покретало соколско друштво, а не држава. Иако је држава често финансијски помагала изградњу соколских домова, у питању су биле приватне иницијативе и инвестиције. Оваква констелација проузроковала је да су реализовани соколски домови у великој мери били осиромашени у поређењу са пројектом услед хроничних економских проблема међу соколским друштвима. Ова чињеница указује на прагматичну страну соколске архитектуре, па је подједнако значајно истраживање оригиналних и нереализованих пројеката, јер они указују на истинске архитектонске тенденције и значај соколских домова у контексту развоја југословенске архитектуре током међуратног периода.

Још један незанемарљив сегмент у валоризацији соколских домова представљали су и ефемерни спектакли који су се одигравали око њих. Прославе постављања камена темељца, освећења и отварања соколских домова уз обавезан брижљиво припремљен програм, присуство делегација и значајних гостију рефлектују став заједнице према изградњи ових објеката. Пажња која је упућена наведеним догађајима у тадашњој штампи, као и њихова посећеност указују на високо место Соколског покрета у колективној свести југословенског народа.

Закључак

Соколски покрет је са буђењем националне свести у 19. веку имао за циљ да као спортска и национална организација уједини словенске народе свих конфесија и класа. Превазилажење племенских разлика и устаљених културних модела делимично је постигнуто враћањем на заједничку прошлост и традицију Словена. Соколство је дало велики допринос у буђењу националне свести словенских народа у Аустроугарској. Мирослав Тирш и Јиндрих Фигнер, су основали Соколско друштво са циљем да се Чеси, затим и други словенски народи, не германизују и да остваре независност. Овакав концепт неговања спорта и националног поноса био је већ опробана формула у прошлости, од Античке Грчке до немачких Турнера.

Соколски покрет је неговањем наслеђа допринео националној ренесанси словенских народа и по завршетку Првог светског рата дошло је до уједињења Чешке и Словачке, независности Пољске и стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Теорију о јединственој југословенској раси је такође допринела уједињењу јужнословенских народâ. Иако је по ослобођењу соколски циљ био испуњен, њихова права активност и експанзија манифестовале су се током међуратног периода.

Може се закључити да је концепт соколског дома преузет из ранијих узора, као што су турнерски домови. Међутим, значај соколских домова лежи најпре у доприносу развоју спортских објекта, али и будућих домова културе. Од једноставне гимнастичке сале ови објекти су се временом проширили у спортске објекте, које баштине данашњи спортски центри. С друге стране, многи од њих су пројектовани да буду мултифункционалног карактера, са бројним садржајима којима су се Соколи бавили. Када се наброје те активности, од сала за различите спортове, преко позоришта, свечаних и биоскопских сала, канцеларија, бифеа и ресторана, многи соколски домови су по свом садржају и функцији поставили темеље за данашње објекте тог типа, а велики број њих и данас служи тој сврси.

Питање стила соколског дома је изузетно комплексно. На основу прегледа развоја соколске архитектуре у свим словенским државама, може се закључити да

се у соколским домовима одлично огледале архитектонске тенденције од половине 19. па до средине 20. века. Ни соколски домови у Краљевини Југославији нису имали јединствен стил, већ су махом одражавали стилску разноликост која је владала југословенском међуратном архитектонском сценом. Када се ситуација упоређи са Чехословачким и Пољским стилским токовима, може се извући закључак да је, иако је чешки модел био најутицајнији у почетку, временом створен различит вид архитектонске иконографије и репрезентације сходно потребама соколских друштава унутар различитих политичких система. Ипак, у свим државама постојала је потреба да се прате архитектонски токови претежно Западне Европе, па су често соколски домови били међу првим објектима подигнутим у неком новом стилу.

Соколски домови који су пројектовани пре уједињења Срба, Хрвата и Словенаца представљају део континуитета, али њихов мали број тешко да може сведочити о једној широј концепцији, што се може објаснити политичком ситуацијом која није подржавала пројектовање соколана, нарочито са националним обележјима.

Период између два светска рата се ипак може сматрати златним добом соколске архитектуре. Нарочит допринос њеном стилском и типолошком развоју дали су неки од највећих имена југословенске архитектуре, попут Момира Корунковића, Ђорђа Табаковића, Бранислава Којића, Драгише Брашована, Мартина Пилара, Александра Фројденрајха, Стјепана Планића, Драга Иблера, Матеа Бајлона и других. Нарочито је значајан рад Момира Корунковића у овој области, не само као архитекте који је пројектовао највећи број соколских дома у свом опусу, већ и као теоретичара соколске архитектуре. Његове мисли и идеје по питању изградње соколских објеката, дакле и слетишта и соколана, су од изузетног значаја за проучавање ове области.

Регионални преглед архитектуре соколских дома по територијама „држава-наследница“, показао је које су се стилске варијације испољиле у различитим крајевима Краљевине. У зависности од образовања и тенденција пројектаната, па до укуса средине, соколски домови су попримали посве различита решења у зависности од поднебља у коме су подизани. Словеначка и

хрватска соколска друштва су имала традицију подизања соколских објеката и пре Првог светског рата, док је остатак новонастале државе имао веома мали број подигнутих соколских домова. На територији Србије подигнут је велики број соколских домова и они су веома детаљно анализирани. Већина објеката спада у архитектонско наслеђе од великог значаја, а нарочито се могу истаћи соколски домови подигнути у националном стилу и модернизму. Хрватски Соколи су током треће деценије подигли највећи број соколских домова, али њихов значај лежи пре свега у промовисању и ширењу постулата модернизма управо путем пројектовања неких од најзначајнијих објеката овог типа, попут Соколског дома у Карловцу, Сиску или Загребу. Овај утицај се потом ширио и на остале регионе, па је трећу деценију обележила експанзија и доминација модернистичких соколана. Словенија је, с друге стране, предњачила по квантитету, односно броју подигнутих соколских домова, али и неговању традиционалне алпске архитектуре. Словеначки градитељски фонд показао је да је мањи број архитеката бирао пут савремене архитектуре или су овакав избор диктирала соколска друштва. Формирање планинских соколских домова, одмаралишта и санаторијума такође представља изузетан допринос југословенској међуратној архитектури, пошто се могу сврстати у пионирске објекте ове врсте.

Мултиетнички простор Босне и Херцеговине је осликавао друштвену и етничку структуру Краљевине Југославије. Самим тим су у овом подручју сви стилови били готово подједнако заступљени. Иако Врбаска, Дринска и Зетска бановина, које обухвата територија данашње Босне и Херцеговине, није спадала у богатије и напредније области Краљевине, квантитет подигнутих соколских домова говори о високом степену свести босанско-херцеговачких соколских друштава. Још је интересантнија чињеница да су многи соколски домови на овој територији пројектовани на веома иновативан начин. Насупрот томе, Македонија и Црна Гора нису у толикој мери неговале Соколство, па се то одразило и на веома мали број остварених пројеката.

Излишно је поставити питање да ли су соколски домови били пројектовани са циљем да служе одређеној идеологији. Архитектура која је пројектована за потребе Соколског покрета није имала само естетску вредност, већ је директно

утицала у стварању историје. Соколски домови, соколане и слетишта на веома сликовит начин одражавају укус и тежње међуратног југословенског друштва и његов често променљив начин размишљања.

Соколски домови су представљали мултифункционалне грађевине које су промовисале идеје једног панславенског културног и спортског покрета.⁹⁸⁶ Они су такође били центри политичког живота у Краљевини Југославији.⁹⁸⁷ Јакоб Јесих је написао да Соколски покрет не може имати идеологију иза себе.⁹⁸⁸ Иако Соколски покрет можда заиста није имао сопствену идеологију, несумњиво га је пригрлила идеологија југословенства. Пожељни мотиви су са намером били присутни на фасадама соколских домова. Адекватна етничка традиција је изабрана да формира мост између различитих ентитета унутар Краљевине Југославије. Фасаде соколских домова су рефлектовале снажну визуелну поруку, откривајући заједничке етничке корене свих Словена, транспонујући је од аутентичног националног духа прошлости у садашњост.⁹⁸⁹

Концепт соколског дома је изузетно комплексан и може се анализирати кроз много аспеката. Иако је иницијално у питању била врста спортског објекта, соколски дом је само привидно служио једној сврси. Могло би се узети у обзир тумачење да је циљ соколских домова, као и других објеката сличне архитектуре, концепције и намене, био да се становништво обједини, образује и дисциплинује ради лакшег контролисања. Ако је овакво становиште релевантно и оправдано за фашистичке или народне домове у Италији и Немачкој, који се иницијално ни по чему типолошки не могу одвојити од соколских домова, онда се може наћи разлог више зашто је Монархија у Краљевини Југославији подржавала изградњу соколских домова.

Веза између соколских и фашистичких народних домова у Италији и Немачкој, Турској, као и у НДХ се свакако може пронаћи. Питање на које остаје да се одговори је у коликој мери су њихове идеологије биле сродне? Ако је

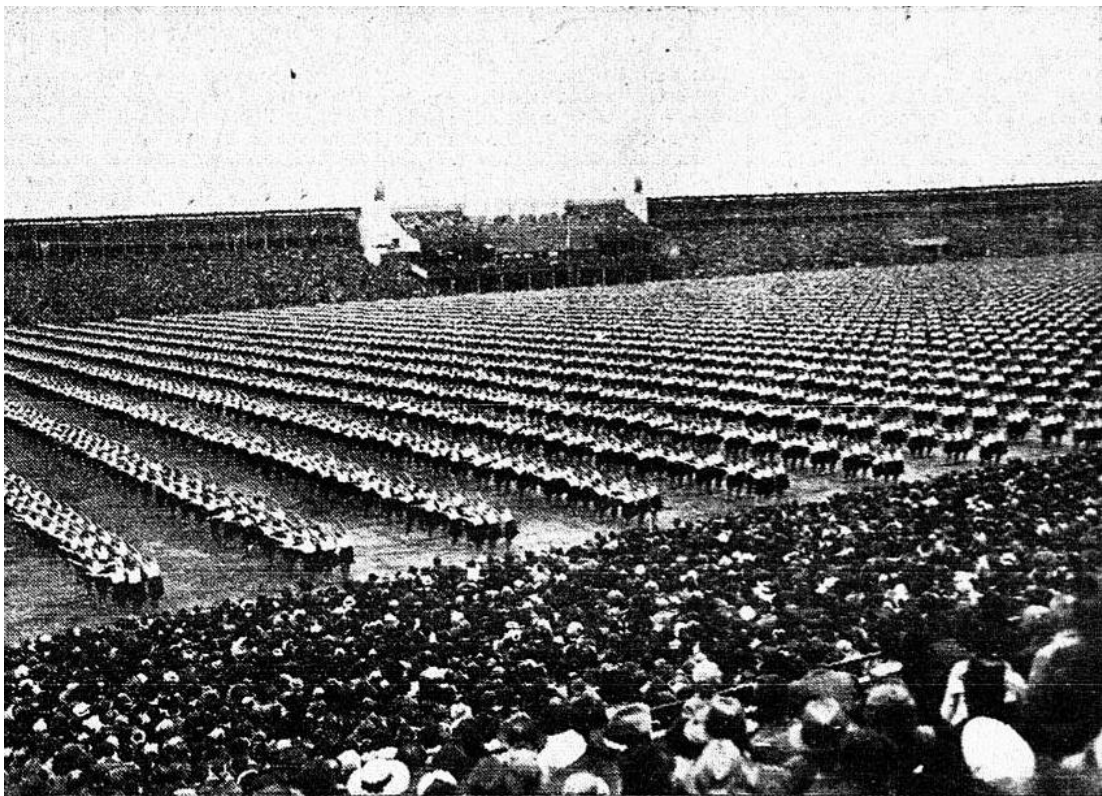
⁹⁸⁶ Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка: 1910 - 1941*, Чачак, 2006, 49.

⁹⁸⁷ Gregor Starc, "Telesne prakse športa kot torišče slovenskoga nacionalizma: "Vsak poedinec je v narodu tekmovalac": "Teorija in praksa, 40/5, 2003, 911.

⁹⁸⁸ Jakob Jesih, „Ideja i ideologija“. *Jugoslovenski sokolski glasnik* 2/13, 1931, 1.

⁹⁸⁹ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd, 2007, 405 - 407.

Соколски покрет био либералистички настројен, као што је познато, због чега су тоталитарни режими преузимали њихову визуелну културу, приступ и начин изражавања? Да ли је у питању био само дух времена и атмосфера карактеристична за читаву епоху која је кулминирала у четвртој деценији 20. века или се овај феномен може искључиво везати за тоталитаризам? Ако се узме у обзир да је Чехословачка у међуратном периоду била демократски настројена република, онда се теорија о тоталитаристичкој формули не може узети у обзир. Али се свакако може поставити још једно важно питање односа комунистичких и социјалистичких режима према соколској визуелној култури. Иако се може дискутовати о континуитету соколских домова у ФНРЈ кроз масовну изградњу Дмова културе у првој деценији по завршетку Другог светског рата, не постоји дилема да је концепт Соколских слетова (слика 171) у потпуности преузет у оквирима репрезентације Тита и партије као јавне церемоније у којој учествује читава нација.⁹⁹⁰

Слика 171 - Свесоколски слет у Београду, 1930. (*Политика*)

⁹⁹⁰ Erik Hobsbom, „Masovna proizvodnja tradicija: Evropa, 1870-1914“, u Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2011, 395.

Међутим, тешко да би овај вид тумачења могао бити једини када се анализира соколска визуелна култура и функција соколских домова. Иако је улога Сокола била изразито повезана са државном политиком, када се одстрани тај аспект, оно што остаје су примарно спортски објекти у којима је негована гимнастика, али и други спортови. Не може се занемарити ни друга улога, која је била везана за културну промоцију путем представа, концерата, предавања и филмских пројекција.

Соколски домови су сматрани знаком напретка у месту, јер су они најчешће чинили темељ културног деловања. Поред садржаја који су нудили, соколски домови су такође често били носиоци урбане модернизације. Многи примери показују да су ови објекти били најбоље опремљени, са новом технологијом и материјалима. Најдрастичнији је пример Соколског дома у Санском Мосту као првог објекта у месту са водоводом, канализацијом и паркетом.

Соколски покрет представљао је једну врсту верске модернизације путем догме о „изабраном(им) народу(има)“ дискретно потхрањујући тиме националистички империјализам.⁹⁹¹ Оно што је створило дубоке проблеме при спровођењу ове идеје на тлу Краљевине Југославије је била њена етничка, али још више верска полиморфност. Растући конфликти са Римокатоличком црквом изазвали су државу да промени став према Соколима. После атентата на Краља Александра 1934. године, Соколи су постајали све мање популарна и пожељна организација. Политичке промене су утицале на државну идеологију. Овај проблем је покренуо други - јачање Хрватског национализма. Од 1935. године па до краја Другог светског рата бројни соколски домови су били уништени од стране Усташа.⁹⁹² С друге стране, незанемарљив број соколских домова је срушен много после завршетка рата из сасвим различитих разлога, махом урбанистичке природе, попут Соколског дома у Ужицу или Бору. Иако је Соколство после рата забрањено као организација, велики број Соколских домова је задржао макар

⁹⁹¹ Владимир Дворниковић, „Југословенски човек - антропологија и расно питање Југословена - Раса и народ“, у *Карактерологија Југословена*, Београд, 1990, 163.

⁹⁹² Žutić, Nikola. *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd, 1991, 125 - 130.

једну од својих функција. Највећи проценат је остао у функцији спортског објекта, било у оквиру СК Партизана или неког другог спортског друштва. Нешто мањи број објеката је адаптиран у позоришта, биоскопе или домове културе, што је била њихова секундарна функција. Валоризацијом ових објеката начињен је корак ка даљем разматрању бољих мера заштите. На основу обрађене грађе и регистра споменика културе Републичког, Покрајинског и градских завода,⁹⁹³ може се закључити да је мање од 25% сачуваних соколских домова проглашено културним добрима и ужива одређен степен заштите. Овај проценат свакако не одражава реално стање и према некој прелиминарној оцени, преко 50% соколских домова у Србији би задовољило параметре споменика културе.

Овим радом је начињен покушај доприноса истраживању ове типолошки и стилски специфичне врсте објеката, узимајући у обзир оне друштвене факторе који су неминовно утицали на њихов настанак, развој, експанзију, али и девастацију. Током проучавања и анализе архитектуре соколских домова у Краљевини СХС, потом Југославији, остала су бројна неодгонетнута питања, нарочито везана за допринос соколских домова развоју данашњих спортских објеката, али и с друге стране објеката попут домова културе. Остаје да на ова, као и на многа друга питања и недоумице, будућа историјографија одговори.

⁹⁹³ Регистри споменика културе Републичког завода за заштиту споменика културе, Завода за заштиту споменика културе града Београда, Покрајинског завода за заштиту споменика културе, Завода за заштиту споменика културе Краљева, Завода за заштиту споменика културе Крагујевца

Извори и литература

Извори

Архив Југославије, Фонд Министарства просвете, ф – 66 – 566 – 875; ф – 66 – 1266 – 1514; ф – 66 – 1267 – 1514; ф – 66 – 2288 – 2153; ф – 66 – 2289 – 2154.

Архив Југославије, Фонд Министарства физичког васпитања народа, ф – 71 – 15 – 42; ф – 71 – 15 – 44; ф – 71 – 16 – 46; ф – 71 – 17 – 47; ф – 71 – 18 – 48; ф – 71 – 18а – 49; ф – 71 – 19 – 50; ф 71 – 40 – 137; ф – 71 – 40 – 128; ф 71 – 40 – 137; ф – 71 – 41 – 141.

Историјски Архив Београда, СК „Соко“, Општа архива, 1919 - 1937; Ф 37 - 53 - 1932; Ф 20 - 13 - 932.

Архив Републике Словеније, 137/IX/2403.

Reški arhiv 14-6-C, 7. 8. 1928, No. 4355

Београдске општинске новине (јануар, октобар-новембар 1933, мај, октобар-новембар 1934)

Vestnik sokolski župe v Celju (julij 1921)

Dolenjski list (18. 3. 1955.)

Domoljub (24. 5. 1922.)

Југословенски дневник (год. III, 1931)

Југословенски Сокол (год. I - III, 1924 - 1926)

Архива Музеја спорта и олимпизма

Novo doba (11. 10. 1940.)

Onslow, "Polish Self-Help under Prussian Rule, 1886-1908", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 10, No. 28 (June 1931)

Соко Душана Силног 1 (год. III, 1927)

Соколски гласник (год. I - XI, 1921 - 1929; I - XII, 1930 - 1941)

Spomenica sokolskog društva u Sinju prigodom proslave dvadesetogodišnjice, Split: Splitska društvena tiskara, 1925.

Tedenske slike (16. 6. 1927; 5. 7. 1928)

Литература

Аноним, „Градња соколана и вежбаоница“, *Соколски гласник* 8-10 (год. I, 1919)

Gangl, Englbert. „Zmaga - svoboda“, *Sokol: glasilo slovenske sokolske zveze* 1 (1919)

Ле Бон, Густав. *Мишљења и веровања*, Загреб: Књижара Телап и Поповац, 1919.

Аноним, „Руски Соколи“, *Соколски гласник* 1 (год. IV, 1922)

Аноним, „Отварање соколане у Книну“, *Соколски гласник* 7 (год. IV, 1922)

Аноним, „Шездесет година првога соколског дома“, *Соколски гласник* 1 (год. VI, 1924)

Аноним, „Пољско Соколство“, *Соколски гласник* 21-22 (год. VI, 1924)

Seton-Watson, R. W. "The Religious Problem in Slovakia", *The Slavonic Review* Vol. 2, No. 6 (March 1924)

Аноним, „Отворење Тиршовога дома“, *Соколски гласник* 11 (год. VII, 1925)

Аноним, „Тиршов дом“, *Југословенски Сокол* 4 (год. II, 1925)

Аноним, „Нова соколана у Београду“, *Соко Душана Силног* 2 (год. II, 1926)

Anonim, „S robočja Jelovice“, *Tedenske slike* (16. 6. 1927.)

Аноним, „Упуте за градњу и уздржавање соколских домова“, *Соколски гласник* 4 (год. IX, 1927)

Аноним, „Соколски дом на Табору у Љубљани“, *Соколски гласник* 8 (год. IX, 1927)

Аноним, „Свечано освећење камена темељца Соколског Дома у Београду“, *Политика* (7. 10. 1929.)

Салиагић, А. „Освећење новог Соколског Дома у Бијељини“, *Политика* (23. 9. 1929.)

Аноним, „Завршавање слетишта за Свесоколски слет“, *Политика* (18. 4. 1930.)

Аноним, „Четири звучника на слетишту који ће преносити говоре и музику“, *Политика* (1. 6. 1930.)

Коруновић, Момир. „Соколство - неимар духа и народне снаге“, *Београдске општинске новине* 13 (Децембар 1930)

Лилић, Л. „Радничка Колонија у Крагујевцу“, *Политика* (26. 8. 1930.)

Аноним, „Први соколски дом у Србији“, *Политика* (12. 1. 1931.)

Аноним, „Свечано приказивање свесоколског слета“, *Политика* (9. 2. 1931.)

Аноним, „Соколски дом Краља Александра I у Тузли“, *Политика* (18. 2. 1931.)

Аноним, „Соколски стадион Краља Александра I“, *Политика* (21. 5. 1931.)

Аноним, „Освећење Соколског дома у Куманову“, *Политика* (20. 8. 1931.)

Аноним, „Зидање соколског дома у Тузли“, *Политика* (27. 8. 1931.)

Аноним, „Освећење Соколског дома и заставе у Куманову“, *Политика* (7. 9. 1931.)

Аноним, „Брат јапанског цара у Тиршовом дому у Прагу“, *Соколски гласник* 6 (год. II, 1931)

Anonim, „Biskup krčki Srebrnič protestira protiv naziva Sokolskog doma u Rabu imenom dr Miroslava Tirša - Odgovor općine Rab“, *Sokolski glasnik* 35 (год. XIII, 1931)

Аноним, „Соколска жупа Крагујевац“, *Југословенски дневник* 96 (год. III, 1931)

- J, B. „Подизање Соколског дома у Бањој Луци“, *Политика* (15. 11. 1931.)
- Аноним, „Отворење Соколског дома у Тузли“, *Политика* (20. 12. 1932.)
- Аноним, „Из Чехословачког Орла“, *Соколски гласник* 13 (год. III, 1932)
- Аноним, „Руски соколски дом у Шангају“, *Соколски гласник* 14 (год. III, 1932)
- Аноним, „Закон о подизању домова“, *Соколски гласник* 21 (год. III, 1932)
- Аноним, „Ударање камена темељца првом соколском дому у Херцеговини“, *Соколски гласник* 23 (год. III, 1932)
- Аноним, „Otvoritev Sokolskoga doma na Bledu“, *Соколски гласник* 26 (год. III, 1932)
- Аноним, „Полагање камена темељца Соколском дому у Високом“, *Соколски гласник* 31 (год. III, 1932)
- Аноним, „Скоро тисућу соколана у Чехословачкој“, *Соколски гласник* 34 (год. III, 1932)
- Аноним, „Спомен-плоча Прашког Сокола на Фигнеровој соколани“, *Соколски гласник* 34 (год. III, 1932)
- Аноним, „Колико је ЧОС до данас потрошила за соколане?“, *Соколски гласник* 38 (год. III, 1932)
- Аноним, „Из Грађевинско-уметничког отсека Савеза СКЈ“, *Соколски гласник* 38 (год. III, 1932)
- Аноним, „Соколски дом на Вишеграду у Прагу“, *Соколски гласник* 51 (год. III, 1932)
- Аноним, „Свечано отварање соколског дома у Београду“, *Политика* (7. 11. 1932.)
- Аноним, „Свечано освећење новог дома Соколског друштва Београд III“, *Београдске општинске новине* (новембар 1932)
- Jandásek, Ladislav. "The Founder of the Sokols: Miroslav Tyrš", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 10, No. 30 (April 1932)

Jandásek, Ladislav. "The Sokol Movement in Czechoslovakia", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 11, No. 31 (July 1932)

М, Х. „Свечано ударање темеља Соколском дому у Бањој Луци“, *Соколски гласник* 2 (год. III, 1932)

Мрваљевић, Ђура. „Соколана - расадиште соколске идеје“, *Соколски гласник* 2 (год. III, 1932)

Аноним, „Скупштина београдских Сокола“, *Београдске општинске новине* (јануар 1933)

Аноним, „Опет нова соколана у Прагу“, *Соколски гласник* 1 (год. IV, 1933)

Аноним, „Отворење Соколског дома Краља Александра I у Тузли“, *Соколски гласник* 4 (год. IV, 1933)

Аноним, „Соколски дом - Божји храм“, *Соколски гласник* 6 (год. IV, 1933)

Аноним, „Соколски домови“, *Соколски гласник* 13 (год. IV, 1933)

Аноним, „Изгорео соколски дом“, *Соколски гласник* 20 (год. IV, 1933)

Аноним, „Судбина соколских домова у нашим отуђеним крајевима“, *Соколски гласник* 37 (год. IV, 1933)

Аноним, „Против точења алкохолних пића у соколским домовима и просторијама уопће“, *Соколски гласник* 48 (год. IV, 1933)

Аноним, „Седамдесетогодишњица прве соколане, коју је Прашком Соколу подигао Јиндрих Фигнер“, *Соколски гласник* 49 (год. IV, 1933)

Аноним, „Освећење соколског дома на Чукарици“, *Београдске општинске новине* (мај 1933)

Аноним, „Слет Соколства Хрватског Загорја у Крапини“, *Соколски гласник* 30 (год. V, 1934)

Аноним, „Значајни соколски дани у Петроварадину“, *Соколски гласник* 38 (год. V, 1934)

Аноним, „Нови Соколски дом у Братислави“, *Соколски гласник* 41 (год. V, 1934)

Аноним, „Питање подизања домова наших Соколских чета“, *Соколски гласник* 50 (год. V, 1934)

Аноним, „Четрдесет година живота и рада Соколског друштва - Шабац“, *Шабачки гласник* (1934)

Богдановић, Драгослав. „Мисија соколства на изградњи национално и социјално снажних генерација“, *Београдске општинске новине* (мај 1934)

Аноним, „Госпић подиже Соколски дом као споменик Краљу Александру“, *Политика* (18. 3. 1935.)

Аноним, „У Сарајеву је јуче положен камен темељац новом Соколском дому“, *Политика* (10. 10. 1935.)

Аноним, „Цирквеница - опроштај од старог Соколског дома“, *Соколски гласник* 9 (год. VI, 1935)

Аноним, „Десетогодишњица првог чехословачког соколског дома у Бечу“, *Соколски гласник* 26 (год. VI, 1935)

Anonim, „Sokolana - crkva“, *Sokolski glasnik* 34 (god. VI, 1935)

Аноним, „Искоришћавање Соколских домова“, *Соколски гласник* 37 (год. VI, 1935)

Аноним, „Соколски дом у Новој Вароши“, *Политика* (26. 4. 1936.)

Аноним, „Нови Соколски дом, Спомен-дом Витешког Краља освећен је јуче у Новом Саду“, *Политика* (2. 12. 1936.)

Anonim, „Sokolska planinska kuća na Pohorju“, *Sokolski glasnik* 5 (god. VII, 1936)

Anonim, „Sokolski domovi in telovadišča v župi Celje“, *Sokolski glasnik* 12 (год. VII, 1936)

Аноним, „Велика соколска свечаност у Словењграцу“, *Соколски гласник* 25 (год. VII, 1936)

Аноним, „Освећен Соколски дом Б. Краља Александра у Славонском Броду“
Правда (22. 6. 1936.)

Аноним, „У Гњилану је подигнут нов Соколски дом“, *Политика* (22. 1. 1937.)

Аноним, „Борба око Соколског дома у Зеници“, *Политика* (30. 11. 1937.)

Аноним, „Амандман о санацији Соколских домова“, *Соколски гласник* 7 (год. VIII, 1937)

Аноним, „Где у Београду треба да се подигне Народни парк са стадионом?“,
Соколски гласник 7 (год. VIII, 1937)

Аноним, „Крај одличних домаћих стручњака нама нису потребни страни архитекти за грађевине за телесно васпитање“, *Соколски гласник* 14 (год. VIII, 1937)

Аноним, „Освећење новог велелебног Соколског дома у Сарајеву“, *Соколски гласник* 32 (год. VIII, 1937)

П, Р. „У Сарајеву је јуче освећен Соколски дом највећи у нашој земљи“,
Политика (7. 11. 1937.)

Anonim, „Osvećenje sokolskog doma društva Gračac – župe Sušak - Rijeka“, *Sokolski glasnik* 35-36 (год. IX, 1938)

Anonim, „Osveštenje temelja sokolskog doma Petar Mrkonjić“, *Sokolski glasnik* 35-36 (год. IX, 1938)

Anonim, „Gradnja Sokolskega doma v Gornji Radgoni zasigurana“, *Sokolski glasnik* 35-36 (год. IX, 1938)

- Anonim, „Sokolsko društvo Otočac podiglo svoj dom“, *Sokolski glasnik* 39 (god. IX, 1938)
- Anonim, „Osvećenje spomen-česme Viteškog Kralja Aleksandra I Ujedinitelja i polaganje kamena temelja sokolskom domu u četi Bratiškovci“, *Sokolski glasnik* 41 (god. IX, 1938)
- Anonim, „Još jedan sokolski dom“, *Sokolski glasnik* 42 (god. IX, 1938)
- Anonim, „Jedan sokolski dom za muslimane“, *Sokolski glasnik* 43 (God. IX, 1938)
- Anonim, „Sokolski dom u Marenbergu“, *Sokolski glasnik* 46 (god. IX, 1938)
- Anonim, „Napadaji na sokolske domove“, *Sokolski glasnik* 47 (god. IX, 1938)
- Anonim, „Novi sokolski dom u Ogulinu“, *Sokolski glasnik* 47 (god. IX, 1938)
- B, B. „Osvećenje temelja Sokolskog doma Kralja Petra II Sokolske čete Srp. Grapska – Bušletić podignutog u Sok. Petrovoj Petoljetci“, *Sokolski glasnik* 41 (god. IX, 1938)
- M. A, V. „Osvećenje kamena temeljca Sokolskog doma“, *Sokolski glasnik* 35-36 (god. IX, 1938)
- J, Б. „И Соколи хоће да подижу свој стадион у Доњем Граду“, *Политика* (13. 1. 1938.)
- J, Lj. „Sokolski dom u Sisku“, *Sokolski glasnik* 35-36 (god. IX, 1938.)
- Macháček, Fridolín. "The Sokol Movement: Its Contribution to Gymnastics", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 17, No. 49 (Jul., 1938)
- АНОНИМ, „Свечано отварање Соколског дома у Госпићу“, *Политика* (8. 6. 1939.)
- АНОНИМ, „Репрезентативни Соколски дом у Рогашкој Слатини доведен под кров“, *Политика* (6. 8. 1939.)
- Anonim, „Savez S.K.J. podiže svoj dom“, *Sokolski glasnik* 9 (god. X, 1939)
- Anonim, „Jedan novi sokolski dom“, *Sokolski glasnik* 11 (god. X, 1939)

- Anonim, „O Saveznom domu i zidanju domova na selima“, *Sokolski glasnik* 17 (god. X, 1939)
- Anonim, „Sokolski dom u Metliki“, *Sokolski glasnik* 24 (god. X, 1939)
- Anonim, „Sokolski dom u Prčnju“, *Sokolski glasnik* 24 (god. X, 1939)
- Anonim, „Sokolsko slavlje u Metlici“, *Sokolski glasnik* 28 (god. X, 1939)
- Anonim, „Sokolski domovi su naši i takvi će ostati“, *Sokolski glasnik* 39 (god. X, 1939)
- Anonim, „Novi Sokolski dom u Brodu na Savi“, *Sokolski glasnik* 39 (god. X, 1939)
- Anonim, „Hajka na Sokolske domove“, *Sokolski glasnik* 42 (god. X, 1939)
- Anonim, „Čitajući novine...“, *Sokolski glasnik* 43 (god. X, 1939)
- Anonim, „Kampanja protiv naših domova“, *Sokolski glasnik* 45 (god. X, 1939)
- Anonim, „Još o događajima u Betini“, *Sokolski glasnik* 45 (god. X, 1939)
- Anonim, „Napadaji na Sokolstvo“, *Sokolski glasnik* 46 (god. X, 1939)
- Anonim, „Otvoren sokolski planinski dom na Pohorju“, *Sokolski glasnik* 46 (god. X, 1939)
- Anonim, „Osvećenje Sokolskog doma u Rumi“, *Sokolski glasnik* 47-48 (god. X, 1939)
- АНОНИМ, „Освећење дома у Подгорици“, *Sokolski glasnik* 49 (god. X, 7. 12. 1939)
- Anonim, „Kampanja protiv Sokolskog doma u Čakovcu“, *Sokolski glasnik* 49 (god. X, 1939)
- Anonim, „Naš dom u Komiži opet uništen“, *Sokolski glasnik* 51 (god. X, 1939)
- Anonim, „Sokolski dom u Tučepima“, *Sokolski glasnik* 52 (god. X, 1939)
- В, Ј. „Sokolski dom u Gospiću“, *Sokolski glasnik* 23 (god. X, 1939)
- Бојовић, С. „Велики успех Петрове Петолетке у жупи Тузла“, *Соколски гласник* 19 (год. X, 12. 5. 1939.)

- Petrović, Kosta. „Sokolski i Narodni domovi“, *Sokolski glasnik* 1 (god. X, 1939.)
- Смиљанић, Миливоје. „Циљ и резултати Соколске Петрове Петолетнице“, *Sokolski glasnik* 37 (god. X, 1939.)
- Станковић, Станко. „Требиње зида Дом!“, *Sokolski glasnik* 25 (God. X, 23. 6. 1939.)
- Ш. „У Санском Мосту у недељу ће бити освећен нови Соколски дом“, *Политика* (24. 6. 1939.)
- Аноним, „У Сремским Карловцима јуче је освећен соколски дом др. Лазе Поповића“, *Политика* (24. 6. 1940.)
- Аноним, „Соколски дом у Битољу јуче је освећен на свечан начин“, *Политика* (12. 7. 1940.)
- Аноним, „Zar i opet otimanje sokolskog doma?“, *Sokolski glasnik* 20 (god. XI, 1940)
- Аноним, „Nov dom sokolskog društva Poljčane“, *Sokolski glasnik* 22 (god. XI, 1940)
- Аноним, „Свечано отворење Соколског дома Петра Мркоњића у Бос. Градишци“, *Sokolski glasnik* 48 (god. XI, 1940)
- Аноним, „Музеј народног јединства и Соколски музеј оснива Савез сокола К. Ј.“, *Sokolski glasnik* 50 (god. XI, 1940)
- Аноним, „Žalec, prvo leto zvočnega kina v Žalcu“, *Novo doba* (11. 10. 1940.)
- М, Ж. „Освећење Соколског дома у Сремским Карловцима извршиће се у недељу двадесет трећег јуна“, *Политика* (21. 6. 1940.)
- Аноним, „Соколски дом најлепша зграда у Туприји“, *Политика* (4. 4. 1941.)
- Аноним, „Slučaj Sokolskog doma u Krku“, *Sokolski glasnik* 9 (god. XII, 1941)
- Dobrota, Veselin. „Još jedan sokolski dom na selu“, *Sokolski glasnik* 9 (god. XII, 28. 2. 1941.)
- Melada, A. „Sokolsko društvo u Donjim Kaštelima zida dom!“, *Sokolski glasnik* 11 (god. XII, 1941.)

- K, J. „Novomeški Partizan o svojem delu“, *Dolenjski list* (18. 3. 1955.)
- Cajnko, Vinko (ur.). *Telesna vzgoja treh dolin*, Slovenj Gradec: TVD Partizan, 1957.
- Bradley, J. F. N. "Czech Pan-Slavism before the First World War“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 40, No. 94 (December 1961), 184 - 205.
- Žebre, Franc „O zidavi Sokolskega doma v Škofji Loki 1919/22“, *Loški razgledi* 16 (1969), 192 - 197.
- Група аутора, *Педесет година БФС*, Београд: Београдски Фудбалски Савез, 1973.
- Несторовић, Богдан. „Постакадемизам у архитектури Београда (1919–1941)“, *Годишњак града Београда XX* (1973), 399 - 382.
- Vasić, Miroљub. *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929-1941. godine*. Beograd: Narodna knjiga, 1977.
- Trček, Stanko. *70 let telesne kulture v Trnovem*, Ljubljana: Partizan Ljubljana-Trnovo, 1978.
- Manević, Zoran. „Jučerašnje graditeljstvo 1“, *Urbanizam Beograda* 53–54, Beograd: Urbanistički zavod, 1979, 1 - 31.
- Baić, Dušan. *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941 - 1945*, Vrginmost : Općinski odbor Saveza boraca NOR-a, 1980.
- Филиповић, Драган С. *Пола века атлетике у Шапцу*, Шабац: Атлетски клуб - Организациони одбор за обележавање јубилеја шабачке атлетике, 1981.
- Gerzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*. Beograd: Narodna knjiga, 1982.
- Јакочев, Гојко. „Соколска организација и стварање прве заједничке државе јужних Словена 1863 - 1918. године“, *Зборник радова „Стварање југословенске државе 1918. године“*, Београд: Народна књига, 1983.
- Јевтић, Милан. *Настанак и развој спорта у Шапцу*, Шабац: Међуопштински историјски архив Шабац, 1986.

12. *Салон архитектуре*, Београд: Музеј примењене уметности, 1986.

Lindley, Phillip. "'Carpenter's Gothic' and Gothic Carpentry: Contrasting Attitudes to the Restoration of the Octagon and Removals of the Choir at Ely Cathedral" *Architectural History* 30 (1987), 83-112.

Eric Hobsbawm, *The Age Of Empire: 1875-1914*, New York: Vintage Books, 1989.

Bernik, Stane, Golobič, Marjan. "Slovene Architecture from Secession to Expressionism and Functionalism", *The Journal of Decorative and Propaganda Arts* 17, Yugoslavian Theme Issue (Autumn 1990), 42 - 53.

Manević, Zoran. "Art Deco and National Tendencies in Serbian Architecture", *The Journal of Decorative and Propaganda Arts* 17 (1990), 34 - 37.

Дворниковић, Владимир. *Карактерологија Југословена*. Београд: Просвета, 1990.

Жутић, Никола. *Соколи: идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије 1929 – 1941*, Београд: Ангротраде, 1991.

Klemenčič, Boris. „Sedamdeset let tradicije telesnokulturne dejavnosti v Gorenji Vasi“, *Loški razgledi* 38 (1991), 303 - 304.

Hobsbawm, Eric. *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press 1992.

Кадиевић, Александар. „Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922- 1939)“, *Саопштења РЗЗЗСК XXVI* (1994), 181 - 192.

Трифуновић, Верољуб. *Архитектура о Крагујевцу*, Крагујевац: Ситограф, 1995.

Štulhofer, Ariana. „Prilog istraživanju povijesti izgradnje športsko rekreacijskih objekata u Zagrebu“, *Prostor* 3 (1995), 55 - 72.

Димић, Љубодраг. *Културна политика у Краљевини Југославији 1918 - 1941*. Београд: Стубови културе, 1996.

Кадиевић, Александар. *Момир Коруновић*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, Музеј науке и технике, 1996.

Кадидевић, Александар, Марковић, Срђан. *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац: Народни музеј, 1996.

Марковић, Татјана. *Архитектонско наслеђе града Шапца*, Шабац: Народни музеј Шабац, 1996.

Rotim-Malvić, Jasna. *Moderna arhitektura Rijeke: arhitektura i urbanizam Rijeke 1918 - 1945*, Rijeka: Moderna galerija Rijeka, 1996.

Borošak-Marijanović, Jelena. „Zastave hrvatskih sokolskih društava Slavonije i Srijema iz fundusa Hrvatskog povijesnog muzeja“, *Osiječki zbornik* 24-25 (1996-1999), 115 - 123.

Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, Beograd: Dosije, Signature, 1997.

Илић, Миладин. *Гимнастика у Нишу: 1897-1997*, Ниш : Гимнастички клуб Ниш, 1997.

Кадидевић, Александар. „Архитектура соколских домова Момира Корунковића у Босни и Херцеговини између два светска рата“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 2 (1997), 303 - 312.

Кадидевић, Александар. „Градитељска делатност Момира Корунковића на Косову и Метохији (1912–1962)“, *Старине Косова и Метохије* 10 (1997), 119 - 128.

Кадидевић, Александар. „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, *Годишњак града Београда* XLIV (1997), 221 - 255.

Милошевић, Предраг В. *Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918 - 1941)*, Србиње: Просвјета, 1997.

Фуко, Мишел. *Надзирати и кажњавати: Настанак затвора*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1997.

Вулешевић, Соња. *Драгутин Инкиостри Медењак*. Београд: Музеј примењене уметности, 1998.

- Жутић, Никола. *Крајишки соколи: соколи Српске крајине 1903.-1941.-1991.* Београд: Српско културно друштво "Зора", 1998.
- Ratiznojnik, Anton. „Telovadno in kulturno društvo Sokol v Ljutomeru 1903 - 1941“, *I - 2 Kronika* 46 (1998), 119 - 128.
- Тошева, Снежана. *Бранислав Којић*, Београд: Грађевинска књига, 1998.
- Kirsh, George B. Harris, Othello Nolte, Claire. *Encyclopedia of Ethnicity & Sports in the U.S.*, Westport: Greenwood Press, 2000.
- Maleković, Vladimir (ur.). *Historicizam u Hrvatskoj*, katalog izložbe, knjiga II, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.
- Константиновски, Георги. *Градители во Македонија: XVIII-XX век*, Скопје: Табернакул, 2001.
- Рајчевић, Угљеша. *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*, прва књига, Нови Сад: Прометеј, 2001.
- Тимотијевић, Мирослав. „Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића“, *Наслеђе* 3 (2001), 39 - 56.
- Грчев, Кокан. *Стилска ергономија: Архитектонските стилови во македонската архитектура од 19 век и периодот меѓу двете светски војни*, Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 2002.
- Štulhofer, Ariana. „Graditelji sportskih zdanja u Hrvatskoj“, *Prostor* 10 (2002), 189 - 203.
- Брдар, Валентина. *Од Париса до Брашована: архитектура јавних здања у Новом Саду између два светска рата*. Нови Сад: Будућност, 2003.
- Вујовић, Бранко. *Београд у прошлости и садашњости*. Београд: Драганић, 2003.
- Janakova, Mare. „Sokolski dom u Užicu: Istorija i arhitektura“, *Novopazarски zbornik* 27 (2003), 213 - 221.

Kožarić, Ivan (ur.). *Stjepan Planić 1900. - 1980.: iz arhiva arhitekta = from the architect's records*, Zagreb: Intergrafika, 2003.

Roubal, Petr. "Politics of Gymnastics: Mass Gymnastic Displays Under Communism in Central and Eastern Europe", *Body & Society*, Vol. 9, No. 2 (June 2003), 1 - 25.

Starč, Gregor. „Telesne prakse športa kot torišče slovenskoga nacionalizma: Vsak poedinec je v narodu tekmovalac!“, *Teorija in praksa* 40 (5/2003), 909 - 927.

Štulhofer, Ariana, Muraj, Iva. „Srednjoškolsko igralište u Zagrebu“, *Prostor* 11 (2003), 125 - 134.

Grčev, Kokan. *From Origins To Style: Macedonian Architecture At The End Of 19th Century And In The Period Between The Two World Wars*, Skopje: Institute of folklore "Marko Cepenkov", 2004.

Дамљановић, Тања. *Чешко-српске архитектонске везе (1918-1941)*, Београд: Завод за заштиту споменика културе, 2004.

Etkind, Alexander. "Hard and Soft in Cultural Memory: Political Mourning in Russia and Germany", *Grey Room* 16, Memory/History/Democracy (Summer, 2004), 36 - 59.

Ignjatović, Aleksandar. „Novo čitanje Brašovana II“, *DaNS* 45 (2004), 36 - 37.

Марковић, Иван Р. „Прва хрватска штедионица архитектке Диониса Сунка“, *Наслеђе* 5 (2004), 103 - 118.

Martin, Simon. *Football and Fascism: The National Game Under Mussolini*. Oxford: Berg Publishers, 2004.

Ross, Chad. *Naked Germany: Health, Race and the Nation*, Oxford: Berg Publishers, 2004.

Bijelić, Borislav. *Hrvatski Sokol Đakovo*, Đakovo: Muzej Đakovštine, 2005.

Zatezalo, Đuro. *Radio sam svoj seljački i kovački posao: svjedočanstva genocida*, Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, 2005.

Јовановић, Милица. „Жене у соколском покрету на Чукарици између два рата“, *Годишњак Факултета спорта и физичког васпитања* 13 (2005), 26 - 27.

Кадијевић, Александар. *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*, Београд: Грађевинска књига, 2005.

Kirk, Terry. *Architecture of Modern Italy, Volume 2: Visions of Utopia, 1900-Present*, New York: Princeton Architectural Press, 2005.

Митровић, Владимир. *Архитекта Борђе Табаковић (1897 - 1971)*, Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе, 2005.

Nielsen, Niels K. *Body, Sport and Society in Norden Countries: Essays in Cultural History*, Aarhus: Aarhus University Press, 2005.

Plejić, Robert. „Arhitektura i konstruktorski doprinosi Lovre Perkovića“, *Građevinar* 57 (2005), 319 – 336.

Radović Mahečić, Darja. „Sokolski dom u Zlataru“, *Kaj* 1-2 (2005), 127 - 140.

Scambler, Graham. *Sport and Society: History, Power and Culture*, Berkshire: McGraw-Hill Professional Publishing, 2005.

Хејвуд, Ендру. *Политичке идеологије: увод*, Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.

Čeligoj, Vojko. „Ob stoletnici obnovitve Pirskega Sokola 1905 – 2005: Sokol mladi naša nada“, *Bistriški zapisi* 6 (2005), 55 - 87.

Škrinjar, Klara. „Pirski Sokol“, *Delo* 47/87 (2005), 6.

Štulhofer, Ariana. *Sportska arhitektura u Zagrebu: Geneza sportskih lokacija i prostora*, Zagreb: Naklada Jurčić: Arhitektonski fakultet, 2005.

Bagarić, Marina. „Povijest gradnje đakovačkoga semeništa“, *Diaconvensia* XIV (2006), 707 - 731.

Игњатовић, Александар. „Дом Удружења југословенских инжењера и архитеката у Београду“, *Наслеђе* 7 (2006), 87 - 118.

- Тимотијевић, Милош. *Соколи Чачка: 1910 - 1941*, Чачак : Народни музеј, 2006.
- Toman, Rolf (ed.). *Neoclassicism and Romanticism: Architecture, Sculpture, Painting, Drawings*, Ullmann &Könemann, 2006.
- Haničar Buljan, Ivana. „Prilog za biografiju arhitekta Zvonimira Kavurića (1901.–1944.)“, *Radovi Instituta povijesti umjetnosti* 30 (2006), 281 – 297.
- Štulhofer, Ariana, Muraj, Iva. „Sportski i sveučilišni sadržaji na Mažuranićeveu i Marulićeveu trgu u Zagrebu“, *Prostor* 14 (2006), 42 - 53.
- Ignjatović, Aleksandar. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.
- Кадидевић, Александар. *Један век тражења националног стила у српској архитектури: средина XIX - средина XX века*, Београд: Грађевинска књига, 2007.
- Le Bon, Gistav. *Psihologija gomila*, Beograd: Gradac, 2007.
- Милошевић, Предраг В. *Мате Бајлон, архитекта: (1903-1995)*, Београд: Задужбина Андрејевић, 2007.
- Михајловић, Александар. „Соколско друштво и Соколски дом у Инђији“, *Инђијски културни канделабар* 2 (2007), 23 - 25.
- Radović Mahečić, Darja. *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*, Zagreb: Školska knjiga, 2007.
- Рајчевић, Угљеша. *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*, друга књига, Нови Сад: Прометеј, 2007.
- Цветковић, Душан. *Соколи и соколски слетови 1862 – 1941 – Соколане – Соколски домови – Соколске разгледнице*, Београд: Мирослав, 2007.
- Demeter, Gabor, Prčić-Vujnović, Gordana, Bratuleanu, Anka i Biro, Ana Marija. *Razvoj urbanizma i arhitekture u periodu od 1918. do 1941. godine u Temišvaru, Segedinu i Subotici - regionalni identitet pod uticajem moderne*, Subotica: Rotografika, 2008.

Стојановић, Дубравка. *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2008.

Стојић, Марија. „Визуелна култура Сокола“, *Новопазарски зборник* 31 (2008), 129 - 155.

Matrana, Marc R. *Lost Plantations Of The South*, Jackson: University Press of Mississippi, 2009.

Premerl, Tomislav (ur.). *Hrvatska arhitektura u XX. stoljeću*, Zagreb: Matica hrvatska, 2009.

Jovanović, Vladan. „Vardarska banovina: društveno-politička skica“, *Istorija 20. veka* 1 (2010), 57 - 72.

Путник, Владана. „Фолклоризам у архитектури Београда (1918–1950)“, *Годишњак града Београда* LVII (2010), 175 - 210.

Rožič, Janko. „Nacionalni slog v arhitekturi“, 46. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Slovanstvo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi, Ljubljana, 2010.

Рашо, Небојша. *Српски Соко: прилози за историју соколства*, књига прва, Херцег-Нови: Биро Конто Игало, 2011.

Hobsbom, Erik, Rejndžer, Terens (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

Недељковић, Саша. „Повест савеза витешких друштава „Душан Силни““, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 138 (2012), 103 - 114.

Šuvaković, Miško. (prir.) *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*. II tom, Beograd: Orion Art, 2012.

Марковић, Иван Р. „Два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду“, *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 41 (2013), 163 - 180.

Putnik, Vladana. "Influence of ideology on the architecture of Sokol houses in the kingdom of Yugoslavia", *Zbornik Matice Srpske za likovne umetnosti* 41 (2013), 143 - 151.

Биографија аутора

Владана Путник је рођена 1986. године у Београду. Завршила је XIV београдску гимназију 2005. године и уписала историју уметности на Филозофском факултету Београдског Универзитета. Дипломирала је 2009. године са темом „Фолклоризам у архитектури Београда (1918 - 1950)“ код проф. др Александра Кадијевића. Током основних студија била је стипендиста Министарства просвете школске 2006/2007. и 2007/2008. године, затим стипендиста Фонда за младе таленте Министарства омладине и спорта школске 2008/2009. године. На докторским студијама примала је стипендију Министарства просвете, науке и технолошког развоја школске 2010/2011, 2011/2012. и 2012/2013. године. Као стипендиста је била ангажована је на пројекту 177013 („Српска уметност 20. века. Национално и Европа“) у научно-истраживачкој организацији Филозофског факултета у Београду током 2011, 2012 и 2013. године. Такође има звање истраживача сарадника и помаже као сарадник у настави на предметима „Архитектура од ренесансе до постмодернизма“ и „Архитектура у Србији од 18. до 20. века“. Учествовала је на више академских конференција у Србији и Француској. Објавила је више научних радова у домаћим (Годишњак града Београда, Наслеђе, ЗЛУМС) и међународним часописима (El Presente, RESEO). Учествовала је као коаутор неколико изложби (Скривени ћошкови Београда, Београдска улична мода 19. века, Хотели у Београду 1843-2013, Чешко-српске везе у архитектури Београда 1863-1941). Од 2012. године је стални сарадник Београдске интернационалне недеље архитектуре. Члан је неколико удружења (Дистрикт 6, Docomomo Serbia, УЛУПУДС).